

M. KOSVEN

Esiaaja
kultuuriloo
põhijooni

A-23998

M. KOSVEN

ESIAJA KULTUURILOO PÕHIJOONI

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

Originaali tiitel:

М. О. Косвен

Очерки истории первобытной культуры.
2-е исправленное и дополненное издание

Издательство Академии Наук СССР

Москва 1957

Tõlkinud E. Moora

TARTU ÜLKOOLI
RAAMATUKOGU

EESSÕNA TEISELE TRÜKILE

Selle raamatu esimene trükk ilmus 1953. aastal. Käesolevas teises väljaandes tegin mõningaid parandusi ja täiendusi, mis olid tingitud peaaesjalikult teaduslikul uurimistööl põhinevatest kaalutlustest. Samuti arvestasin raamatu kohta ilmunud arvustusi. Raamatu esiktrükk oli illustratsioonideta. Käesolevas väljaandes on see puudus kõrvaldatud.

Selle raamatu kirjutamisel oli minu põhiliseks ja peamiseks ülesandeks tutvustada lugejat võimalikult suurema hulga usaldusväärsete faktidega kõnesoleva teema kohta ja anda talle võimalikult rohkem konkreetseid teadmisi. Loodan, et mu raamat ei peaks selles suhtes etteheiteid esile kutsuma. Kuid toodud fakte oli tarvis grupeerida, üldistada, viia nad teatud süsteemi ja, mis peamine, paigutada kindlatesse ajaloolistesse raamidesse, siduda nad ürgkogukondliku korra ajalooaga. Kogu see ülesanne oli küllaltki keeruline. Esiajalugu on teaduseharu, mis pole veel kaugeltki mitte lõplikult välja kujunenud, selles on veel palju selgusetat ja läbi uurimata, on palju tinglikke oletusi, hüpoteese ning vaieldavaid küsimusi ja seisukohti. Ma ei saanud seada endale ülesandeks läbi töötada kogu seni veel uurimata materjal, kõrvaldada kõik tinglik ja lahendada kõik vaieldavad küsimused.

Üksikküsimustes esitan ma selles raamatus ühelt poolt omaenda uurimistöö tulemusi, teiselt poolt annan edasi seisukohad, mis minu arvates on kõige põhjendatumad, õigemad ja vastuvõetavamad. Minu omadest erinevad sei-

sukohad, kui nad seda väärivad, toon samuti ära, neid mõnikord arvustades. Tingituna meie teaduseharus valitsevast olukorrast, mida eespool mainiti, esineb raamatus rohkesti hüpoteese või vaieldavaid seisukohti, nii minu enda kui ka teiste omi. Kuid need jäägu edasise teadusliku uurimistöö lahendada.

Käesoleva raamatu esimesest trükist ilmus 1955. aastal Kiievis «Radjanska Škola» kirjastuse väljaandel ukraina-keelne tõlge, Varssavis Riikliku Teadusliku Kirjastuse väljaandel poolakeelne tõlge (tõlkija Michel Brojdes) ja Pekingis hiinakeelne tõlge. 1956. aastal anti käesolev raamat Tokios välja jaapani keeles. Tõlkijaks oli jaapani arheoloog Yohei Kayama. 1957. aastal andis Saksa Teaduslik Kirjastus Berliinis välja selle raamatu saksa keeles professor K.-H. Otto eessõnaga varustatuna. Teose tõlkijaks oli Käte Jurr, toimetajaks Arno Lemke ja redigeerijateks Gisela Buschendorf ning Christa Kupfer. Samal aastal ilmus käesolev teos Bukarestis Teadusliku Kirjastuse väljaandel rumeenia keeles. Tõlge on tehtud raamatu teise trüki järgi, tõlkijaks on Eugen Comşa, toimetajaiks Vladimir Dumitrescu ja Ion Vladutiu. Üks peatükk sellest raamatust ilmus 1957. aastal ka Prahas väljaantavas ajakirjas «Československa Etnografie» Otokar Nahodil'i tšehhi-keelses tõlkes.

Avaldan sügavat tänu kõigile minu raamatu tõlkijatele, toimetajatele ja kirjastajatele.

Autor

SISSEJUHATUS

Inimkonna iga. Esiajalooline ajastu. Kodanliku teaduse seisukohtadest esiaja kohta. Esiajaloo uurimine marksistlik-leninlikus teaduses. Ürgkogukondliku korra mõiste. Selle ajastu uurimise allikad. Esiajaloo periodiseerimine. Ürgkogukondliku korra arenemise põhietapid. Esiaja kultuur.

Täiesti teaduslikul alusel põhinevate, aga paratamatult üsna ligikaudsete arvestuste järgi on inimkond maakeral elanud umbes miljon aastat. Ja siiski hakkasid alles neljaviie aastatuhande eest ainult üksikud inimühiskonnad mõnedes maakera osades jõudma nõndanimetatud tsivilisatsiooni ajastusse, luues klassiühiskonna ja riigi. Kogu eelnev aeg, kogu see aastatuhandete hiigelrida, mille inimkond läbis enne riigi tekkimist, moodustab perioodi, mida nimetatakse esiajaks ehk klasside-eelse ühiskonna ajastuks. Suur osa inimkonnast ei jõudnudki iseseisvalt tsivilisatsioonini, vaid jäi oma arenemises enam või vähem maha.

Teadusele jäi esiajalooline ajastu väga kauaks tumedaks, kaugel meie tõeliste teadmiste piiri taga olevaks minevikuks. Antiikaja arusaamad esiajast kõikusid ühelt poolt kujutluste vahel sellest kui mingist «kuldsest ajastust», teiselt poolt aga kui poolloomalikust olukorrast. Samasugused kujutlused püsisid mitmesuguste teisenditena hiljemgi läbi paljude sajandite. Isegi veel XIX sajandi esimesel poolel pidas kodanlik teadus esiaega ainult hüpoteeside valdkonnaks ega tunnistanud seda tõeliselt teadaoleva ajaloo osaks — seda peeti «ajaloo-eelseks» ajastuks, kuna arvati, et tõeline ajalugu algab alles tsivilisatsiooniajastuga ühes selle «tõeliste» ajaloo allikate, kirjalike andmete ilmumisega. Vastavalt neile kodanliku teaduse arusaamadele on mahajäänud rahvad, kes pole iseseisvalt jõudnud tsivilisatsioonini, «mitteajaloolised», nad mitte ainult ei

või olla ajaloo uurimise objektiks, vaid nad ka ei ole ega võigi olla ajaloo aktiivseteks tegelasteks ning loojateks.

Esiajaloo teadusliku käsitluse algus langeb alles XIX sajandi keskpaika. Kuigi kodanlik teadus lõi sellesse, nagu märkis Engels, teatava «korra», ei suutnud see teadus esiajaloolist ajastut siiski tõeliselt tunnetada. See kehtib nii selle ajastu olemuse ja ajaloolise tähtsuse üldise hindamise kui ka nende seaduspärasuste väljaselgitamise kohta, mis määrasid esiaja ühiskonna arengu ja lõpuks ka lagunemise. Veelgi enam, reaktsiooniline teadus moonutas sageli jämedalt esiaja ühiskondlike suhete olemust, kasutades esiaega oma väljamõeldiste kinnitamiseks. Selleks rakendati absurdset moderniseerimist, omistati esiajale eraomanduse, orjuse ja ainujumala mõisted ning peaaegu isegi kapitalismi ja riigi olemasolu. Sel viisil kuulutati need mõisted «algseteks», mis pidi tähendama, et nad on põlised ja muutumatud.

Tõeliselt teadusliku käsitluse esiajast ja selle ajaloost andis marksism. Kõigepealt, marksism tõi selle ajastu tunnetamatuks peetud mineviku udust esmakordselt välja ja lülitas ta üldajaloo sfääri. «Ühes inimesega,» ütles Engels, «jõuame a j a l o o valdkonda.»¹ Teiste sõnadega — koos inimese tekkega algab ka inimühiskonna ajalugu. Marksismi rajajad tunnustasid selle ajaloojärgu suurt teaduslikku tähtsust. Mitte asjata ei alustanud Marx ja viinud lõpule Engels eriuurimust, mis on pühendatud sellele küsimusele — «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine» on tänapäevani jäänud põhiliseks teoseks sellel alal. Selle töö kirjutamisest on möödunud üle 70 aasta, mille jooksul on kogutud väga palju uut materjali, mis täielikult kinnitab Engelsi poolt esiaja ühiskonna arengu kohta antud pilti, aga ühtlasi ka täiendab ja laiendab seda funduvalt.

Lõpuks, ka V. I. Lenini tööst leiame seisukohti, mis on suunda andvad üldise ajaloo protsessi, sealhulgas ka esiajaloo tunnetamisel, ja rea väga väärtuslikke mõtteid, mis puudutavad vahetult esiaja ajalugu.

Põhjapaneva tähtsusega on esiaja ajaloole õpetus ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest ehk tootmissuhete ajaloolistest tüüpidest. Inimühiskonna ajaloos on teada viis tootmissuhete tüüpi: ürgkogukondlik, orjanduslik, feo-

¹ F. Engels, Sissejuhatus «Looduse dialektikale», K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn, 1960, lk. 58.

daalne, kapitalistlik ja sotsialistlik. Esiajalooline ajastu on järelikult ajalooliselt esimeseks, kõige varasemaks tootmisuhete tüübiks. Ürgkogukondliku korra aluseks on tootmisvahendite ühiskondlik omand. Tootlike jõudude arengu madal tase ja nende iseloom koos inimese üldiste elutingimustega sellel ajastul tingisid ühise, kollektiivse töö vajaduse, kuid ühine töö viibki nii tootmisvahendite kui ka tootmise saaduste ühisele, kollektiivsele omandusele. Eraomandust polnud olemas. Sel ajastul ei olnud sotsiaalset ebavõrdsust ega klasse. Ei saanud olla ka inimese ekspluateerimist teise inimese poolt.

Esiaeg moodustab inimkonna kõige kaugema mineviku. Milliseid aluseid, milliseid allikaid on meil selleks, et taastada seda minevikku, kirjutada selle ajalugu? Järgnevate ajajärkude ajaloo uurimus põhineb peamiselt kirjalikel allikatel. Esiajaloo kohta pole selliseid materjale loomulikult olemas. Ometi annab rida mitmesuguseid teisi allikaid laialdast ning täiesti konkreetset materjali selleks, et enam või vähem täielikult ja selgelt valgustada inimkonna kõige kaugemat minevikku. Esiajalooos kerkib meie ette kõigepealt küsimus inimese enda tekkimisest ja kujunemisest. Seda küsimust valgustavad antropoloogia andmed, eriti tähendatud teaduse üks haru, mida nimetatakse antropogeneesiks — õpetuseks inimsoo tekkest ja arengust.

Põhilise tähtsusega on meie teadusalale esiaja arheoloogia andmed. Esiaja inimkond on maa pealt kadunud. Kuid pealmistesse maakihtidesse on järkjärguliste ladestustena maetud esiaja inimese tegevusest säilinud materiaalse kultuuri mälestusmärgid — tööriistad, relvad, elamud, tarbeesemed, osalt ka rõivad, kujutava kunsti tooted, kultuseesemed jne., aga ka inimest ümbritsenud mets- ja koduloomade luud. Maa on niiviisi saanud omamoodi esiajaloo arhiiviks. Neis kohtades, mis kujunesid esiaja inimese kestvamateks elupaikadeks, leidub selliseid ladestusi suurel hulgal ja need moodustavad sageli terve rea üksteisele järgnevaid kultuurkihte. Geoloogia andmed eri maakihtide vanusest võimaldavad neis leiduvate muististe ladestumise tingimuste alusel määrata, millised neist on vanemad ja millised hilisemad, ja seega muistiseid suhteliselt dateerida. Süstemaatilised teaduslikud kaevamistööd, mida teostatakse paljudes maades, eriti viljakalt aga NSV Liidus, rikastavad pidevalt esiajalugu puudutavaid materjale.

Suure väärtusega aineistiku pakub etnograafia, eriti aga

etnograafia see haru, mis tegeleb mahajäänud hõimude ja rahvaste uurimisega. Kõik mahajäänud ühiskonnad olid juba siis, kui nad esmakordselt said teadusliku vaatluse objektiks, jõudnud tõelisest esiajast väga kaugel olevale arenguastmele ja kõigil neil on oma ajalugu. Neile kõigile, nii isoleeritud kui nad minevikus olidki, on avaldanud mõju arenenumad rahvad ja hiljem allusid nad kapitalistliku «tsivilisatsiooni» eriti laostavale mõjule. Sellest hoolimata säilitasid nad oma olustikus ja ideoloogias väga palju esiaja elemente. Etnograafia tunneb tervet rida eriti mahajäänud hõime, kellest osa elab veel praegugi mõnedes maakera kolgastes. Sellisteks on XIX sajandi keskel inglaste poolt täielikult hävitatud tasmaanlased, praeguseni vähesel arvul säilinud austraallased, kubude hõim Sumatral, veddad Tseilonil, mõned indiaanlaste hõimud Kesk- ja Lõuna-Ameerikas jt. Nende hõimude elu kirjeldused oleksid eriti huvitavad ja tähtsad, sest neist võiksime leida kultuuri kõige varasemaid vorme. Kuid arvestades nii ülalmainitud asjaolusid kui ka seda, et nende hõimude elu uurimine on äärmiselt raske, ei ole meil nende kohta kuigi palju materjali kasutada. Ainult austraallastest on suhteliselt enam andmeid, mistõttu käesolevas teoses küllaltki tihti nendele viidatakse. Suure tähtsusega on ka etnograafiline materjal Ameerika indiaanlastest. Olles nähtavasti väga kaua (kuni eurooplaste kolonisatsioonini) täielikult isoleeritud ja läbides seetõttu omaette pika arengutee, on ameerika indiaanlased oma ajaloolise minevikuga elavaks esialoo näidiseks.

Oskuslikul ja õigel tõlgendamisel heidavad kaugesse minevikku palju valgust nõndanimetatud *igandid* — esiaja teisendunud säilmed, mis püsivad isegi väga arenenud rahvaste elus-olus ja eriti ideoloogias. Hinnatavaks allikaks on rahva kaugetest aegadest säilinud suuline looming, folkloor. Lõpuks on samasuguseks allikaks teataval määral ka keel, mis üksikute sõnade tähenduse muudatuste kaudu säilitab mälestusi nende sõnade vanast, esialgsest tähendusest.

Esiaja ühiskonna ajalugu tegi loomulikult läbi rea arenguetape ehk staadiume. Teaduses kujunes juba ammu välja esialoo jagamine kiviajaks, pronksiajaks ja rauaajaks, olenevalt peamisest materjalist, millest valmistati tööriistad ja relvad. Hiljem jagati kiviaeg vanemaks kiviajaks ehk paleoliitikumiks (kreeka *palaios* —

«vana» ja *litos* — «kivi») ja nooremaks kiviajaks ehk neoliitikumiks (kreeka *neos* — «uus»). Geoloogia andmetele vastavalt kuuluvad paleoliitikum ja neoliitikum maakera ajaloo kvaternaarsesse ajastusse, kusjuures neoliitikum kuulub selle ajastu kaasaegsesse järku. Teine, samuti väga ammu kasutusele võetud periodiseerimine lähtus tootmistegevuse eri harudest ja jagas esiaja küttimise, maaharimise ja karjapidamise järguks. Esiaja palju üksikasjalisema periodiseeringu esitas ameerika õpetlane Lewis Henry Morgan oma töös «Muistne ühiskond» (1887). Kasutades teaduses juba XVIII sajandil kujunenud ajaloo jagamist metsluse, barbaarsuse ja tsivilisatsiooni perioodiks, jagas Morgan kaks esimest omakorda kolmeks astmeks: alam-, kesk- ja ülemastmeks, võttes selle jaotuse aluseks teatavad materiaalsed ja majanduslikud tunnused.

Juhindudes marksismi-leninismi õpetusest inimühiskonna arengust ja Marxi, Engelsi ning Lenini konkreetsetest märkustest, jagab kaasaegne nõukogude teadus esiajaloo järgmisteks põhietappideks.

Kõige vanemat perioodi, mis algab inimese ja inimühiskonna tekkimisega, nimetatakse ürgaegse karja ehk salga perioodiks. Seda aega iseloomustab kõigepealt asjaolu, et inimese enda bioloogiline kujunemine jõuab lõpule. Kuid juba sel oma olemasolu varasel astmel erineb inimene radikaalselt oma loomsest esivanemast — inimene rakendab oma tööjõudu organiseeritult, loob kõige lihtsamad tööriistad, loob kultuuri alged. Inimkollektiiv jääb sel ajastul veel nõrgalt seotuks ja ebakorrapäraseks ning on arvuliselt kõikuva suurusega. See oli olulisel määral tingitud tootlike jõudude iseloomust ja inimese elutingimustest tol perioodil.

Teataval arenemisjärgul toimus tootlike jõudude ning kogu kultuuri arengus järsk tõus. See tõus tõi endaga kaasa hoopis kindlakujulisema inimühiskonna organisatsiooni tekkimise. Vormi andis sellele organisatsioonile loomulik sugulus. Kujunes sugukond ehk sugukondlik kogukond, algas sugukondliku korra ajastu — kogu esiaja materiaalse, ühiskondliku ja vaimse kultuuri arengu põhiline periood.

Sugukondliku korra ajastu jaguneb kaheks perioodiks — matriarhaalse ehk emajärgse sugukonna ja patriarhaalse ehk isajärgse sugukonna ajajärguks. Matriarhaadi perioodil etendab naine ühiskondlikus tootmises

mehega võrdset osa, millest on tingitud ka tema ühiskondlik võrdõiguslikkus. Kuid patriarhaat ei arenenud eri ühiskondades kaugeltki mitte ühtlaselt. Ühiskondades, kus patriarhaalne kord eriliste tingimuste tõttu arenes kõrgele tasemele, omandas naine ühiskonnas valitseva seisundi. Tootlike jõudude edasine arenemine viis majanduse tunduvale ümberkujunemisele ja mehe osatähtsuse kasvule ühiskondlikus tootmises. Sellest tingitult toimus üleminek patriarhaadilt patriarhaadile, mis andis mehele täieliku ülevõimu.

Tootlike jõudude uue tõusuga, mis on seotud eriti metallurgia osatähtsuse suurenemisega ühiskondlikus tootmises, jõudis ürgkogukondliku korra areng uude järku. Vastuolud tunduvalt arenenud tootlike jõudude ja alles sugukondliku korra raamides olevate tootmissuhete vahel teravnesid. Ürgkogukondlik kord lagunes, kujunesid teistsugused tootmissuhted, tekkisid klassisuhted. See on nõndanimetatud s o j a l i s e d e m o k r a a t i a. periood. Ürgkogukondliku korra ajastu lõppes. Tekkisid klassiühiskond ja riik.

*

Esiaja inimkond vallutas pikkade aastatuhandete kestel, paljude sugupõlvete vaheldudes, suurimate jõupingutuste hinna ja raske tööga, ületades lõputu rea eksimusi ning vigu ja kandes arvatuid ohvreid, aeglaselt, kuid kindlalt loodusjõude, alistas need endale ja lõi inimliku kultuuri alged. Esiaja inimese elu oli raske. Müüt algsest «kuldsest» ajastust on ammu kummutatud. Tänu lakkamatule ja pingelisele, kuid see-eest vabale tööle kollektiivis väljus muistne inimkond ometi võitjana oma võitlusest loodusega. Nii lihtne ja primitiivne kui tema poolt loodud muistne kultuur ongi, kujutab see endast siiski hiiglasuurt ja omast kohast rikkalikku tehnika, majanduse, ühiskondlike vormide ja ideoloogia mitmesuguste elementide kogumit. Selle kultuuri areng lihtsamatelt järjest kõrgematele ja täiuslikumatele vormidele oli järjekindlalt progressiivne. See esiaja kultuur oli tarvilikuks eeltingimuseks inimkonna edasisele arenemisele ja sai oma kõrgemates vormides järgneva progressi aluseks. Paljud neist saavutustest, milleni jõudis esiaja ühiskond, on kaasaja kultuuri loendis tänapäevani säilitanud oma tähtsuse.

Kogu inimkond on läbinud oma minevikus esiajaloolise ajastu. Üksikud hõimud ja rahvad läbisid selle ajastu teataval määral erinevat teed, luues oma kultuuri ja andes oma panuse üldise kultuuri varasalve. Kuid nii kaugest minevikust säilinud andmete vähesuse ja äärmise katkendlikkuse tõttu on vähemalt esialgu võimatu üksikute hõimude ja rahvaste esiajalugu igakülgsest ja täies ulatuses taastada. Selleks, et kujutada esiaja kultuuri arengut kogu ulatuses ja küllalt täielikult, on tarvis ühendada olemasolevad andmed mitte ainult mitmesuguste hõimude ja rahvaste, vaid ka mitmesuguste maailma maade kohta. Kasutades materjali kõikidest maailma piirkondadest, omandab esiajalugu laialt üldistava iseloomu. Ühendades kogu esiaja inimkonna, vaatleb ta esiaja kultuuri kui üldist, üldinimlikku kultuuri ja kõiki muistseid hõime ning rahvaid kui selle ühiseid loojaid.

Esiajalugu on nimetu. See ei tunne üksikisikuid ja kangelasiga ega tea väljapaistvaid tähtpäevi. Ometi hoovab sellest tõelist heroismi, esiaja kultuuri määratu hulga tundmatuks jäänud loojate kangelaslikkust.

Esimene peatükk

KULTUURI ALGED

Inimese tekkimine. Varase inimsoo fossiilsed esindajad. Kultuuri arengu algstaadiumid. Küttimise osa. Ürgne eluviis. Tule kasutamise algus. Esiaja inimkollektiiv. Abielu algsed vormid. Mõtlemise ja kõne tekkimine. Usundi puudumine varaseimal inimesel.

«Töö on,» kirjutas Engels, «... inimelu esimene põhitingimus, ja sealjuures niisugusel määral, et me teatavas mõttes peame ütleva, et ta on loonud inimese enese.»¹ Ent mida tuleb antud juhul mõista töö all? Kõneldakse ju ka loomadest, et nad töötavad, kui nad endale toitu muretsevad või pesi ehitavad. Ahvid oskavad kaigaste abil isegi puudelt vilju maha visata, kookospähkleid kiviga lõhestada jne. Engels annab ka sellele küsimusele vastuse: «Ühegi ahvi käsi ei ole iial valmistanud kõige lihtsamatki kivinuga... Töö algab tööriistade valmistamisega.»²

Niisiis, kõige algelisema tööriista valmistamine lõi inimese, rajas piiri tema ja looma vahele, oli esimeseks sammuks inimese teel looduse valitsemisele.

Praegusel ajal teab iga vähegi haritud inimene, et inimene põlvneb fossiilsest³ ahvist, kes on seega nii inimese kui ka kaasaegse inimahvi ühiseks esivanemaks. Inimese tekkimine on ainulaadne ja kordumatu sündmus orgaanilise maailma ajaloos, mis osutus võimalikuks erakordsetes, äärmiselt soodsates tingimustes.

Geograafiliseks piirkonnaks, kus see tähtis sündmus toimus, peetakse laialdast maa-ala, mis haarab Aasia lõuna-

¹ F. Engels, Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks, Tallinn, 1958, lk. 3.

² Sealsamas, lk. 4, 9.

³ Fossiilne — maapõuest välja kaevatud.

osa, lõunapoolse Euroopa ning suure osa Aafrikast. Ei ole põhjust oletada, et inimese kujunemine ahvist oleks toimunud kogu mainitud maa-alal. Kõige tõenäolisem on, et see protsess toimus vaid selle piirkonna ühes teatavas osas, mida meie teadmiste praegune seisund ei võimalda veel täpselt kindlaks määrata. Aga just selles geograafilises piirkonnas elas praegu väljasurnud inimahv, kes oli inimese esivanemaks. Selliste fossiilsete inimahvide maa-põuest leitud luustike hulgast sarnaneb kõige rohkem inimesega nõndanimetatud *australopithecus* (ladina *australis* — «lõuna» ja kreeka *pithekus* — «ahv»), kelle jäänuseid on leitud Lõuna-Aafrika hilistertsiaari ja varase kvaternaari ladestustest. Seepärast kalduvad mõned õpetlased pidama just Aafrikat inimese tõeliseks kodumaaks.

Seisukohta, mille järgi inimene tekkis ühes, olgugi küllalt laiaulatuslikus maakera piirkonnas, nimetatakse *monogenismi* teooriaks (kreeka *monos* — «üks» ja *genesis* — «tekkimine»). See väide püstitati teaduses juba ammu, kuid sama varakult esitas kodanliku teaduse reaktiooniline tiib vastupidise seisukoha, nagu oleks inimene tekkinud mitmes maakera piirkonnas. See nn. *polügenismi* (kreeka *polüs* — «palju») teooria väidab, et inimene on tekkinud üheaegselt mitmes kohas, kusjuures igas kohas tekkis eri rass. Kui oletada, et inimene tekkis tõepoolest maakera mitmes eri osas, siis pidi see toimuma ka enam või vähem erinevates geograafilistes tingimustes. Oletada edasi, et inimene tekkis neis kohtades üheaegselt, tähendaks eeldada imet. Järelikult tuleks siis arvata, et inimene tekkis mitte üksnes erinevates geograafilistes tingimustes, vaid ka eri aegadel. Kõigest sellest järeldubki paratamatult, et erinevad inimtüübid pidid tekkima üks varem, teine hiljem, s. o., et algusest peale tekkisid rassid, kes erinesid oma füüsiliste ja järelikult ka vaimsete omaduste poolest. Rasside tekkimise juurde me pöördume hiljem veel tagasi.

Inimkond hakkas kasvama ja samm-sammult loodust võites ühtlasi üksikute rühmade järkjärgulise edasiliikumisega ka oma algsest tekkimise piirkonnast üle kogu maakera laiali asuma. Kõige hiljem asustati Okeania, Ameerika ja Austraalia.

Kuigi inimene oli muust loomastikust eraldunud ja asustas järk-järgult maakera, jätkus ometi veel üsna pikka aega tema üldise arenemise — *antropogeneesi* (kreeka

antropos — «inimene») — protsess. Selle protsessi aluseks oli endiselt töö ja, nagu näitas Engels, kõigepealt käe kui tööorgani arenemine. Kogu inimese organismi täiustumise protsessis järgnes käe arenemisele püstikõndimise võime, mõistuse ja aju ning mõtlemise ja kõne arenemine. Kuigi äsja tekkinud inimese täiustumine veelgi jätkus, oli ta juba «tõeline» inimene, kes töötab, valmistab tööriistu, mõtles ja kõneles, seistes oma loomsest esivanemast võrratult kõrgemal. Seepärast tuleb lugeda vääraks nimetust «ahvinimene», mis kirjanduses selle ajastu inimese kohta mõnikord veel esineb.

Ülaltoodud pilti inimese järkjärgulisest kujunemisest on teadusel õnnestunud valgustama hakata, kuigi veel kaugeltki mitte täielikult, alles XIX sajandi keskpaigast alates. Eri aegadel maakera eri paikades teostatud kaevamiste tulemusena, mõnikord aga ka juhuslike leidudena on maapõuest saadud varase inimkonna mitme väljasurnud esindaja luujäänuseid. Need leiud on inimsoo kujunemise käigust andnud rea üksteisele järgnevaid lülisid.

Kõige vanemat fossiilse inimese senituntud esindajat nimetatakse *pithecanthropuseks*. 1891. aastal leiti Jaava saarel ahvitaolise olendi luustiku osi, mis pärast pikki vaidlusi tunnistati inimese, aga mitte ahvi omadeks. Hiljem leiti Jaavalt juba mitme *pithecanthropuse* isendi luid. Samadest kihtidest, kuigi mujalt, leiti väga algelisi kivist tööriistu.

Teiseks lüliks on 1927. aastal Hiinas Pekingi ligidal asuvast koopast välja kaevatud nn. *sinanthropus* («hiina inimene»), kusjuures siingi hiljem samas kohas teostatud kaevamised seda avastust tunduvalt laiendasid ja rikastasid. Peale suure hulga luude, mis kuulusid umbes 40 isendile, leiti algelisi kiviriistu, tõenäoliselt *sinanthropusele* toiduks olnud loomade luid ja jälgi tule kasutamisest.

Väljakaevatud inimese esindajate hulka kuulub ka nõndanimetatud «Heidelbergi inimene», kes on *sinanthropusele* kaunis lähedane. See leid saadi 1907. aastal Heidelbergi linna lähedalt Saksamaal. Siit leiti küll vaid alalõua luu, mis siiski annab ettekujutuse selle fossiilse inimese kolmanda esindaja pealuu ehitusest.

Järgmine lüli inimese kujunemise ahelas avastati 1856. aastal juhuslikult mullatöödel Neandertalis, Düsseldorfil linna lähedal Saksamaal ja ta sai oma nimetuse selle leiui-

koha järgi. Siit leiti kolju ülaosa koos mõnede luustiku osadega. See leid, mis ajaliselt oli kõige varasem, tekitas omal ajal teadusemaailmas ägedaid vaidlusi. Tollal kuulutas tuntud saksa reaktsooniline antropoloog Virchow leitud luud mitte esiaja, vaid hoopis kaasaja inimese omadeks. Nende luude iseärasusi seletas ta süüfilisest või alkoholismist tulenenud väärastustena. Kuid sellele leiule järgnes terve rida uusi täiesti samasugusele inimtüübile kuuluvate luude leide; nüüd esindasid teda juba mitte enam üksikud luude osad, vaid mõnel juhul isegi terve luustik, pealegi oli leiukohtades paljudel puhkudel selgeid jälgi inimese tegevusest — kiviriistu, tuleasemete jäänuseid jne. Tänapäeval ei ole see neandertallase nime saanud fossiilne inimtüüp enam esindatud üheainsa leiukohaga, nagu ta ülalmainitud eelkäijad, vaid jälgi tema olemasolust on avastatud paljudes kohtades Euroopas, Lõuna-Aafrikas (nn. «Rodeesia inimene» ja «afrikanthropus»), Palestiinas, Jaava saarel — «javanthropus» (seal samas, kus pithecanthropus!) ja mujal.

Neandertallane on endast jälgi jätnud ka NSV Liidu territooriumile. Nõukogude arheoloogid on päevavalgele toonud kaks sellist silmapaistvat leidu: ühe leidis G. A. Bontš-Osmolovski 1924. aastal Krimmis, 25 km Simferopolist ida pool paiknevast Kiik-Koba koopast, teise A. P. Okladnikov 1938. aastal Usbekistani lõunaosas paiknevast Tešik-Taši koopast. Viimasest leiti 8—10-aastase poisi luustik koos nn. Moustier-tüüpi¹ primitiivsete kiviriistadega.

Tuleb rõhutada, et kuigi väga laialdasel maa-alal asunud neandertallase seni leitud üksikuil esindajail on individuaalseid erinevusi, kuuluvad nad ometi ühte ja samasse inimtüüpi. Varase inimkonna ülalkirjeldatud esindajate rida näitab selgesti, kuidas toimus inimahvi tunnuste järjekindel kadumine ja tänapäeva inimtüübile lähenemine: järjest enam kujuneb välja püsti käimine, kulmude kohal asuvad mõhnad kaovad, lõuaots areneb esileulatuvaks, laup muutub püstemaks jne. Kuid kõige iseloomulik on vahest pealuu mahu suurenemine, seoses aju pideva arenemisega. Kui kõrvutame tänapäeva suurima ahvi, varaste inimtüüpide esindajate ja kaasaja inimese pealuu mahu, saame järgmise pildi:

¹ Loe: mustjee.

Gorilla	600 kuni	685 cm ³
Pithecanthropus	800 „	900 „
Sinanthropus	1000 „	1100 „
Neandertallane	1100 „	1600 „
Kaasaja inimene	1200 „	1700 „

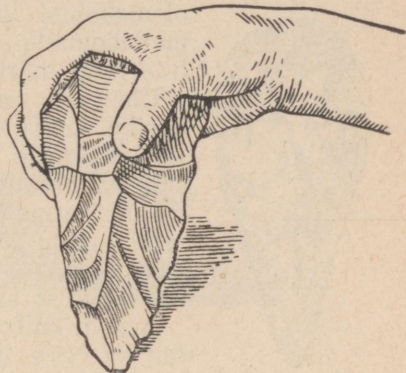
Koos sinanthropuse ja neandertallase jäänustega leiti jälgi ka nende tööst ja tegevusest, muu hulgas ka algelisi kiviriistu. Palju arvukamalt on teada vaadeldava perioodi materiaalse kultuuri mälestusmärkide arheoloogilisi leide. Need arheoloogilised avastused tehti umbes samal ajal kui fossiilse inimese leiud, s. o. XIX sajandi teisel poolel, ja nende arv kasvas pidevalt, nii et nüüd saame juba üsna üksikasjaliku pildi kõige varasema materiaalse kultuuri arengust.

Esimene materjal, mida inimene kasutas oma tööriistade ja relvade valmistamiseks, oli kivi, esmajoones just tulekivi või sellele lähedaste mineraalide liigid, eriti kvartsiit. Tulekivi on väga laialt levinud kogu maakeral ja peale selle on tal kolm väga tähtsat omadust: ta on kõva, lõhe-neb hästi ja annab teravaid lõikavaid servi. Kõik see määras tulekivile silmapaistva koha kultuuri ajaloos. Võib öelda, et kui looduses poleks leidunud tavalist tulekivi, oleks inimkonna varasem ajalugu kulgenud mingit hoopis teist teed mööda.

Muistsete tööriistade ja relvade materjaliks kasutati ka puud, kuid seda hakati tarvitama hiljem kui kivi, sest puu töötlemiseks on tarvis temast kõvemast riista, milleks antud arenguastmel võis olla just kiviriist. Puuesemed ja tööriistade puust osad ei säili maapõues nii kaua kui kiviesemed, seepärast ei saa arheoloogia jälgida kõige varasemat puu kasutamist.

Kiviaja asupaikade arheoloogilisi kaevamisi teostati algul peamiselt Prantsusmaal. Seejärel hakati neid korraldama ka teistes maades, viimasel ajal on neid eriti ulatuslikult teostatud NSV Liidus. Kaevamiste teel kogutud materjal näitab tolleaegse tehnika ja kultuuri pidevat edenemist ja võimaldab eraldada rea arenguastmeid. Neid üksteisele järgnevaid astmeid, mida teaduses nimetatakse «kultuurideks», esindavad maakera eri paikkondadest leitud inimese tegevuse teatavat kindlat tüüpi jäänused. Viimased kannavad harilikult selle maakoha nimetust, kust esmakordselt on avastatud antud kultuurile kõige iseloomulikumaid muistiseid.

Kõige vanemat staadiumi esindab Chelles - kultuur (Chelles¹ linna järgi Põhja-Prantsusmaal). Seda iseloomustavad peamiselt kahelt küljelt jämedalt tahatud mandlikujulised kiviriistad, mis on kaunis suured (10—20 cm pikad ja 500—1000 g rasked). Neid kiviriistu nimetatakse «pihukirvesteks» ehk «pihukiiludeks». Et pihukirvest oleks mugavam käes hoida, jäeti selle jämedamale otsale ehk pärale tasane pealispind, nn. «kand». Chelles'i pihukirves oli tõenäoliselt univertsalseks tööriistaks. Seda kasutati nii raiumiseks, lõikamiseks kui torkamiseks ja arvatavasti oli see ka heiterelvaks. Pihukirve kõrval tunti Chelles-astmel ka teisi algelisi kiviriistu, mida valmistati tulekivi kildude töötlemise teel. Nõukogude arheoloogid S. M. Sardarjan ja M. Z. Panitškina leidsid 1947.—1948. aastal basaldist ja obsidiaanist valmistatud Chelles-ajastu tööriistu Armeenias Bogutlu mäe ligidal asuva Aragatsi mäe edelanõlvalt, eriti Satani-Dari («Saatana kungas») künkalt. See on kõige vanemaks seni teadaolevaks arheoloogiliseks leiuks NSV Liidu territooriumilt.

Joon. 1. Chelles-astme pihukirves

Chelles'i asulate suure vanuse tõttu pole tööriistad neis enam sellises asendis, nagu esiaja inimene need sinna jättis. Maakihte, milles need esemed asusid, on sellest ajast saadik uhtunud vesi, nihutanud maakoore liikumine ja mõjutanud muudki tegurid. Seepärast ei leia arheoloogid harilikult mitte Chelles'i-inimese enam või vähem täielikke eluasemeid, vaid ainult üksikuid esemeid.

Inimühiskonna varaseima ajaloo järgmist staadiumi esindab rida mälestusmärke Euroopas, aga ka Aafrikas ja Aasias. Nad kannavad ühist Acheul-kultuuri nime-tust (Amiens'i eeslinna Saint Acheul'i² järgi Põhja-Prant-

¹ Loe: šell.

² Loe: säntašöll.

susmaal). Sellele kultuurile on samuti iseloomulikuks tööriistaks pihukirves, kuid pisut väiksem kui Chelles'i oma, korrapärasema kujuga ja märksa paremini töödeldud, ta servad on teritatud hoolsasti ristisuunas äralöödud killukeste eraldamise ehk nn. «retuššimise» teel. Acheul-astme eluasemetelt leitakse samuti nagu Chelles'i omadest ka väiksemaid, vähem iseloomuliku kujuga kiviriistu. Acheul-kultuuri asulad erinevad Chelles'i omadest selle poolest, et neis on peale tööriistade säilinud muidki jälgi inimese olemasolust ja tegevusest — rohkesti metsloomade (mammuti ja ninasarviku) luid ning märke tule kasutamisest.

Joon. 2. Acheul-astme pihukirves

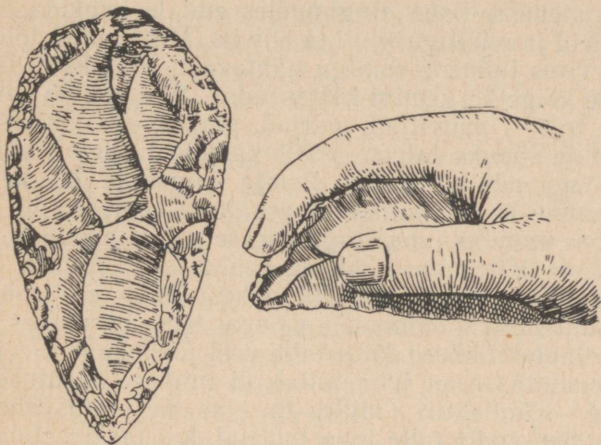
Chelles'i omadest erinevalt on mõne üksiku Acheul-kultuuri asula kultuurkihid säilinud meie päevini, ilma et need oleksid ära uhitud või nihkunud. Nad võimaldavad palju täielikuma pildi saamist selle ajastu inimese elutingimustest, sest neis saadakse määrata ka leitud esemete vastastikust asendit.

Acheul-kultuuri mälestusmärke on leitud ka NSV Liidu territooriumilt. Mitu sellist leiupaika on Kaukaasias: Armeenias, sama Bogutlu mäe läheduses, kust leiti Chelles'i tüüpi esemeid, 18 km Jerevanist põhja pool Arzni asula juures ja rühm 1934.—1936. aastal S. N. Zamjatnini avastatud Acheul-kultuuri mälestusmärke Abhaasias Musta mere rannikul. Acheul-ajastu inimese olemasolu jälgi on leitud ka Põhja-Kaukaasias, Lõuna-Osseetias ja Kesk-Aasias.

Esiajaloo vanima perioodi kolmandaks staadiumiks on Moustier-kultuur (sanimelise küla ja koopa järgi Edela-Prantsusmaal). See on levinud veelgi laialdasemalt kui Acheul-kultuur. NSV Liidu territooriumil on silmapaistvaks Moustier-kultuuri mälestusmärgiks ülalpool mainitud Kiik-Koba koobas Krimmis (Simferopoli linna lähedal), kust leiti neandertallase jäänused. Sama kultuuri silmapaistvaks mälestusmärgiks on ka eluase Ilskaja jaama juures Kubanimaal (43 km Krasnodarist edelasel), kus 1925.—1928. aastal teostas kaevamisi S. N. Zamjatnin ja 1936.—1937. aastal V. A. Gorodzov. Samasugusteks Moustier-kultuuri mälestusmärkideks on

mõned koopad Baisun-Tau mäestikus Usbekistani lõunaosas, sealhulgas ka juba seoses neandertallase leidudega nimetatud Tešik-Taši koobas. Terve rida Moustier-kultuuri mälestusmärke on viimaste aastakümnete jooksul avastatud Abhaasias, Ukrainas ja Volgamail.

Moustier-staadiumi iseloomustab tehnika tunduv progress. Varasematele staadiumidele nii tüüpiline pihukirves

Joon. 3. Moustier-astme teravik ja kaap. Esemete loomulikud mõõtmed ilmnevad käega võrdlemisel

esineb siin harva, kusjuures see on veelgi väiksem, ja, mis eriti iseloomulik, märksa halvemini viimistletud. Kõik see lubab järeldada, et rohkem spetsialiseeritud riistad on hakanud seda universaalset tööriista välja tõrjuma. Moustier-kultuuri tüüpiliseks tööriistaks on väike tulekivist teravik. Selle teraviku viimistletud vormid võisid olla odaotsadeks. Võib arvata, et sel ajastul oli juba tõepoolest olemas puust viskerelv, nimelt oda ja viskeoda, mis varustati kivist otsikuga. Teiseks tüüpiliseks Moustier-kultuuri tööriistaks on kaap. Vaadeldavat staadiumi iseloomustab ka uue materjali — luu — kasutuselevõtmine. Sellest valmistati väikesi terava tipuga tööriistu. Moustier-kultuuri asulaist leitakse tavaliselt arvukalt suuremate loomade (mammuti, ninasarviku, koopakaru, metsiku hobuse, põhjapõdra jt.) luid. Viimaks on Moustier-kultuuri asulaile iseloomulikud ka tuleasemete jääned. Moustier-kultuuri

asulais on paljudel juhtude säilinud jälgi toleaegeest inimesest, neandertallasest. Moustier-kultuur on seega neandertallaste kultuur.

Tavaliselt nimetatakse Chelles-, Acheul- ja Moustier-kultuuri ühiselt varemaks paleoliitikumiks.

Nagu nägime, olid varemaja paleoliitiku inimese tööriistad ja relvad väga puudulikud. Kerkib küsimus, kuidas võis inimene sellistes tingimustes endale hankida elatusvahendeid ja missugune oli ta eluviis. Mis puutub toidusse, siis tarvitas inimene esialgu nähtavasti söögiks seda, mis oli talle kõige kergemini kättesaadav. Siia kuulub eelkõige taimne toit — puuviljad, marjad, juured, edasi väiksemad loomad ja lõpuks lainete poolt kaldale heidetud või lihtsalt kätega püütud kalad. Esiaja inimesele oli kergesti kättesaadav ka suuremate otsasaanud loomade liha. Kuid suurt osa etendas juba kõige varasematest aegadest peale ka aktiivne küttimine. Tihti on avaldatud arvamist, et inimene võis esialgu püüda vaid väikesi loomi, sest jahipidamine suurematele loomadele polevat tema käsutuses olnud riistade puudulikkuse tõttu talle veel jõukohane. Seejuures aga unustatakse, et juba tollal oli inimese käsutuses hiigeljõud — kollektiiv, milles ta elas ja elatusvahendeid hankis. See andis talle juba tol ajal, kui tal oli ainult selline viskerelv nagu Chelles'i pihukirves, võimaluse suurtele loomadele massilist jahti korraldada. Niisugune küttimine ajujahi, haarangute ning ka mitmesuguste lõksude, silmuste jms. abil oli kõigi mahajäänud hõimude ja rahvaste hulgas laialt levinud. Koos tehnika arenemisega hakkab intensiivselt arenema ka küttimine, kujunedes vaadeldaval staadiumil inimese tootmistegevuse põhialaks. Selget keelt küttimise arenemisest kõnelevad suuremate loomade luude rohkearvulised leiud Acheul- ja Moustier-ajastu asulates.

Tuleb arvata, et algul säilis inimesel, vähemalt osaliselt, harjumus elada puude otsas. Nimetades inimese olemasolu vanimat ajastut «inimsoo lapsepõlveks» ütleb Engels, et inimesed sellal «... elades vähemalt osaliselt puude otsas, millega üksi on seletatav nende allesjäämine suurte röövlloomade keskel...»¹ Pole juhus, et mõnedel eriti maha-

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn, 1960, lk. 152.

jäänud hõimudel on säilinud puudele ronimises eriline osavus. Keegi XIX sajandi 70-ndail aastail Austraalia kõrvalistes piirkondades viibinud reisija jutustab, et nende karavan on kord kohanud üksikut austraallannat. Eurooplasi silmates viimane kokkus ning ronis haruldase osavuse ja kiirusega lähima suure puu otsa, murdis seal oksa ja valmistus end kaitsma. Eurooplastele uskumatuna näivat osavust ilmutasid kõrgetele siledatüvelistele puudele ronimises tasmaanlaste naised opossumite küttemisel. Mõnedel Indoneesia ja Uus-Ginea hõimudel on ikka veel tavaks elada osa aastast suurte puude okstele ehitatud lehtonni-des.

Kuid inimeseks saades tuli meie esivanem lõplikult puu otsast maha ja hakkas end maa peal sisse seadma. Alatine toiduotsimine sundis inimest liikuma ühest kohast teise, Seoses jahipidamise, eriti suuremate loomade küttemise edasise arenemisega oli inimene juba teataval määral toiduga kindlustatud ja võis oma eluasemele kauemaks peatuma jääda. Seda võib otsustada selle põhjal, et Moustier-asulad paiknevad enamasti etteulatuvate kaljude varjus või koobastes ja neis leidub sageli paks kultuurkiht ning suurel hulgal metsloomade luid. Koobas jääb ka hilisematel aegadel inimese eelistatumaks pelgupaigaks ja looduslikuks elamuks. Seepärast kõneldakse mõnikord «koopainimese ajastust».

Nagu nägime, leidub Acheul- ja Moustier-ajastu asulais tuleasemete jälgi. Järelikult kasutas inimene juba tol varasel ajal tuld. See oli esimene looduspõud, mille inimene endale alistas ja oma teenistusse rakendas. Selle jõu alistamine oli esiaja kultuuri suurim saavutus. Fr. Engels võrdles tule saamise viisi leiutamist revolutsiooniga, mille tekitas aurumasina leiutamine, ja märkis, et tule saamine ületab tähtsuselt viimase, sest ta «... maailma vabastav mõju on hoopis suurem...», tuli andis inimesele esmakordselt võimu teatava looduspõu üle ja lahutas seega inimese lõplikult loomariigist». ¹ Kuigi Acheul- ja Moustier-asulates leidub tuleasemeid, ei suuda me kindlalt öelda, kas tolle ajastu inimene oskas juba ise tuld teha või oli ta õppinud ainult tuld kasutama. Nimelt leidub tuld sageli looduses eneses — vulkaaniline tuli, välgust süüdatud tuli, kuivade puuokste teineteise vastu hõõrdumisel tekkinud tuli jne.

¹ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 101.

Mõned mahajäänud hõimud kasutavad tänapäevalgi sageli sellist tuld ning kuigi nad oskavad juba mitmel viisil tuld teha, eelistavad nad siiski seda säilitada hõõgivate sütena või laenata naabritelt. Kunstlikust tuletegemisest ei ole vaadeldavast ajastust säilinud mingeid jälgi. Seepärast paigutamegi varajaste tuletegemise viiside ja vastavate vahendite kirjelduse oma käsitluse järgnevasse ossa.

Mida kujutas endast inimkollektiiv vaadeldaval ürgsel ajastul? Me teame kõigepealt seda, et inimese otsesed eelkäijad, fossiilsed ahvid, olid karjades elavad loomad. Teisest küljest võime kinnitada, et inimese kujunemine ja ühes sellega ka töö tekkimine tööriistade valmistamise näol ongi mõeldav ainult kollektiivis. Chelles'i kirves oli oma kõige algsemal kujul kellegi üksikisiku omamoodi geniaalseks leiutuseks. Kuid ainult kollektiiv lõi eeldused ja tingimused selleks, et see leiutis ei kadunud, vaid levis ja anti edasi järgnevatele põlvkondadele. Ainuüksi kollektiiv kindlustas selle leiutise täiustamiseks vajalike oskuste säilimise, laienemise ja edasikandmise. Kollektiiv oli ja jääb alatiseks inimkultuuri arengu põhiliseks ning hädavajalikuks tingimuseks. Varane inimkollektiiv kujutas endast rühma, keda sidusid ühine toidu hankimine ja vastastikune kaitse väliste hädadohtude vastu. Kuid inimene oli tol varasel ajal elu ülalpidamise vahenditega puudulikult varustatud ja nende saamine oli siiski veel juhusliku iseloomuga. Seepärast ei saanud olla kuigi kindlat ja püsivat inimrühma. Eri paikades võisid sellised rühmad olla kas suuremad või väiksemad, olenevalt kohalikest tingimustest ja toidu hankimise võimalustest, aastaajast jne. Lagunemise ja uuesti liitumise juures muutus nende koosseis pidevalt. Kuidas nimetada sellist varast inimkollektiivi? Nõukogude ajalookirjanduses on kokku lepitud nimetada seda kollektiivi ürgseks inimkarjaks. Selle väljendi kasutamisel tuginetakse asjaolule, et just nõnda nimetasid varast inimirühma F. Engels ja V. I. Lenin. «Esimesed inimesed,» kirjutas Engels Lavrovile 12. nov. 1875. aastal, «elasid nähtavasti salkadena ja, nii kaugele kui me suudame näha sajandite sügavusse, leiame, et see nõnda oli.»¹ V. I. Lenin omakorda nimetas kirjas M. Gorkile detsembris 1913 ühiskonna algastet «ürgaegseks karjaks».²

¹ Ф. Энгельс, Письмо Лаврову, П. А., Лондон, К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. первое, т. XXVI, М. 1935, lk. 410.

² V. I. Lenin, A. M. Gorkile, Teosed, 35. kd., Tallinn, 1955, lk. 94.

Kuidas ka seda rühma nimetada, on ikkagi selge, et nõnda nagu selle ajastu inimesed olid «tõelised» inimesed, oli ka nende kollektiiv «tõeline». See oli loomulikult viisil tekkinud varase inimliku ühiselu vorm. Selle ajastu inimühiskonda iseloomustab veel asjaolu, et nende varaste inimrühmade vahel ei olnud nähtavasti pidevat ühendust ja nad elasid tavaliselt enam või vähem isoleeritult. Kõiki neid varase inimühiskonna iseärasusi põhjustas tootlike jõudude erakordselt madal arengutase.

Varase inimrühma sisemistest suhetest teame me väga vähe. Võib oletada, et inimrühma etteotsa kerkis loomulikult teel juht ja tõenäoliselt oli selleks pigem naine kui mees. Vastupidi laialt levinud arvamisele on metsloomade karja juhiks enamasti emas-, mitte isasloom. Loomulikult ei saanud sel ajastul sugupoolte vahel olla mingeid püsivaid suhteid, nii nagu selles suhtes ei saanud olla ka mingeid kitsendusi või reegleid. Seda abielu algset vormi nimetatakse *promiskuiteediks* (ladina *promiscuus* — «segatud», «kõigile kättesaadav») ehk korratuteks sugulisteks suheteks. Kuid juba meie poolt vaadeldavas staadiumis tekkis (nähtavasti puhtstiihiliselt) esimene suguliste suhete piiramine, nimelt langesid ära sugulised vahekorrad laste ja vanemate, samuti ka vanavanemate ja lastelaste vahel. Suguline suhe vendade ja õdede vahel jäi ometi veel võimalikuks. See hüpotees leiab kinnitust hilisemate perekonna ja abielu vormide vaatlemisel.

Kodanlik teadus asub selles küsimuses diametraalselt vastupidisel seisukohal. Tema nõndanimetatud «patriarhaalse teooria» seisukohad avaldas esimesena juba muinaskreeka filosoof Aristoteles (IV saj. e. m. a.). Selle «teooria» järgi on inimühiskonna algvormiks perekond, mis koosnes vanematest koos nende järglaskonnaga. Perekonnapea — patriarhi — võim oma pere üle oli piiramatult. See algne perekond kehastas endas ühtlasi ka eraomandust. Inimühiskonna põhiline rakuke jäävat muutumatult selliseks kogu ajaloo kestel, kujutades endast kogu ühiskondliku korra peamist alustuge. «Patriarhaalne teooria» ei piirdu ainult nende väidetega, vaid tal on ka palju laiemad poliitilised eesmärgid. Pikk rida klassiühiskonna ideoloogide püüab selle põhjal ka klassiühiskonda kujutada mingi samast patriarhaalsest perekonnast tuleneva nähtusena ja riigipead — monarhi — patriarhaalse «rahva isana».

Meie poolt käsitletavasse ajastusse kuulub ka suurima inimesel oleva ande, nimelt mõtlemise ja kõnelemise tekkinine ja esialgne areng. See anne eraldab inimese järsult ülejäänud loomariigist ja kujutab endast kõige võimsamat edu eeldust ja tingimust.

Kodanlik teadus taigutab juba ammu küsimuse üle, kumb tekkis varem, kas mõtlemine või kõne, mõte või sõna. Kaunis läialdaselt on levinud arvamine, et mõtlemine on võimalik ka ilma keeleta. Tegelikult on mõtlemine ja kõne lahutamatu seotud, kõne tekib üheaegselt mõtlemisega, mõte on sõnast lahutamatu, kõne on vaid mõtlemise reaalseks väljenduseks. Materialistliku käsituse seisukohalt tingis mõtlemise ja kõne, samuti kui inimese enda tekke just töö kollektiivis. Kõige lihtsamagi tööriista loomine nõudis mõttetööd, et aga selline looming võis toimuda vaid kollektiivis, nõudis see ka mingit vastava mõtte väljendamise ja edasiandmise viisi. «Keel tekib,» kirjutasid Marx ja Engels, «ainult tarvidusest, tekib tungivast vajadusest suhelda teiste inimestega.»¹ «... töö väljakujunemine,» kirjutas Engels, «aitas paratamatult kaasa sellele, et ühiskonna liikmed üksteisega tihedamalt liitusid... kujunemisprotsessis olevad inimesed jõudsid selleni, et neil oli vaja üksteisele midagi öelda.»² Niisiis kuulub keel möödapääsmatult ühiskondliku elu juurde, olles selle hädavajalikuks tingimuseks, ja on seega päritolult algne.

Peame siin puudutama veel üht tähtsat küsimust, mille juurde me hiljem veel tagasi tuleme.

Kodanlik teadus omistab kangekaelselt kõige varasemale inimkonnale religiooni, seega pidi religioon olema inimesele juba algselt omane. Mõned autorid on isegi valmis kinnitama, et usund olevat omane juba loomadele ja inimesele olevat selle bioloogilisel teel pärinud. On autoreid, kes laskuvad arutlustesse sellest, et ahvidele on omane madude kultus, et koer tundvat midagi kultuse taolist oma isanda vastu jne. Teised autorid hoiduvad sellistest mõtte-tustest, kuid kinnitavad siiski, et usund olevat inimesele «orgaaniliselt» omane. Leidub ka neid, kes kinnitavad, et usund on algusest saadik olemas olnud, ja kõnelevad sellega seoses mitte üksnes usundist, vaid isegi selle «kõrge-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Сочинения, изд. второе, т. 3, М. 1955, лк. 29.

² F. Engels, Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks, Tallinn, 1958, лк. 6.

mast» vormist — ainujumala kultusest ehk monoteismist. Seda algse monoteismi ehk «prämonoteismi» teooriat jutlustavad kõigest väest katoliku preestrid.

Tõeliselt teaduslike kaalutluste põhjal peab ütleva, et inimkond ei tundnud oma olemasolu kõige varasemal ajastul religiooni mitte mingil, isegi mitte kõige algelisel kujul. Selle ajastu arheoloogilistes leidudes ei ole mingit märki religiooni olemasolu kohta. Usund pole bioloogiline omadus ega saa olla inimesele ta loomsetelt eelkäijatelt pärandunud. Usund on pealisehituslik nähtus, mis tekib inimühiskonna arengu teataval kindlal etapil ja teataval alusel. Seega oli inimkonna olemasolu algaeg religioonita ajastuks.

Käesoleval ajal ei ole maakeral niisuguseid mahajäänud hõime, kelle elus-olus oleks säilinud meie poolt vaadeldava kauge ajastu jooni. Isegi kõige mahajäänud neist on kõigele vaatamata jõudnud juba kaugele kultuuri nullpunktist. Nõnda ei ole praegu selliseid hõime, kes kasutaksid veel Chelles'i, Acheul'i või Moustier-tüüpi kiviriistu või kellel oleks säilinud kasvõi ainult igandina promiskuiteet, kes ei tunneks religiooni mingisugusel algelisel kujul. Ometi ei takista see mõnda autorit üksikuile kaasaja mahajäänud hõimudele mingit «loominimese seisukorda» omistamast.

Teine peatükk

VARASE SUGUKONDLIKU ÜHISKONNA KULTUUR

Tootlike jõudude kasvamine. Aurignac- ja Solutré-kultuur. Antropogeneesi protsessi lõpulejõudmine ja rasside tekkimine. Tehnika edenemine. Mitmeosalise (liit-) tööriista tekkimine. Majanduse edenemine. Küttimise arenemine. Elamu ja kehakatte tekkimine. Sugukondliku kogukonna kujunemine. Kujutava kunsti ja religiooni tekkimine. Tasmaanlased varase sugukondliku ühiskonna esindajatena.

Meie poolt eelnevas peatükis kirjeldatud varast ajalooperioodi nimetab Engels «inimsoo lapsepõlveks». Selle järel saabub täisikka jõudmise aeg. Inimkond teeb hiiglasuure sammu edasi. Arheoloogilised mälestusmärgid, mis kuuluvad meile juba tuntud varase paleoliitikumi kultuuridele vahetult järgnevasse ajastusse, pakuvad ilmekat pilti kõigi kultuurialade, tehnika, majanduse, ühiskondliku organisatsiooni ja ideoloogia võimsast tõusust. Seda väljapaistvat etappi esiaja inimkonna ajaloos esindavad Aurignac- ja talle lähedane Solutré¹-kultuur (nimetatud kahe paikkonna järgi Prantsusmaal). Nende kultuuride mälestusmärke (sageli ühendatakse nad Aurignac-Solutré staadiumi, ajastu või kultuuri nimetuse alla) on leitud kogu Euroopast ja kohati ka Aafrikast ning Aasiast.

NSV Liidu territooriumil on Aurignac-Solutré-ajastu esindatud terve rea mälestusmärkidega. Selle ajastu silmapaistvaks mälestusmärgiks on rühm asulakohti Kostjonki juures Donil, 23 km Voronežist. Seda rühma on uurinud eriti nõukogude arheoloog P. P. Jefimenko. Rääkimata tavalisest käesolevale staadiumile omasest leiuainesest ja ühe pooleldi maasse süvendatud elamu jäänustest on Kostjonki tuntud rohkearvuliste elevandiluust ja merglist naise-

¹ Loe: orinjakk ja solütree.

kujukeste leidude poolest. Silmapaistev on ka Maltaa asula Siberis, Angara lisajõe Belaja vasakul kaldal (Maltaa küla juures, 80 km Irkutskist), mida on uurinud nõukogude arheoloog M. M. Gerassimov. Mitme kiviplaatidest ja suuremate loomade luudest valmistatud elamu jäänustest leiti siin tuleasemete jälgi ja jälgi tuleasemetest oli ka väljaspool elamuid. Maltaast leiti suur hulk kujutava kunsti näidiseid — naiste statuette, loomade, kalade ja lindude kujutisi ning ripatsehteid. Oma iseloomult Maltaaga väga sarnane on asulakoht, mille A. P. Okladnikov avastas Bureti küla juures Angara paremal kaldal (50 km Maltaast põhja poole). Siingi leiti mõnevõrra maasse süvendatud elamu, mille ehitusmaterjaliks oli kasutatud suuri loomaluud, näiteks põhjapõdra sarvi katuse toestikuks. Huvitav on Buretist leitud mammuti kihvast voolitud kujuke, mis kujutab karusnahkses kehakattes inimest. Siberis on leitud veel rida muid Aurignac-Solutré ajastu mälestusmärke kolmes suhteliselt kitsamas piirkonnas Obi ja Jenissei ülemjooksul ning Baikali ümbruses. Sama ajastu asulaid on NSV Liidu alal teada ka mujal. Niisugused on näiteks arheoloog P. I. Boriskovski, geoloog V. I. Gromovi ja teiste poolt Donil ja Desna jõgikonnas välja kaevatud asulad.

Aurignac-Solutré-ajastule on eelkõige iseloomulik see, et selle asulaist on leitud neandertallasest tunduvalt arenenuma fossiilse inimese luud. Ta erineb paljus neandertallasest ja kuulub kõigi oma füüsiliste tunnuste poolest kaasaegsesse inimtüüpi. Kulmumõhnad on kadunud, otsaesine on püsti, lõuaots ulatub esile, kogu luustiku ehitus annab tunnistust väljakujunenud püstisest liikumisviisist, kolju maht on 1400 cm³. Seega oli inimese arengus toimunud suurima tähtsusega sündmus, antropogeneesi protsess oli lõpule jõudnud ja inimese bioloogiline areng oli lõppenud. Meie ees on juba kaasaegne inimene ehk, nagu ütlevad antropoloogid, *homo sapiens* (s. t. «tarkinimene»).

Selle uue inimese kõige tüüpilisemaid esindajaid leiti Prantsusmaalt (Dordogne'ist) Cro-Magnoni ja Itaaliast Grimaldi koopast. Luustiku ja kolju ehituse poolest üldiselt sarnanedes, on kromanjoonlasel ja grimaldilasel kummalgi ometi oma spetsiifilisi iseärasusi. Seega toimus inimese arengu ajaloos veel üks sündmus — olid tekkinud kaasaegsed r a s s i d.

Rassid kujutavad endast inimese ajalooliselt väljakuju-

nenud teisendeid, kellel on rida pärilikke väliseid füüsilisi iseärasusi. Need iseärasused tekkisid peale inimkonna laialiasumist geograafiliste tegurite ja ajalooliselt kujunenud tingimuste mõjul. Kaasaegsed rassid ei ole niisiis igavesed, püsivad ega algsed. Mõningaid erinevusi ilmuvad juba mitmesugused neandertallase esindajad, kes on leitud eri geograafilistest piirkondadest. Erinevate inimrühmade isoleerituse tõttu kinnistusid need iseärasused keskkonna mõjul pärilikeks ja moodustasid rea enam või vähem püsivaid füüsilisi erinevusi naha värvuses, juuste ehituses, osalt ka pealuu kujus jne. Nii tekkisid kolm kaasaegset põhirassi: europiidne, negroidne ja mongoloidne rass. Kromanjoonlasest ja grimaldilasest on esimene europiidse, teine negroidse rassi esindaja. Mongoloidse rassi fossiilseid esindajaid on leitud Siberist Krasnojarski ligidalt ja Hiinast Pekingi lähedusest.

Nagu öeldud, erinevad rassid ainult mõnede välise füüsiliste iseärasuste poolest. Rassilistel erinevustel ei ole midagi ühist füsioloogia, aju mahu ja ehituse, närvisüsteemi ning närvikava ja psüühika kõrgema tegevusega. Järelikult ei ole rassil mingit mõju inimese mõistusele, võimetele, andekusele jne. Ei või rääkida mingitest «kõrgematest» ja «madalamatest» rassidest. Kõigil sellega seoses olevatel reaktsioonilise pseudoteaduse väljamõeldistel ei ole mingisugust alust.

Rassid tekkisid inimkonna ajaloo koidikul geograafilise keskkonna tingimuste erinevuse mõjul. Hiljem, kultuuri arenedes ilmub see mõju järjest vähemal määral. Inimrasside järgnevale ajaloole on määravaks esmajoones ühiskondlike suhete areng, mitmesuguste inimrühmade vaheliste sidemete areng, rahvaste liikumised ja segunemised. Kõik see toob endaga kaasa rasside ristumise ja segunemise ning nende erinevuste, mis olid tekkinud rassidele algul omased, tasandumise ja kadumise. Kuigi inimese edasise ajaloo kestel üldises ja laias ulatuses mõned ülalnimetatud kolmele põhirassile omased erinevused säilivadki, on nende rasside piirides siiski olemas lõputu hulk üleminekutüüpe ja -variante, mis mitmesuguste tunnuste poolest eri rasside esindajaid üksteisele lähendavad. Sellest tulenevadki antropoloogide loodud sega-, vahepealsete- ja sekundaarsete rasside, «allrasside», «teise järgu rasside» jm. rühmade mõisted.

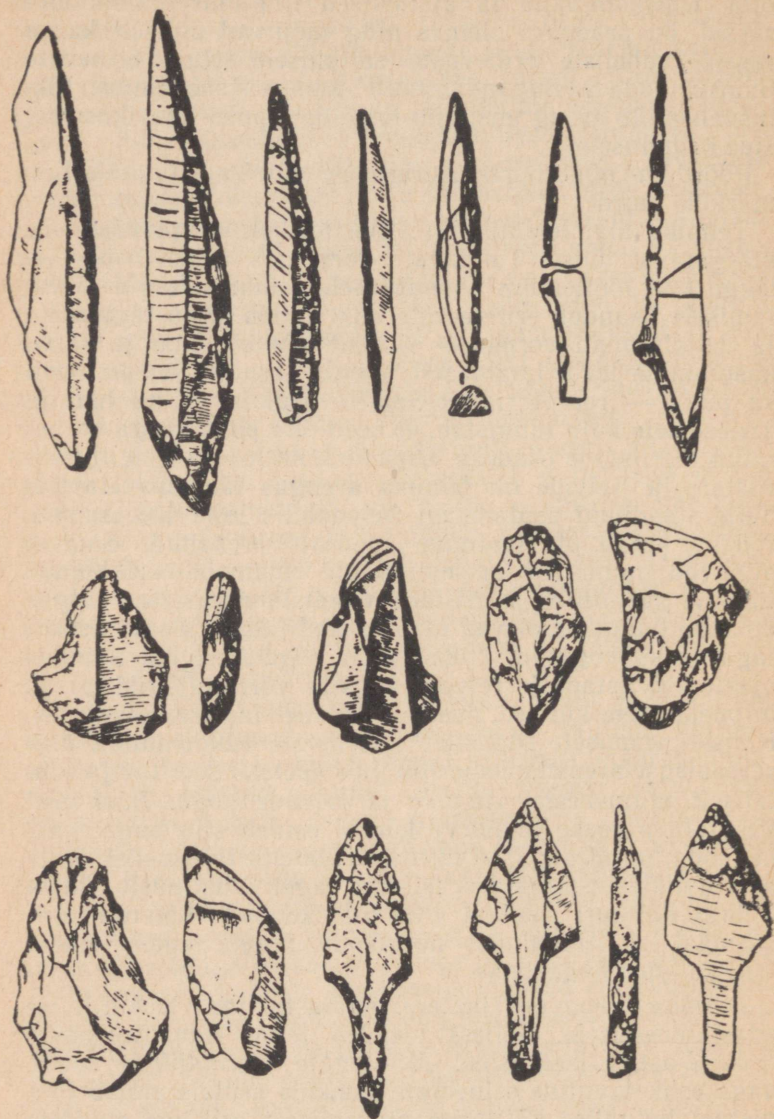
Eespool öeldust selgub, et mingeid «puhtaid» rasse, mil-

lest kõneleb kodanlik pseudoteadus, ei ole ega saagi olemas olla. Ühiskondlikud ja ajaloolised tingimused, mis löid rassid, on praegugi olemas ning mõjuvad üldiselt kaasa rasside vaheliste erinevuste säilimisele. Kuid erinevate inimrühmade vastupändamatult toimuv lähenemine, liiklusvahendite areng jms. viib lõppude lõpuks tulevikus rasside kadumisele.

Pöördume nüüd tagasi Aurignac-Solutré-ajastu mälestusmärkide juurde.

Tehnika alal leiame siin Moustier-kultuuriga võrreldes märgatavat tõusu. Tunduvalt kõrgemal tasemel on eelkõige kivi töötlemine. Primitiivsele tahumisele või lõhestamisele lisandub eriline võte, mis annab palju täpsemaid ja detailsemaid vorme — surumistehnika. Luu ja sarve kasutamine levib laialdaselt. Laialt kasutati sel perioodil ka puud — rea Aurignac-Solutré asulaist leitud luu- ja kiviesemete kuju tunnistab, et need olid puuvarrega varustatud tööriistade osadeks. Üleminek mitmeosalisele liittööriistale ja -relvale oli tehnika arengus tähtsaks etapiks. Selle staadiumi asulaile on iseloomulik leitud esemete rohkus, seega oli tootmine jõudsalt arenenud. Samast annavad tunnistust ka sealt leitud omamoodi «töökojad» tulekivi saamiseks ja riistade valmistamiseks, sealhulgas omaette hunnikus olevad mammutikihvad, mis olid otsekui tagavaraks kogutud. Üldiselt on kogu Aurignac-Solutré-ajastu tööriistade ja relvade koostis võrratult rikkam ja mitmekesisem kui see, mis oli Moustier-inimese käsutuses. Kahele peamisele Moustier' tööriistale iseloomuliku universaalsuse asemel näeme siin juba spetsialiseeritud ja suhteliselt mitmekesisest riistade ja relvade kogu. Ikka veel kasutatava raske kivikirve kõrval esineb siin nuga, oda, heiteoda, mitmesugused uuritsad, kõõvits ja naaskel. Selle ajastu mälestusmärkidest leitakse sageli luust nõelu. Ühest Solutré-kultuuri asulast Placard'i koopast Lõuna-Prantsusmaal leiti linnuluust nõelakoda luunõeltega. Samast leiti ka luust õngekonks.

Tehnika areng, eriti heiterelva täiustamine, viis küttemise edasiarenemisele. Sellest kõneleb terve rida Aurignac-Solutré-astme iseärasusi. Mõningate loomaliikide luude väga rohkearvuline esinemine üksikuis asulais annab tunnistust hulgalise küttemise arenemisest eelkõige suurtele karjades elavatele loomadele (mammutile, metshobusele, põhjapõdrale). Mõnes Aurignac-Solutré asulas Euroopas

Joon. 4. Aurignac-Solutré-astme tööriistu

leidub tuhandete nende loomade isendite luid. Ilmselt kasutas selle aja inimene peale relvade väga laialdaselt haarde- ja ajujahti, auke ja teisi hulgalise püügi vahendeid. Jahinduse arengu kõrval jääb kalapüük veel vähe arenenuks.

Küttimine tagas nüüd juba paremini elatusvahenditega kindlustatuse. See aga andis inimesele võimaluse teha veel ühe sammu kultuuri edenemise teel — siirduda kasvõi suhteliseltki paiksele eluviisile. Aurignac-Solutré-ajastu mälestusmärgid annavad sellestki kujuka ülevaate. Tähen-datud ajastu asulad kõnelevad sellest, et inimene peatus nüüd ühes ja samas kohas küllaltki pika aja kestel. Seejuures rajas ta oma asulad peaaesjalikult lahtistele kohtadele, mida kaitsesid etteulatuvad kaljud, mitte koopaisse nagu eelneval ajastul. Peale paikse eluviisi alguse ja lahtiste asulate iseloomustab Aurignac-Solutré-astet kindla elamu ilmumine. Esmakordselt tegid alatise elamu olemasolu paleoliitikumis kindlaks nõukogude arheoloogid. Nüüd juba kaunis arvukalt tuntud paleoliitiliste elamute näidiste järgi otsustades kujutas see endast tugevat, pooliti maasse kaevatud koda, mis mõnikord oli kindlustatud kividega ja varustatud kiviplaatidest põrandaga. Katus oli tõenäoliselt koonusekujuline ja okste ning loomanahkadega kaetud. Mõnede väljakaevatud kodade pindala ulatus kuni 200 m². Kojas asetsesid tulekolded. Mõnes selle ajastu asupaigas oli mitu koda, mis moodustasid väikese asula, mille elanikkonna arv näib olevat ulatunud kuni saja täiskasvanuni. Luunõelte esinemise järgi otsustades tegi inimene sel ajal veel ühe suure tähtsusega vallutuse — ta õppis õmblema. Kokkuõmmeldud loomanahku võidi kasutada elamute katmiseks ja kehakatteks. Rõiva tekkimisega rikastus inimene veel ühe kultuuriväärtuse võrra. Kehakatte algseks ja põhiliseks ülesandeks oli keha kaitsmine. Aurignac-Solutré-ajastu inimene kasutas laialdaselt tuld — nii selle aja asulates kui elamutes esineb mitte ainult lahtiste tuleasemete, vaid ka kollete või ahjude jäänuseid. Kuid otsesid tõendeid selle kohta, et siis osati ka kunstlikult tuld teha, meil siiski veel pole.

Aurignac-Solutré-astme mälestusmärgid ise ei suuda midagi öelda tähen-datud ajastu ühiskondliku korra kohta. Kuid meil on alust oletada, et just sellel inimkonna ajaloomurrangulisel järgul viis tootlike jõudude areng ühiskonna korralduse põhjalikule ümberkujunemisele. See areng ja uued majanduse vormid nõudsid eelnevale astmele

omase mittepüsiva, kergesti laguneva inimrühma asendamist kindlama ning püsivama kollektiiviga. Veresugulus andis sellele kollektiivile sideaine ja vormi. Just sellel inimkonna ajaloo etapil tekkis rühmitus, mida tugevasti sidus pidev ühine kollektiivne töö ja ühte liitis veresugulus — s u g u k o n d ehk s u g u k o n d l i k k o g u k o n d, mis sai siitpeale esiaja ühiskondliku korra põhivormiks.

Aurignac-Solutré-ajastu mälestusmärkides ilmneb veel üks silmapaistev kultuuri edenemise tunnus. Siin esinevad esimesed kujutava kunsti tekke avaldused. Tähendatud ajastu asulaist leitakse suurel arvul algelise skulptuuri ja joonistuse näiteid. Siit leitud läbipuuritud loomahambad ja mõned muud esemed annavad tunnistust ehete ilmumisest. Lõpuks kõnelevad mitmed tunnused, sealhulgas luustiku asend ja mõnede joonistuste ja maalingute sisu, sellest, et tähendatud ajastul tekkis ka usund.

Mõned autorid püüavad nii usu kui ka kujutava kunsti tekkimise tagasi viia varasemasse, nimelt Moustier-ajastusse. Kahjuks on see täiesti ekslik vaade tunginud ka meie nõukogude teadusesse. Mingeid usutavaid tõendeid kujutava kunsti olemasolust Moustier-ajastul ei ole leitud ning seega poleks mingit alust seda väita. Ekspiarvamine usundi olemasolu kohta Moustier-ajastul põhineb vaatel, nagu oleks juba sellel ajastul valitsenud teatav kindel matmisviis. Surnu olevat matmisel pandud teatavasse asendisse, varustatud mitmesuguste «hauataguseks eluks» vajalike esemetega jne. (see oleks olnud nõndanimetatud «neandertallase matmisviis»). Seega tuleb välja, nagu oleks juba Moustier-ajastul olnud olemas mitte ainult teatav matmisviis, vaid ka küllalt arenenud usundiliste kujutelmade süsteem. Järelikult oleksid pidanud viimaste alged juba varem tekkima hakkama. Siit on vaid mõni samm arvamiseni, nagu oleks usund olnud «algne»! Kogu see konstruktsioon on rajatud mõnede Moustier-ajastu mälestusmärkide täiesti meelevaldsele, rohke fantaasiaga varustatud arheoloogide tõlgendamisele. Nii kujutava kunsti kui ka usundi teket võib seega küllaldaselt põhjendatult dateerida alles Aurignac'ist alates.

Õeldut kokku võttes ja Aurignac-Solutré-astet eelneva, Moustier-astmega võrreldes võime märkida järgmist. Kõigepealt — antropogeneesi protsess jõudis lõpule, tekkis kaasaegne inimene. Tekkisid ka rassid. Meie ees on järgmised uued, Moustier-astmele tundmatud kultuuri ele-

mendid: olulisel määral suurenenud tööriistade ja relvade kogum, mis ühtlasi on tunduvalt spetsialiseerunud; liittööriistade ja -relvade ilmumine; luu ja sarve laialdane kasutamine esemete materjalina; kindlad tunnused puu laialdase kasutamise kohta samaks otstarbeks; uus kivi töötlemise tehnika; suuremate loomade küttimise intensiivne arenemine; paikse eluviisi algus; alatise elamu tekkimine, kolde või ahju ilmumine; rõivastuse ja õmblemise tekkimine.

See kõik annab liitudes mõjuka pildi tootlike jõudude tunduvalt tõusust. Kuid marksistliku õpetuse järgi peavad tootmissuhted tingimata vastama tootlike jõudude iseloomule, seega pidi selline tõus kajastuma ka ühiskonna enese organisatsioonis ja tootmissuhetes. Ja kuigi arheoloogiline materjal oma iseloomu tõttu ei suuda ses suhtes anda otseid tõendeid, tuleb ometi täiesti põhjendatult arvata, et just sellel astmel tekib esiaja ühiskonna uue kindla organisatsioonina **s u g u k o n d l i k k o r d!** Kujutava kunsti, ehete ja usundi tekkimine sellel astmel täiendavad Aurignac-Solutré-ajastu kultuurilise arengu üldist pilti ning annavad tunnistust keerukate pealisehituslike nähtuste kujunemisest tähendatud ajastul.

Mõned kodanlikud arheoloogid annavad Aurignac-Solutré-astmele hoopis teistsuguse ja täiesti endakohase seletuse. Nad seisid imestusega kiviaja kultuuri sellise õitsengu ees ja pöördusid ajaloolise arengu dialektikat mõistmata kodanliku teaduse poolt armastatud migratsioonide ehk rahvarändude ning vallutuste teooria poole. Selle alusel seletavad nad Aurignac-Solutré-kultuuri kui uute hõimude, «uue rassi», nimelt «väljapaistvalt andekate» kromanjoonlaste loomingut, kes olevat Aafrikast ja Aasiast Euroopasse tunginud ning alistanud «mahajäänud» mustjeelased. On iseenesest mõistetav, et sellistel seletustel ehk lihtsalt väljamõeldistel pole mingit faktilist alust.

Nagu öeldud, on kõik kaasaja mahajäänud hõimud ja rahvad tõelisest esiajast võrdlemisi kaugele edasi jõudnud. Seega seisavad ka kõige mahajäänumad neist hõimudest kõrgemal, kui olid kromanjoonlased või grimaldilased. Ainsaks sobivaks näiteks Aurignac-Solutré kultuuriajastmel valitsenud olude kohta võiksid olla tasmaanlased. Ja sedagi väga tinglikult ning suhteliselt. Tasmaanlasi pole tänapäeval enam olemas. Umbes XIX sajandi kahekümendaist aastaist alanud inglise kolonisatsiooni äärmiselt

julmad abinõud viisid Tasmaania põliselanikkonna erakordselt kiirele hävimisele. Juba 1854. aastaks oli järele jäänud veel ainult 16 tasmaanlast: kolm meest, üksteist naist ja kaks last. Viimane puhastverd tasmaanlanna suri 1877. aastal. Nende traagiliste oludega ja Tasmaania esimeste kolonisaatorite äärmise rumalusega seletub asjaolu, et tasmaanlaste kultuurist on säilinud vaid väga puudulikke ja sageli pealegi vasturääkivaid teateid.

Tasmaanlasi võib lugeda kõige mahajäänumaks inimkonna rühmaks, keda etnograafia üldse tunneb. Antropoloogiliselt esindavad nad muidugi täiesti kaasaegset inimitüüpi. Suurt osa tasmaanlaste kultuurilises mahajäämuses etendasid nii selle loodusliku keskkonna tingimused, milles nad elasid, kui ka sajanditepikkune isoleeritus, kusjuures lähimateks naabriteks olid neist mitte palju kõrgemal seisvad australlased. Seetõttu ei või tasmaanlaste kultuur olla täiesti sarnane Aurignac-Solutré-kultuuriga. Võtame kasvõi sellegi, et Tasmaanias peaaegu üldse ei leidu tulekivi, mistõttu tasmaanlastel tuli oma kiviesemed teha kõvast liivakivist. Sellest aga oli tingitud esemete teistsugune kujü ja töötlemistehnika. Siiski peavad autoriteetsed arheoloogid tasmaanlaste kiviriistu Aurignac-kultuuri omadele lähedasteks. Ühtlasi on tasmaanlaste kiviesemete hulgas küllalt palju veelgi arhailisemaid, Moustier-tüüpi esemeid. Kui ma ei eksi, siis avaldus, otsustades mõnede andmete järgi, tasmaanlaste tehniline mahajäämus selleski, et nad ei tundnud liittooriistu ega -relvi, s. o. nad ei osanud kivist riista töötavat osa varustada varrega või oda kivist otsikuga. Tööriistade, relvade ja muude esemete materjaliks oli tasmaanlastel kivi, puu, teokarbid, karusnahk, nahk ja taimekiud. Väga vähe — selle poolest erinevad nad järsult Aurignac-aja inimestest — kasutasid tasmaanlased luud. See seletub arvatavasti sellega, et Tasmaanias ei ole suuremaid loomi ja järelikult ka sobivat materjali. Mammuti kihvu, mille poolest kromanjoonlane oli nii rikas, neil ju ei olnud.

Sellistes tingimustes koosnes tasmaanlaste tehniline inventar, niipalju kui selle kohta on teateid, järgmistest tööriistadest ja relvadest: kivist pihukirved, teravikud, muud ebakorrapärase kujuga lõikeriistad, puukaigas või -nuü (mis erines kujult sedamööda, kas see oli mõeldud löömiseks või heitmiseks), üleni puust oda, kepp söödavate juurte väljakaevamiseks ja puust labidas, millega naised

eraldasiid kaljude küljest molluskeid. Puuesemeid töödeldi kas kiviriista või teokarbiga. Oda valmistati tugevast puuridvast, mis õgwendati tuel hautades ja siluti seejärel lihtsa kivikillu, kõõvitsa või teokarbiga. Oda teravat otsa kõwendati seda tules põletades. Tuld saadi kepikese hõõrumise teel. Kodustatud koera tasmaanlastel ei olnud. Majariistad koosnesid märssidest, korvidest ja muudest rohust või jõhvist pununud nõudest. Samast materjalist punuti nõõri. Ühe kohaliku taime pikkadest kuivadest lehtedest punusid tasmaania naised nii tihedaid nõõsid, et neis võidi hoida vett. Elamuks oli sageli mõne suurema puu õõnes tüvi, mida laiendati tule abil. Et kaitsta ennast ja tuld tuule eest, ehitati peatuspaikadesse puuokstest või -koortest kerge vari või sama algeline telk okstega kaetud teivastest.

Elatust hankisid tasmaanlased koriluse, küttimise ja kalapüügi teel. Korjati söödavaid taimi, juuri, vilju, marju, väikesi loomi, sisalikke, vähke, tigused ja molluskeid. Suuremate loomade puudumise tõttu piirdus jaht Tasmaanias peamiselt kanguru ja opossumi küttimise ning merel hülgepüügiga. Kanguruid küttides kasutati laialdaselt haarde- ja ajujahti rohu süütamisega. Opossumite küttimine ja hülgepüük olid naiste erialaks. Erakordse osavusega ronisid nad, selleks kivitalvaga siledale puutüvele sälke raiudes ja puu või mõne oksa ümber pandud nahkrihma või köit järjest edasi heites, kõrgete puude otsa ja tõid välja okste vahele peitunud opossumeid. Samasuguse osavusega hiilisid nad päikese käes endid soojendavate hüljeste juurde, jäljendades kõigiti nende liigutusi, ja tapsid nad siis lihtsa kepi ainsa hoobiga. Sageli on väidetud, et tasmaanlased ei olevat tundnud kalapüüki ega üldse söönud kala. See on väärkäsitus. Viidatakse sellele, et tasmaanlastel ei olnud võrke ja õngesid. Kuid nad püüdsid kala lihtsalt käte või korvidega, nagu seda teevad paljud teised mahaäänud rahvad. Mõned autorid väidavad muide, et tasmaanlastel olevat olnud nii võrke kui ka luust ja teokarpidest tehtud õngekonkse. Tasmaanlased tundsid ka algelisi meresõiduvahendeid parvede ja puukoorest tehtud ning nõõriga kokkuseotud paatide näol. Taimset ja loomset toitu söõdi nii toorelt kui ka tuel küpsetatult. Suurema osa aastast käisid tasmaanlased täiesti alasti, ainult kül-maga katsid nad endid kangurunahkadega. Neil oli laialdaselt levinud tavaks oma keha rasva ja ookri seguga

määrida, mida tehti nähtavasti kaitseks külma, aga visticisti ka putukate vastu.

Kahjuks ei ole tasmaanlaste ühiskondlikust korrast peaaegu midagi teada. Üksikute olemasolevate teadete järgi otsustades valitses neil sugukondlik kord selle kõige algelisemal kujul. Sugukonna piires ei olnud abielu lubatud, s. t. kehtis nõndanimetatud eksogaamia. Sugukondade ühendus moodustas hõimu, mis kujutas endast isoleeritud rühma. Iga hõim rändles teatud kindlal maa-alal, mille piirid olid nii hõimu liikmetele kui ka naabritele hästi teada. Nende piiride puutumatus säilitati kõige suurema rangusega. Otsustades teadete järgi, et tasmaanlaste asulad koosnesid 3—4 hütist, pidid nende rühmad olema väikesed.

Tasmaanlaste kujutav kunst avaldus musta ja punase värviga tehtud tinglikes joonistustes ja mõningais realistliku joonistuse katsetes. Nad värvisid ka oma keha. On teadmata, mis tähendus oli keha tätoveerimisel selle armistamise teel. Eheteks olid kanguruhammastest ripatsid, väikestest teokarpidest tehtud kaelakeed ja isegi lihtsad nõörikesed või naharibad. Nii mehed kui naised ehtisid pead lilledest pärgade ja linnusulgedega. Laialt levinud olid pidustused, nõndanimetatud «korroborid», mida korraldati eriti täiskuu ajal ja mida saatsid laul ning tants. Ainsaks muusikariistaks oli neil nahaga ületõmmatud trumm.

Tasmaanlastel oli olemas ka usund. Üsikum sugukonnad ei söönud teatavat liiki loomi või kalu. Siit ongi arvatavasti pärit ekslik arvamus, nagu ei oleks nad üldse kala söönud. Tasmaanlased uskusid headesse ja kurjadesse jõududesse, viimaseid kardeti eriti öösel. Surnud maeti maasse või pandi õõnsatesse puudesse. Neil esines ka laipade põletamist, kusjuures tuhk maeti maha ja hauale ehitati teivas-test ja puukoortest midagi telgi taolist.

Kui katsume võrrelda tasmaanlaste kultuuri Aurignac-Solutré omaga, siis peab veel kord alla kriipsutama, et nende kultuuride kõrvutamine jääb nii andmete kasinuse kui ka iseloomu tõttu ikkagi äärmiselt tinglikuks. Peab veel kord märkima, et suurt osa etendab nende kultuuride erinevuses geograafiline keskkond. Tasmaanlasi ümbritsesid võrratult kehvemad looduslikud tingimused kui orinjaklasi. Kõigi andmete järgi otsustades oli tasmaanlastel toitu, nende vajadusi arvestades, küllaldaselt. Nende arv polnud suur. Seda hinnatakse nende esimese kokkupuute

momendil eurooplastega 8000 inimesele. See teeb Tasmaania 67 898 ruutkilomeetrilise pindala juures välja 8,5 km² ühe inimese kohta. Sellistes tingimustes oli iga hõimu toiduhankimise piirkond nähtavasti täiesti küllaldane tema varustamiseks koriluse, jahi ja kalapüügi saadustega. Kuid sellist toidu, eriti lihatoidu küllust, mida võimaldasid orinjaklastele karjades elavad suuremad loomad, tasmaanlastel ei olnud.

Kokkuvõttes annavad need pildid Aurignac-Solutré-ajastust ja tasmaanlaste kultuurist meile siiski kasvõi tinglikult ligikaudse kujutluse esiaja inimkonna olukorrast varase sugukondliku korra astmel.

Kolmas peatükk

TEHNIKA ARENEMINE

Hilise paleoliitikumi ja neoliitikumi kultuurid: Madeleine, Mas d'Azil, Tardenois, Astuuria, Maglemose, «köögijäätmete hunnikud», Tripolje, vaiehitised. Relvade ja tööriistade materjal. Ründerelvad: oda ja odaheitepuu, vibu ja nooled, bumerang, puhkpüss, ling ja bola. Kaitsevahendid. Tuletegemine. Laenud ja leiutised. Töö kui tehnika ja kultuuri arenemise alus.

Asume vaatlema tehnika arengut esiaja ühiskonnas. Kui me viimati käsitletud etapini võisime arheoloogiliste andmetega kõrvutada, kuigi vaid väga tinglikult, ainult kirjeldusi tasmaanlastest, siis nüüd, areneva sugukondliku korra juurde siirdudes, on meil arheoloogia andmetele täienduseks kasutada juba laialdane etnograafiline materjal.

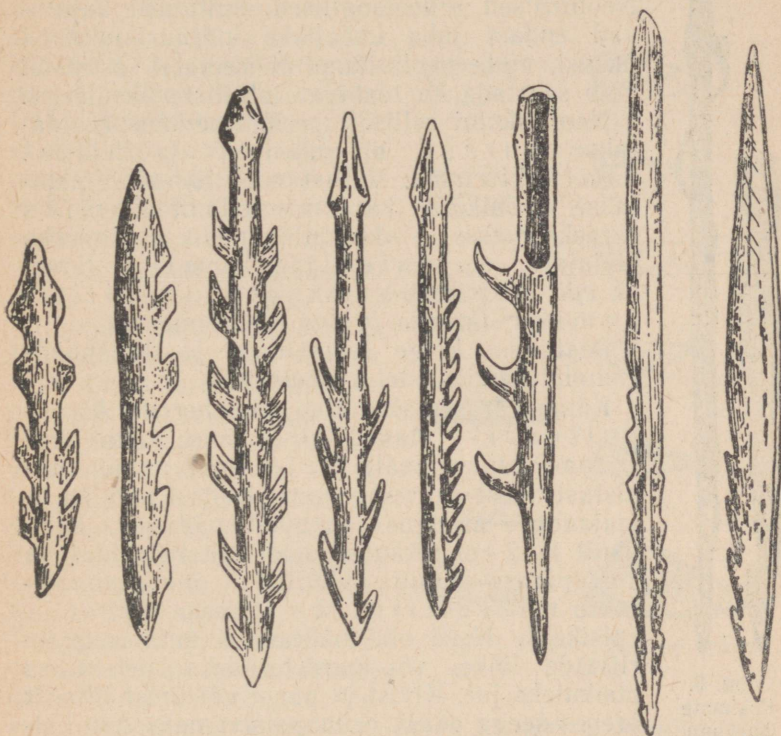
Aurignac-Solutré-astmele järgneb paleoliitikumi viimase astmena *M a d e l e i n e - k u l t u u r* (La Madeleine¹ nimelise koha järgi Edela-Prantsusmaal). Tehnika arenemine peegeldub siin luu ja sarve töötlemise tunduvas täiustumises. Ilmuvad uued sellest materjalist tehtud riistad — heitepuu ja harpuun. *O d a h e i t e p u u* on teravmeelne leiutis, mis kujutab endast kitsast lauakest konksutaolise hambaga teises otsas, mille taha pannakse oda või viskeoda. Heitepuu suurendab lennu kauguse peaaegu kahekordseks. *H a r p u u n* on heiterelv varre küljest eralduva kisulise otsikuga, mida võidi kasutada nii jahil kui ka suuremate kalade püügil. Madeleine-kultuuri mälestusmärke on leitud kogu Euroopast. NSV Liidu territooriumil on neid nii Euroopa kui ka Siberi osas teada terve rida.

Aurignac-Solutré- ja Madeleine-kultuur moodustavad üheskoos hilise paleoliitikumi.

¹ Loe: madlään.

Arheoloogilisele periodiseeringule vastavalt järgneb paleoliitikumile pikk rida kultuure, mis ühendatakse ühise nimetuse alla neoliitikum ehk hiline kiviaeg.

Kultuuriajalooliselt seisukohalt vaadeldes erineb neoliitikum oluliselt paleoliitikumist. Võib öelda, et Chelles-,

Joon. 5. Madeleine-astme harpuune

Acheul-, Moustier-, Aurignac-Solutré- ja Madeleine-aste on inimkultuuri arengu universaalsed ajaloolised etapid ehk staadiumid. Seejuures iseloomustab varast paleoliitikumi kõigis ta avaldustes üllatav ühtlus kogu maakera ulatuses, hilisem paleoliitikum aga võimaldab eraldada vaid väga laialdasi, kuigi seejuures küllalt selgeid geograafilisi valdkondi. Neoliitikumis seevastu ei näe me ühest küljest sellist selget arheoloogiliste kultuuride järgnevust,

Joon. 6.
Eskimote
harpuun

mis oli omane paleoliitikumile, teisest küljest on ta kultuurid enamasti territoriaalselt piiratud, mõnikord isegi kitsalt kohaliku iseloomuga. See tuleb sellest, et neoliitikum on ajastu, kus tootlike jõudude arengu alusel toimus inimkultuuride tunduv diferentseerumine. Neoliitilised arheoloogilised kultuurid kujutavad endast juba kohalikke kultuuriajaloolisi üksusi, mida neoliitikumi hilisematel astmetel võib seostada ka teatavate etniliste üksustega.

Neoliitikumi selliselt periodiseerides eraldatakse varast, arenenud ja hilist neoliitikumi. Varast neoliitikumi nimetatakse mõnikord ka mesoliitikumiks (kreeka *mesos* — «keskmine») ehk keskmiseks kiviajaks, epipaleoliitikumiks (kreeka *epi* — «pärast») ehk protoneoliitikumiks (kreeka *protos* — «esimene»).

Peatugem kõige levinumatel ja silmapaistvatel neoliitilistel kultuuridel.

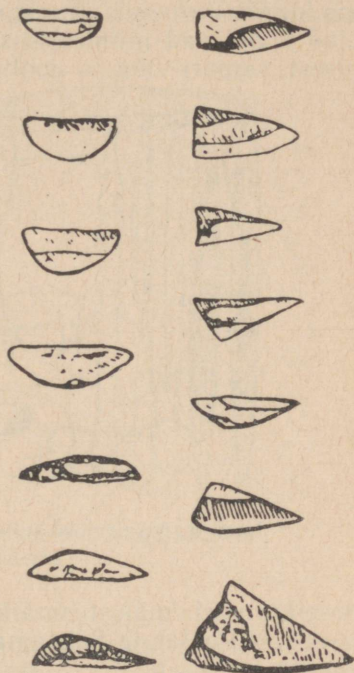
Kõige varasemaks tuleb neist lugeda Azil-kultuuri¹ (Mas d'Azil-nimelise koha järgi Lõuna-Prantsusmaal). Azil-kultuur annab tunnistust uuest suurest sammust edasi tehnika ja majanduse arengus. Ilmuvad väikesed, harilikult 1—2 cm pikkused, hoolikalt töödeldud ja korrapärase kujuga kiviriistad, mida nimetatakse mikroliidideks (kreeka *mikros* — «pisike»). Need olid nähtavasti mitmesuguste riistade lõike- või uurdeteradeks, teravateks otsikuteks jne. Kivist ja puust või luust liitriist arenes seega edasi. Silmapaistvamaks Azil-kultuurile iseloomulikuks nähtuseks on kivist nooleotsikud. Vibu ja noolte tekkimine oli suure tähtsusega sündmuseks tehnika ja seega ka kogu kultuuri ajaloos. See uus kaugrelv kujunes muistse inimese põhiliseks relvaks. Vibu ilmumine annab küttimise arengule uue tõuke, kuna nii harpuuni laialdane levimine kui ka märgid mitmetest teistest uuendustest kõnelevad ühtlasi intensiivsest kalapüügi arenemisest. Lõpuks on silmapaistvaks Azil-astet iseloomustavaks leiuks

¹ Loe: azii.

kodukoera luud. Järelikult toimus kultuuri ajaloos veel üks tähtis sündmus — kodustati esimene loom. On väga huvitav, et koera kujunemine inimese jahikaaslasteks ja abiliseks toimus nähtavasti ühel ajal jahimehe kaugrelva — vibu — leiutamisega. Azil-kultuurile on lähedane Tardenois-kultuur¹ (Fère-en-Tardenois-nimelise koha järgi Põhja-Prantsusmaal), mille asulad kõnelevad vibu ja noolte levimisest ja kinnitavad kodustatud koera olemasolu.

Azil-kultuuri mälestusmärke on avastatud vaid Euroopas, Tardenois' omi ka Põhja-Aafrikas ja Aasias. NSV Liidu territooriumil on mesoliitikum esindatud küllalt rikkalikult. Siia kuuluvad leiukohad Okaal, Ülem-Volgal, Sožil, Desnal ja Zapadnaja Dvinaal (Väinal), mida on uurinud nõukogude arheoloogid O. N. Bader, K. M. Polikarpovitš, P. N. Tretjakov jt. Siia kuulub terve hulk (enam kui sadakond) mälestusmärke Krimmis. Varase neoliitikumi asulaid on teada ka Desna keskjooksul ja Baltimaadel.²

Mõnevõrra hilisemasse aega kui Azil- ja Tardenois-kultuur kuulub Astuuria-kultuur (Põhja-Hispaania provintsi Astuuria nimetuse järgi), mis on levinud kogu Põhja-Hispaanias ja ulatub sealt ka Prantsusmaa piiridesse. Selle kultuuri iseärasuseks on koobasasulaist leitud merekarpide hunnikud. Veelgi hilisemaks on Euroopas

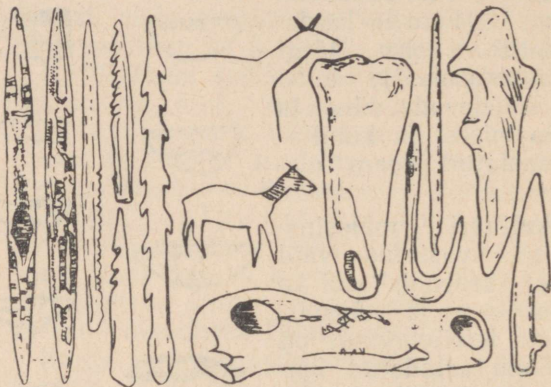

Joon. 7. Tardenois-astme mikroliite

¹ Loe: tardnuua.

² Tuntuimaks mesoliitiliseks leiukohaks Baltimail on Kunda Lamasmägi. (Tõlk.)

Maglemose-kultuur (maakoha järgi Själlandi saarel Taanis), mis dateeritakse kuuendasse aastatuhandesse e. m. a. Suure tähtsusega sündmuseks on Maglemose-ajastul kirve sünd tulekivist toorelt välja tahatud kiilu näol, mis kinnitati otsapidi puust varre sisse. Teised Maglemose leiud kõnelevad mitmeosalise ehk liittööriista edasiarenemisest, samuti vibu ja noolte edasisest levimisest. Magle-

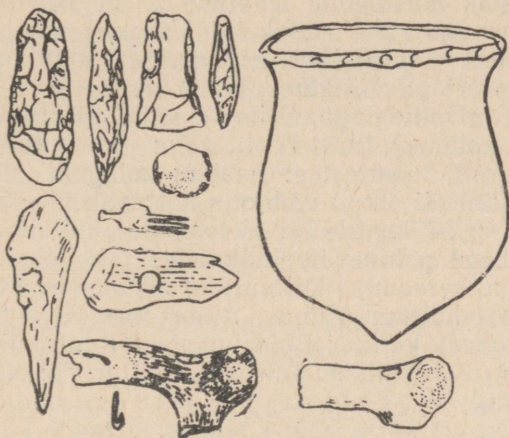
Joon. 8. Maglemose-kultuuri tööriistu ja joonistusi

mose-kultuuri mälestusmärke on avastatud Balti mere ääres, nii Poolas ja Saksamaal kui ka NSV Liidu territooriumil.

Varasesse neoliitikumi kuulub ka väga omapärane kultuur, mida nimetatakse kökkenmødding¹, s. o. köögijäätmete või ka karbihunnikute kultuuriks. Seda nimetatakse nõnda seepärast, et ta mälestusmärgid kujutavad endast hiiglaslikke mööda mere või jõgede kaldaid levivaid teokarpide hunnikuid ja muid paljude põlvkondade «köögijäätmeid». Neis lademetes leidub ka rohkesti tulekivist ja luust esemeid. Selle kultuuri muistised näitavad kirve edasiarenemist, kuid see on ikkagi veel jämedalt töödeldud. Kõige tähtsamaks kultuurielemendiks, mis esmakordselt ilmub «köögijäätmete hunnikutes», on savinõude killud. Tähendab, oli tekkinud uus toodanguala — pottsepatöö. Üldiselt annab see kultuur tun-

¹ Loe: kögenmøding.

nistust hästi arenenud kalapüügist. Võib-olla siirdusid tol ajal tavaliselt merede ja jõgede kallastel kalastavad inimesed jahihooaegadeks sisemaale. Esmalt Taanis avastatud «köögijäätmete» kultuur on tänapäeval tuntud leidude järgi mitmel pool Euroopas, Aasias, Ameerikas ning ka Lõuna-Aafrikas.

Joon. 9. Tööriistu ja keraamikat «köögijäätmete hunnikutest»

Kõige tähtsamaks hilisema neoliitikumi mälestusmärki-des ilmnevaks edusammuks tehnika ajaloos on lihvitud kivikirve ilmumine tahutud kirve asemele, kusjuures see on sageli varretamiseks läbi puuritud. Nii jätkub selle tähtsa esiaja tööriista täienemine.

Arenenud neoliitikumi mälestusmärgid on levinud üle kogu NSV Liidu territooriumi, kuid neid on sellel maa-alal väga ebahühtlaselt uuritud. Neoliitilised asulad on paremini tuntud NSV Liidu Euroopa-osa põhjapiirkondades, kus uurimisi on teostanud nõukogude arheoloogid A. J. Brjussov ja M. J. Foss.

Ida-Euroopa metsavööndi arenenud neoliitikumi iseärasuseks on lohkude ja kammitaolise templiga vajutatud kaunistustega savinõud, milliseid Lääne-Euroopas ei leidu. Selle keraamika hulgas on kolmesuguseid nõusid: suuri, mis olid määratud eeskätt tagavarade hoidmiseks, keskmisi — toidu keetmiseks, ja väikesi — sööginõudeks.

Nõukogude arheoloogid on avastanud Siberis suurel arvul neoliitilisi muistiseid. Siin on pealegi õnnestunud jälgida neoliitilise kultuuri arengu eri etappide järgnevust alates vibu ja noole ilmumisest kuni metalliajastusse siirdumiseni.

Kesk-Aasias tuntakse Kelteminari-kultuuri, mille avastas nõukogude teadlane S. P. Tolstov. Seda kultuuri esindab rida asulakohti Usbekistanis ja Kasahstanis. Ühes Usbekistani asulapaigas leiti maapealne elamu, mis oli neoliitikumi kohta erakordselt suur — umbes 320 m² pindalaga. Selles elamus oli mitmes kohas jäänuseid kolletest, millel oli valmistatud toitu, keskel aga kolle, mille juurest ei saadud mingeid olustikulisi leide ja millel oli olnud võib-olla kultuslik ülesanne.

Hilisele neoliitikumile on iseloomulik küllalt arenenud viljakasvatusel põhinevate kultuuride (ehk nõndanimetatud maalitud keraamika kultuuride) olemasolu. Siia kuuluvad Yanshao-kultuur Hiinas, Anau oma Kesk-Aasias ja esimene Doonau-kultuur Böömimaal ja Rumeenias. Kõige silmapaistvamaks hilisneoliitiliseks kultuuriks NSV Liidu territooriumil on Tripolje-kultuur, mida nimetatakse nii Dnepri ääres Kiievi lähedal Tripolje küla juures asuva koha järgi, kust XIX sajandi lõpul ukraina arheoloog V. V. Hvoiko sai esimesed leiud. Nõukogude ajal on seda kultuuri uurinud T. S. Passek.

Tripolje-kultuur on levinud Ukrainas ja selle naabruses olevail piiritagustel aladel. See kultuur kuulub 3500.—1500. aastate vahele e. m. a. Sellele kultuurile on iseloomulikud kaunis suured asulad, kus elamud paiknevad ringis või ovaalis ümber keskse väljaku ehk vainu, kus hoiti kariloomi. Tripolje elamud olid tugevad ristkülikukujulised puust ja põletatud savist ehitised, mille pindala ulatus 100—150 m². Niisugune elamu oli vaheseintega jagatud väiksemateks ahju ja põletatud savist põrandaga eluruumideks. Maapealsete kõrval leidis ka suuri maasse süvendatud ja mitme koldega varustatud elamuid. Tripoljelaste majanduse aluseks oli kõplaviljelus ja karjakasvatus. Küttimine ja kalapüük olid teisejärgulise tähtsusega. Selle kultuuri hilisematel etappidel tõuseb karjakasvatuse osatähtsus. Kõrgel tasemel oli Tripoljes ka pottsepis. Valmistati väga mitmesuguse kujuga nõusid, mis olid kaunistatud omapärase ühe- või mitmevärvilise spiraalsetest motiividest ornamendiga. Tripolje kujutavat kunsti esin-

davad enamikus naisi, aga ka loomi kujutavad savikujukesed. Tähelepanevad on elamute savist mudelid, mis näitavad ka nende sisemust.

Niinimetatud vaiehitised tekkisid mõnel pool Lääne-Euroopas nähtavasti hilisneoliitikumis. Need olid vaiadele ehitatud üksikud elamud või terved asulad, mis asetsesid järvede kallastel, jõgede või merelahtede ääres jm. Samasuguseid vaiehitisi on mõnedel rahvastel praegugi või leitud veel võrdlemisi hiljuti. Esiaja vaiehitised avastati esmalt Šveitsis, Zürichi järves, ja seejärel reas teistes Lääne-Euroopa maades. Tehnika alal näeme hilisneoliitilistes vaiehitistes lihvitud ja silmaga (varreauguga) kirveste laialdast levikut, samuti küllaltki täiuslikku ornamenteeritud keraamikat. Majanduse alal esindavad nad maaharimist, kalapüüki ja mitut liiki koduloomade pidamist. Mainitagu veel, et siin kohtame esmakordselt paati ja mõla.

Pöördugem nüüd etnograafia andmete poole, mis valgustavad esiaja tehnika ajalugu. Meie poolt vaadeldud arheoloogilised kultuurid pakuvad küllaltki sirgjoonelist arenguperspektiivi, milles iga etappi tähistab mingi uue, olulise materiaalse kultuuri elemendi ilmumine. Etnograafiline materjal ei saa oma üldisema iseloomu tõttu nii selget perspektiivi anda. See-eest on pilt siin palju avaram ja mitmepalgelisem.

Etnograafia andmed kinnitavad, et esimeseks materjaliks, millest inimene hakkas valmistama löögi-, torke- ja lõikeriistu ning -relvi, oli kivi, eriti just tulekivi. Tulekivi kõrval kasutati kohalikest tingimustest olenevalt tervet rida teisi kõvu kiviliike: kvartsiiti ehk ränikivi, dioriiti¹, obsidiaani², diabaasi³ ja marmorit. Kivist tööriistad ja relvad säilisid mitmetel Austraalia hõimudel, mõnedel mahajäänud indiaani hõimudel, eskimotel, mõnedel Aasia hõimudel jt. veel võrdlemisi hilises minevikus. Üksikutes kohtades, näiteks Amasoonase jõe madalmikus, on raske leida sobivat kivimit. Seal saadi kiviriistu vahetuse teel. Kõige algelisemaks kiviriista valmistamise viisiks on valida sobiv kivi ja muuta selle kuju kahe-kolme löögiga

¹ Kristalne, ränimulda sisaldav kivim. (Tõlk.)

² Klaaslaava. (Tõlk.)

³ Basaldile lähedane tumeroheline vulkaaniline kivim. (Tõlk.)

teise kivi vastu, vastavalt silmapilgu vajadusele. Pärast töö lõppu visati selline tööriist lihtsalt ära. Niisuguseid rudimentaarseid kiviriistu pole võimalik looduses esinevatest purunenud kividest eraldada.

Juba esiajal kasutati ka täiuslikumaid kivi töötlemise tehnikaid, nagu lõhestamine, tahumine või kildude eraldamine surumise teel. Kõik mahajäänud hõimud, välja arvatud tasmaanlased, tundsid juba kivi ihumist või lihvimist ja puurimist. Austraallased tundsid muide kivi lihvimist, mitte aga veel puurimist. Kivi lihvimine toimub töödeldava kivi hõõrumise teel teise vastu, kusjuures appi võetakse liiv ja vesi. Puurimine toimub kahel viisil. Üks neist seisab selles, et auk puuritakse pihupesade vahel või vibunööri abil pöörlema pandud kõvast puust kepi abil, võttes nagu lihvimiselgi appi märja liiva. Mõnikord varustatakse puust puur kivist otsikuga. Teise viisi puhul puuritakse auk peene teravaservalise bambuskepi või toruluuga. Sellisel puurimisel jäävad järele ümmargused kivist südamikud. Just need neoliitilistest asulatest leitud kivist südamikud kujutasid endast kaua mõistatust. Antud juhul, nagu ka paljudel teistel puhkudel, aitasid arheoloogidel mõistatust lahendada etnograafilised vaatlused. Silmapaistvaks tähelepanu ja leidlikkuse näiteks on kivi puurimise tehnika, mida kasutatakse ühel Melaneesia saartest. Lamedat kivi kuumutatakse ettevaatlikult ja seejärel tilgutatakse ühele ning samale kohale aeg-ajalt külma vett, mille tulemusena tähendatud kohas kivist eraldub üks kild teise järel.

Üsna olulist osa algelises tehnikas etendavad mitmesugused teokarbid, millest saadi lõikavaid, kaapivaid ja hõõveldavaid riistu. Siingi, kui teokarbi kasutamine ta teravate servade tõttu looduslikul kujul kõrvale jätta, võeti sageli appi kerge töötlemine. Teokarpidest tehakse nuge, lõiketeri, teravaid otsikuid ja õngekonkse. Teokarpi töödeldakse kivist riistade abil. Kuigi teokarbi materjalina kasutamine on levinud väga laialt, tuleb siiski arvestada, et sobivaid teokarpe ei leidu kaugeltki kõikjal ja nende kasutamine võis olla vaid kohaliku iseloomuga.

Võrdlemisi vähe kasutasid mahajäänud hõimud esemete materjalina luud ja sarve. Paljudes piirkondades ei etenda need materjalid sobivate loomade puudumise või vähesuse tõttu mingit osa. Ka üldiselt tehniliselt seisukohalt vaadates ei võinud luuriistadel olla suuremat tähtsust, sest oli

teisigi materjale, millest võidi teha samasuguseid asju (nimelt nõelu, konkse jms.) nagu luust ja sarvest. Seega võib öelda, et luu ja sarve tähtsus ei olnud esiaja tehnika ajaloos sugugi mitte kõikjal suur ja mõnede arheoloogide sellekohane arvamine on liialdatud. Märgime vaid kalaluude kasutamist naasklitena, nõeltena, noole- ja odaotsikutena.

Laialdaselt ja mitmekülgselt kasutati esiajal tehnikas puud. Lõputult on kõneldud sellest, ei inimese esimesteks tööriistadeks ja relvadeks olid kivi ja kepp. Ometi ei leidu seda kurikuulsat keppi looduses valmis kujul, vaid puust tööriist või relv tuli alles valmistada, järelikult pidi seda kivist riista või teokarbiga töötlemata. Pealegi pole ainult puust valmistatud tööriistu või relvi kuigi palju: kaevekepp juurte kogumiseks ning algeliseks maaharimiseks, kaigas või nui ja nende teisendid ja lõpuks teravaks lõigatud või põletatud otsaga oda. Harilikult aga etendas puu esiaja tehnikas kivi, teokarbi või luuga liidetuna vaid abimaterjali osa. Bambusel on seal, kus ta kasvab, eriline koht. Bambusest tehakse odasid, nuge, nooli, nõelu jne. Bambuse jämedat tüve kasutatakse ka anumana vedelike jaoks.

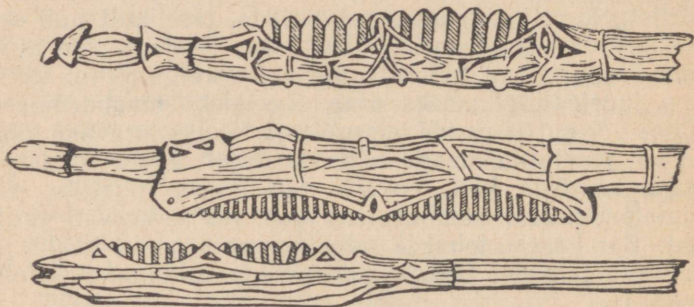
On raske loendada ja iseloomustada kõiki muid materjale (taimne või loomne kiud, juus, jõhv, karusnahk, nahk, vaik, liaanid jne.), mis etendasid, vastavalt nende mitmekesisele laadile ja kasutamiseviisile, algelises tehnikas suuremat või väiksemat osa. Kõiki neid kasutati kas omaette esemete, nagu korvide, köite, võrkude ning riiete valmistamiseks ja elamu katmiseks või siis kivi ja puu või luu liitmisel tööriistadeks ja relvadeks jne.

Nagu öeldud, ei olnud algul vahet tööriistade ja relvade vahel. Seetõttu jääb algeline tööriist-relv kauaks ajaks enam või vähem universaalseks, s. o. seda kasutatakse mitmeks otstarbeks. Alles järk-järgult hakkavad relvad ja tööriistad ning nende mitmesugused alaliigid diferentseeruma.

Kõige mahajäänud hõimude ja rahvaste algelised tööriistad koosnevad järgmistest põhiliikidest: nuga, kirves, talb, saag, voolmed ja puur. Kõik need valmistatakse eeskätt kivist. Harulduseks on Okeaania elanike suurest teokarbist tehtud kirves ja tlinkiitide saag, mis on tehtud kalaluudest. Peamisteks algelisteks relvaliikideks on

nuga, oda ja heiteoda, kaigas või nui ja nende teisend — bumerang, ning viimaks vibu ja nooled.

Relva ja tööriista algset diferentseerumatust ning nende ühist päritolu võib kinnitada rea näidete varal. Selliseks riistaks on kuulus tomahook ehk sõjakirves — kunagi Põhja-Ameerika indiaanlaste hulgas laialt levinud relv, mis kujutab endast munakujulist teritatud otsaga kivi, mis on rihma abil seotud puust või sarvest varre külge. Teine selline on kaigas ehk nui (pikk kõva puu tükk pahaga (mügaraga) ühes otsas), mis oli üheaegselt nii

Joon. 10. Melaneeslaste puust sõjanuiasid

löögiriistaks kui ka relvaks. Nui, mille jämedamasse otsa on löödud kivikilde või teokarpe, kujutab endast võitlusnuia. Teatava kujuga võitlusnuiasid kasutati viskerelvana. Veel üheks näiteks relva ja tööriista algsest diferentseerumatusest on pikk kivist nuga ehk põueoda. Teatavat liiki põueodal on tera kummaski otsas.

Kogu esiaja kestel jäi jahi- ja sõjarelv tunduval määral diferentseerumatuks, jahirelva aga kasutati sageli ka kalapüügil. Selle kõrval arenesid juba üsna mahajäänud hõimudel erilised jahirelvad, mida kasutati vaid ühe teatava loomaliigi küttimiseks.

Relvi on tavaks jagada kõigepealt aktiivseteks ehk ründerelvadeks ja passiivseteks ehk kaitsevahenditeks (tõrjevahenditeks). Ründerelvad jagatakse nende kasutamise järgi käsi- ja heiterelvadeks, nende toime järgi aga löögi-, piste- ja lõikerelvadeks. Kõigil neil relvaliikidel on oma prototüübid esiajal ja neid kohtame juba kõige mahajäänumatel rahvastel ning hõimudel. Mõni relv

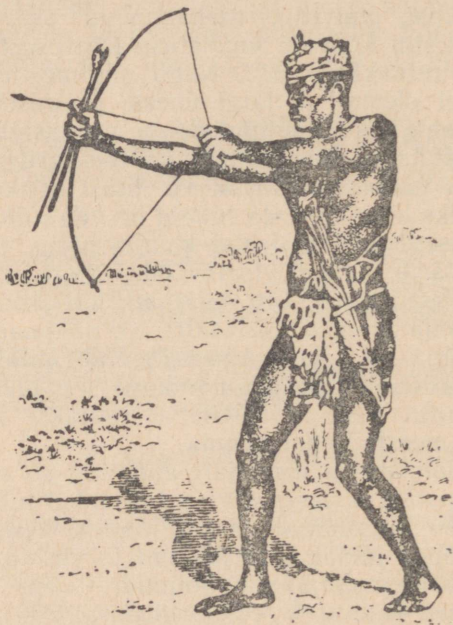
kuulub vaid ühte ülaltoodud liiki, enamasti aga jäävad nad siingi diferentseerumatuks. Saksa õpetlane Noiré püstitas terve «teooria», mille kohaselt löögirelvad olevat tekkinud enne heiterelvi, kuna viimaste leiutamiseks olevat vaja rohkem mõistuse «küpsust». See on muidugi mõttetus. Kõnelemata mitmetest teistest kaalutlustest piisab meeldetuletusest, et juba ahvidki heidavad oma vastase pihta kive, puuvilju, mahanurtud oksid ja muud. Kuidas saab siin kõnelda «mõistuse küpsusest»!

Vanimaks relvaks on oda. Nagu nägime, oli see juba tasmaanelastel olemas ja jäigi üheks peamiseks relvaks paljudele mahajäänud hõimudele ja rahvastele. Oda oli üheaegselt nii jahi-, sõja- kui ka kalapüügiriistaks. Tavaliselt on oda varustatud kivist või luust otsikuga, mõnikord on selleks kalaluu. Oda tüübid on väga mitmekesised ja neid oli isegi austraallastel kaunis palju. Sama iidne on heiteoda, s. o. lühike, visatav oda. Nagu arheoloogilisest materjalist selgub, on heitepuu küllaltki varaseks leiutuseks. Seda tundsid austraallased, paapud, eskimod, aleuudid, Põhja- ja Lõuna-Ameerika indiaanlased jt. See valmistati tavaliselt puust, mõnikord ka luust. Heitepuidki on mitut liiki. Uus-Gineal tuntakse kaheksa tüüpi heitepuud — meeste ja naiste oma.

Peale arheoloogilise materjali annavad ka etnograafia andmed tunnistust sellest, et vibu ja nooled tuleb asetada relvade ajaloo hilisemasse järku. Neid ei tundnud austraallased, mõned Melaneesia hõimud ja üksikud Amasoonase piirkonna mahajäänud hõimud. Võib arvata, et muudki hõimud said selle relva alles teistelt laenamise teel. Polüneeslased ja mikroneeslased ei kasutanud vibu nende hõimude «avastamise» ajal jahi- ega sõjariistana, vaid ainult laste mänguasjana. Selle tähtsa esiaja relva puudumine nii arenenud hõimudel jääb tõsiasjaks, millele ei ole seni leitud rahuldavat seletust.

Samuti nagu vibu on ka nooled oma tüübilt ja kujult väga mitmekesised. Vibu juures võib siiski eraldada kaht põhitüüpi: lihtvibu, mis on tehtud ühest puust, ja liitvibu, mis on kokku liimitud kolmest puu-, luu- või sarvetükist. Huvitav on, et lihtvibu oma löögijõult ületab liitvibu. Viimane tekkis nähtavasti seal, kus polnud sobivat materjali lihtsa vibu valmistamiseks. Nooded on tehtud puust, mõnikord pilliroost ja on tavaliselt varustatud kivist, luust või mõne looma hambast tehtud otsikuga. Sageli on nad

varustatud ka sulgedega. Vibunöör on kas taimekiududest, nahast või kõõlustest. Nooletuped on väga mitmesugusest materjalist. Üsna varaseks leiutiseks, mida tundsid juba väga mahajäänud hõimud (näiteks mõned melaneeslased), on tömbi, mõnikord kerakujulise otsikuga nooled. Neid kasutatakse kirjute sulgedega lindude laskmisel, keda

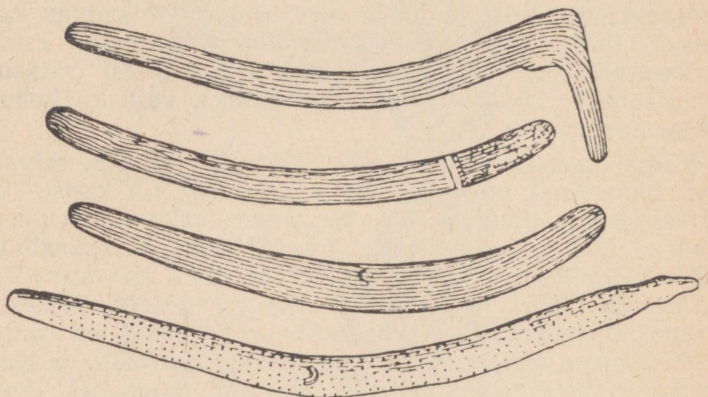
Joon. 11. Herero neeger vibu laskmas

kütitakse sulgede saamiseks, et suled ei määrduks verega, samuti väikeste karusloomade jahil, et nahk ei saaks rikutud. Paljude mahajäänud hõimude poolt laialt kasutatud noolte mürgistamine mitmesuguste mürkainetega on väga vana võte. Põhja-Ameerika indiaanlased kasutasid väga edukalt ka süütenooli, mille abil nad põletasid maani maha terved vastaste asulad. Laskeasendid on mitmesugustel hõimudel erinevad, see toimub seistes, istudes või lamades. Mitmesugused on ka vibu hoidmise ja noole päästmise viisid.

Vibu ja nooled etendasid esiajal väga tähtsat osa, jäädes kuni selle ajastu lõpuni põhiliseks relvaliigiks. Esiaja inimesel oli vibu näol küllaltki kiiresti laskev ja kaugele tabav ning tõhus relv, eriti seda oda või viskeodaga võrreldes. Käega heidetud oda lennukauguseks on 30—40 m, heitepuuga — 70—80 m ja enam, raskel indiaanlaste vibul aga kuni 450 m. Vibul laskekiiruseks on osava laskuri käes kuni 20 sihitud lasku minutis. Lõpuks, ka vibu läbilöögi jõud on silmapaistev. Nii näiteks läbib lastud Alaska eskimo nool põhjapõdra. Põhja-Ameerika indiaanlaste apatši hõimude nool tungis 300 sammu kauguselt inimesest läbi. Konkistadooride ajastul esines Kesk-Ameerikas juhtumeid, kus hispaanlasest ratsanik osutus mitte ainult noolega läbistatuks, vaid ka hobuse külge naelutatuks.

Kõige omapärasemaks tööriistaks ja relvaks, relvana aga üheaegselt nii jahikui sõjariistaks, nii kaitse- kui ründerelvaks, nii käsi- kui ka heiterelvaks on bumerang. See on kõver kõva puutükk, mis on oskuslikult välja töödeldud ja keskmiselt 75 cm, mõni aga kuni 2 m pikk. Eri tüüpi bumerangide kõverus kõigub väikesest käänakust kuni täisnurgani. Bumerang on üldiselt tuntud austraallaste relvana, kuid seda leidub ka Arizona ja Kalifornia indiaanlastel, mõnedel draviidi hõimudel Kesk-Indias jm. Ka Egiptuse esiaja elanikele ja muistseile germaanlastele oli bumerang tuttav. Austraallastel on mitut liiki bumerange. Neid kasutatakse nii löögirelvana kui ka kaitsevahendina. Põhiliselt on aga bumerang siiski heiterelv. Bumerangi iseärasus seisab selles, et tugevast ja osavast käest heidetuna keerleb ta õhus ja tabab oma ohvrit sellest küljest, kust see seda kõige vähem ootab. Bumerangi lennu kaugus ulatub saja meetrini. Bumerangi kasutamine ning eriti just valmistamine nõuab suurt oskust ja vilumust. Ühel kerge bumerangi liigil on hoopis isemoodi lennujoon, mis võimaldab sellel märgi mitte tabamise korral omaniku juurde tagasi pöörduda. Kujuka kirjelduse bumerangi lennust annab vene uurimisreisija E. R. Zimmermann, kes viibis Austraalias möödunud sajandi 80-ndail aastail. Kohates Adelaide linna serval bumerangiga austraallast, palus Zimmermann teda oma kunsti demonstreerida. «Austraallane,» kirjutab Zimmermann, «lennutas oma lamedat puust riista, mis kujult meenutas sirpi ja ühest otsast teiseni oli mööda kõverust

umbes arssina pikkune. Keereldes lendas bumerang kõrgel õhus sammu kolmsada edasi ja, joonistanud parabooli, hakkas langema, umbes kahekümne sammu kõrgusel maast aga pöördus ja lendas edasi. Moodustanud uuesti parabooli, langes see lõpuks pärismaalase jalgade ette maha. Teisel korral heitis neeger oma riista nii, et see lendas edasi, pöördus ja lendas kõrvale, siis aga pöördus ilma maha langemata veel kord ja lendas jälle teisele poole kõrvale.»

Joon. 12. Austraallaste bumerange

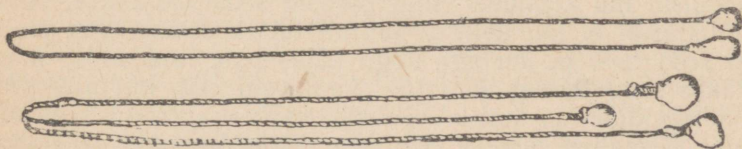
Nende vanimate ja laialdaselt levinud relvaliikide kõrval on niinimetatud puhkpüss ning lingud ja bola võrdlemisi piiratud levikuga. Puhkpüss on omamoodi tähelepanuväärne leiutis. See on levinud kahes eri piirkonnas: Indoneesias, kus seda nimetatakse sumpitaniks, ja troopilises Lõuna-Ameerikas, kus ta kannab sarbakani nimetust. See relv on nii jahi- kui ka võitlusrelvaks. Puhkpüss kujutab endast pikka ühetasase õõnega bambustoru, millest puhutakse väikesi, tavaliselt mürgistatud nooli, mis tabavad kuni 25—30 m kaugusele. Palju laiemalt on levinud samuti nii võitluses kui jahil tarvitatavad ling ja bola. Selle relva aluseks on lihtne, sageli otse maast leitud ümmargune kivi. Linge on teada kahte tüüpi: üks, nähtavasti algelisem, kujutab endast otsast lõhestatud keppi, mille harude vahele on asetatud kivi. Teine tüüp

koosneb rihmast või nõõrist, mille keskel on eriline laiend lahtise kivi asetamiseks. Bola ehk heitekuulid koosnevad nõõrist või rihmast, mille otstes on nahka õmmeldud kuulid. See relv on levinud Lõuna-Ameerikas, Polüneesias ja ka eskimote hulgas.

Kaitsevahendite ajalugu algab sellega, et kaitseks ehk tõrjeks kasutati mõnda ründerelva. Suurt oskust ilmutavad mõned hõimud, kes mitte ainult oda, vaid ka nooli tõrjuvad lihtsa kepiga. Väga vanaks, juba austraallastele

Joon. 13. Hilisneoliitiline bumerang Lätist

Joon. 14. Ameerika indiaanlaste bolasid

tuntud kaitsevahendiks on kilp. Kilpe tehakse puust, puukoorest, karusnahast, nahast, pilliroost jne. Okeaanlaste palmilehtedest punutud kilbid mitte üksnes ei kaitse hästi noolte eest, vaid annavad kaitstavale ka mõningaid muid eeliseid: kilpi pidama jäänud nooled kasutatakse kohe ära vaenlase pihta laskmiseks. Kilpide liigid ja kuju on väga erinev, alates väikestest käsikilpidest ja lõpetades suurte, kogu keha varjavate kilpidega. Omapärane on aleuutide kahest nurga all ühendatud lauakesest koosnev kilp, mida hoiti pea kohal kaitseks noolte eest. Hoopis hilisteks kaitsevahenditeks esiaja kultuuris tuleb lugeda soomusrüüd või kürasse, mis esinevad vaid kõige arenenumatel rahvastel. Need tehakse nahast. Silmapaistvad on Ida-Aasia ja Kirde-Ameerika rahvaste soomusrüüd, mis koosnevad puust või luust plaadikestest ning pulgakestest.

Veelgi hilisemaks kaitsevahendiks on kiiver. Põhja-Ameerika loodeosa indiaanlastel olid paksust puust tehtud kiivrid, mis kaalusid kuni 3 kg ja olid väliselt kujundatud hirmuäratavateks maskideks. Need kiivrid olid nii tugevad, et Põhja-Ameerikasse tungivate vene kolonistide püssikuulid neid naljalt ei rikkunud. Enam arenenud rahvastel on ka käte ja jalgade jaoks arvukalt kaitsevahendeid, nagu mitmesugusest materjalist valmistatud jalakaitsed, käevõrud jne.

Huvitavaks peatükiks esiaja tehnika ajaloos on tuletegemise leiutamine. Me teame juba, et tule ise tegemisele eelnes selle kasutamine. Etnograafid on tõestanud, et isegi paljud kõige mahajäänud hõimud tunnevad väga mitmesuguseid tuletegemise viise. Ometi jutustab kuulus vene õpetlane ja uurimisreisija N. N. Mikluhho-Maklai, et Uus-Ginea pärismaalased, kelle seas ta elas, seda veel ei osanud. «Paapuad,» kirjutab ta, «ei osanud tuld teha, ja kui ma neid selle kohta küsitlesin, ei mõistnud nad hoopiski mu küsimust ning pidasid seda naljakaks. Nad jutustasid, et kui kellelgi juhtub tuli kustuma, siis saab ta seda teistelt, kui aga kogu külas pole tuld leida, saadakse seda teisest külast.» Aga isegi siis, kui aktiivne tuletegemine on tuntud, eelistavad mahajäänud hõimud tuld võimalust mööda põlevana või hõõguvana säilitada ning kustumise korral seda teistelt tuua. Rändlev rühm austraallasi näiteks kannab tavaliselt endaga kaasas hõõguvat tukki. Tule teistelt toomine ja edasiandmine kujuneb traditsioonidega pühitsetud toiminguks ning teistele tule andmine muutub kohustuslikuks.

Millal tuletegemine tekkis, seda pole võimalik kindlaks määrata. Tuleb arvata, et see leiutus tehti puu ja kivi töötlemise käigus tööriistade ja relvade valmistamisel. Esiaja inimene võis tõepoolest juba üsna vara tähele panna sädeme tekkimist tulekivi töötlemisel, samuti ka kuumuse tekkimist ja puu süttimist selle tahumisel, puurimisel või saagimisel. Aga tähelepanekust leiutuseni on veel pikk tee ja tulekiviga löödud sädeme või süttinud puru märkamisest vastavate süütevahendite leiutamiseni kulus nähtavasti palju aega. Esiaja inimene võis ju samuti märkata, kuidas vee keemisel aur kergitas nõu kaant, kuid aurumasina leiutamiseni kulus ometi veel aastatuhandeid.

Kõik teadaolevad algelised tuletegemise viisid põhinevad hõõrumisel, puurimisel, saagimisel või löömisel, vas-

tavad vahendid aga on väga mitmekesised. Tule löömine on levikult piiratud, kuid ometi oskasid isegi väga mahajäänud tulemaalased selleks looduslikku väävelrauda kasutada. Kõige rohkem levinud on tule saamine puurimise või hõõrumise abil. Kõige algelisemaks puurimisele rajatud vahendiks on pihupesade vahel keerutatav kepik, enam arenenud astmel pannakse kepp pöörlema selle ümber keeratud rihma abil ja veelgi täiuslikuma vahendi puhul keerutatakse kepikest erilise vibu nõõri abil. Tavalistes tingimustes saadakse nende vahenditega tuld mõne sekundiga. Seejuures on aga vaja erilist osavust ja see, mida «metslased» teha suudavad, osutub kultuursele eurooplasele üle jõu käivaks. Saksa etnograaf professor Karl Weule jutustab ühes oma raamatukeses, kuidas ta koos üliõpilastega korduvalt püüdis puurimise abil tuld saada. Seejuures töötasid nad kõikidest kirjanduses leiduvatest seletustest, muu hulgas ka professori enda omadest juhindudes, kuid kõigile jõupingutustele ja püsivusele vaatamata ei suutnud nad tuld saada.

Algelised tuletegemise viisid säilisid kaua iganditena. Laialt levinud ja visalt püsiva ebaususe järgi tuleb eriti tähtsatel ja pidulikel juhtudel tuld süüdata tingimata muistsel viisil, näiteks hõõrumise teel. Lääne-Euroopa elanikkonna mahajäänud kihtides säilis kaua uskumus, et sellisel viisil süüdatud «elav tuli» on imettegev ning püha.

Sellega lõpetame esiaja tehnika ülevaate. Üksikute tootmisharudega seotud tehnilise inventari juurde pöördume järgnevas peatükis spetsiaalselt tagasi.

Peatume veel ühel üldisel nähtusel, mis algeliste tööriistade ja relvade ajaloo vaatlemisel silma torkab. Samal ajal kui tööriistade liikide arv jäi küllaltki piiratuks ja nende areng suhteliselt aeglaseks, arenesid relvad pärast tööriistadest eristumist võrratult intensiivsemalt ja andsid hoopis rohkem uusi liike, tüüpe ja vorme. Kõik algeliste tööriistade liigid vastavad ainult tolleaegse tööriista kolmele põhifunktsioonile: löömisele, lõikamisele ja puurimisele. Nendest tulenevad funktsioonid piirduvad sama elementaarsete võtetega: raiumine, voolimine, saagimine jne. Tööriista vähene areng esiajal oli tootlike jõudude üldise madala arenguastme tulemuseks ja ühtlasi põhjuseks. Otsustavalt mõjus selleks kaasa materjalide piiratus. Muistse inimese kasutuses olevad materjalid (kivi, puu, luu, sarv jmt.) aetasid ahtad piirid nii töö-

riistade loomisele kui arendamisele. Võiks arvata, et samad kitsendavad asjaolud oleksid pidanud mõjutama ka relvade arengut. Ent siin avaldus kogu oma võimsuses suur elu stiimul — elatusvahendite ja enesekaitse vajadus. Ja vaatamata materjali ja vahendite piiratusele pingutas muistne inimene kogu oma tähelepanuvõimet ning leidlikkust, luues kõige lihtsamate tööriistade varal kõige mitmekesisemaid relvaliike. Sellise tähelepanuvõime ja leidlikkuse parimateks näideteks on bumerang, harpuun, vibu ja nooled ning puhkpüss. Need on leiutised, kus leiduri mõte jõuab geniaalsuse piirile.

Seistes täis imetlust esiaja inimese silmapaistva loomingu ees, püüavad mõned kodanlikud õpetlased anda sellele järgmise seletuse. Ainult üksikud ja kõige lihtsamad esiaja leiutised olevat muistne inimkond teinud eri kohtades, üksteisest sõltumatult. Keerulisemad leiutised kuuluvat vaid erakordselt andekatele ja kõrgelt arenenud hõimudele ja rahvastele, kelledelt teised rahvad olevat need siis üle võtnud. Laenamine aga olevat toimunud kas naaberhõimude rahuliku mõjutamise tagajärjel nn. «akulturatsiooni» kaudu või «difusiooni» teel ning ka üksikute inimrühmade migratsiooni tõttu, või lõpuks kõrgema kultuuri edasiandmisega «kõrgemate» poolt alistatud «alamatele» rahvastele. Tegelikult tekkisid leiutised, nagu üldse kõik kultuuri elemendid, tootlike jõudude arenemise baasil kõigepealt täiesti iseseisvalt eri kohtades ja eri aegadel. Ühtlasi kujutavad iga leiutise üksikelemendid endast individuaalse loomingu tulemust. Kodanlik teadus kinnitab alati, et esiaja ühiskonnas, samuti nagu kaasaja mahajäänud hõimude juures, puuduvat üksikisikul individuaalsus täielikult, ta kaduvat täiesti kollektiivi sisse jne. Sellega püütakse kodanlikule arengu- teooriale vastavalt tõestada, et ainult klassiühiskonnas saavat inimese isiksus vabaks jne. Nii kategoorilisel kujul on väide isiksuse kadumisest muistsesse kollektiivi täiesti väär. Peame selle küsimuse juurde veel tagasi tulema. Kui esialgu piirduda vaid tehnika valdkonnaga, siis selgub, et ka mahajäänud hõimude juures kaugelki mitte kõik ei oska valmistada tööriistu või relvi. Isegi kõige mahajäänumate, näiteks austraallaste seas on üksikuid isikuid, kes on ühe või teise riista või relva valmistamise alal spetsialistideks. Pealegi ei ole mõne tööriista või relva valmistamine iseenesest kaugelki nii lihtne, kui see

võib paista. Tulekivist kirve, veel enam bumerangi valmistamine nõuab suurimat osavust ja vilumust. Iga algelisegi tööriista või relva valmistamiseks ei piisa veel kaugeltki sellest, et ollakse kultuurne europlane. Sellega seletub muuseas asjaolu, et algeliste esemete võltsingud on suureks harulduseks.

Esiaja tööriistade ja relvade leiutamine ja nende valmistamise oskus oli muidugi individuaalsete võimete ja individuaalse loominguga seotud. Selleks et need leiutised ja nende rakendamise oskused ei kaoks, vaid täiendusid edaspidigi ja muutuksid järjekindlalt edenevale esiaja kultuurile väärtuslikuks lisandiks, pidid ikkagi olema mingid võimalused ja tagatised. Võimalused ja tagatise selleks kõigeks pakkus inimkollektiiv. Ainult kollektiiv lõi tingimused, milledes leiutised ei hävinud ning omandatud oskused ei kadunud. Kollektiiv oli selleks keskkonnaks, kes omandas üksikisikute poolt loodud leiutised, säilitas ja andis edasi neid oskusi ning kogus ja arendas sel viisil pidevalt edasi esiaja kultuuri.

Ometi ei tule esiajal ega ka mahajäänud hõimude juures kaasajal mitmesugusel kujul toimunud laenusid eitada. Aga mitte see pole arengu aluseks. Pealegi ei seisnud see laenamine mitte ainult ühepoolses ja passiivses jäljendamises ega ka «akulturiseerimises» relvade jõul, vaid see oli vastastikuse kultuurilise mõjutamise tulemuseks, kultuuride vastastikuseks viljastamiseks. Selline vastastikune mõjutamine on omakorda kõige tähtsamaks arengu eelduseks. Eraldatus lämmatab kultuuri arengu ning viib metsistumisele, aga mitmesuguste kultuuride vahelised sidemed ja vastastikune mõjutamine kannustavad nende arengut.

Lõppude lõpuks on nii tehnika kui ka kogu kultuuri arengu aluseks inimese töö. Algelistes tingimustes ei olnud see töö kerge. Võib kujutleda, kui palju tööd kulus Chelles-astme inimesel, et valmistada meie arvates nii primitiivset pihukirvest. Pikaajalist pingsat tööd nõudis lihtne odagi, veelgi enam aga bumerang, vibu ja nooled ning lihvitud ja puuritud silmaga kirves. Vaatlejad jutustavad, et mahajäänud hõimudel kulutab mõni meister ühe eseme valmistamiseks vahel mitu kuud. Aga esiajal oli otsustav mitte sedavõrd töö hulk kui selle kvaliteet. Kõigi nende algeliste esemete juures paistab silma, muidugi oma aja tehniliste võimaluste piires, erakordselt hoolikas

ning puhas töö. On näha, et iga ese, nii tööriist kui relv, on tehtud mitte ainult ülimalt otstarbekalt ja praktiliselt, vaid ka armastusega. Pole mitte juhus, et need esemed varustati peaaegu alati, kui see ainult võimalik oli, joonistuse, ornamendi või nikerdustega.

Selles muistse inimese tegevuses liitusid nii vaimne kui füüsiline töö. See vaba, sunduseta töö oli ühtlasi loominguks.

Neljas peatükk

MAJANDUSE ARENEMINE

Mitmesugused koriluse vormid. Küttimise viisid. Tööjaotus mehe ja naise vahel. Naine kütina. Kalapüügi areng. Maaviljeluse tekkimine. Soomaaviljelus. Kunstlik niisutamine. Aletegu. Kõplaviljelus. Kultuurtaimed. Loomade kodustamine. Üleminek künnipõllundusele. Karjakasvatuse tekkimine. Väikelooma- ja linnukasvatus. Mägialade kultuur. Rändkarjandus ja üleminek paiksele eluviisile.

Esiaja arheoloogilised mälestusmärgid võimaldavad tehnika edusammude kõrval saada selge kujutluse ka mõnede inimese tootmisalade arenemisest. Nii kõneleb rida üksteisele järgnevaid kultuure (Acheul-, Moustier-, Aurignac-, Solutré- ja Madeleine-kultuur) küttimise, eelkõige suuremate loomade küttimise arenemisest. Kolm viimast kultuuri ja edasi mesoliitikumi ning arenenud neoliitikumi kultuurid annavad ilmeka tunnistuse järjest arenevast kalapüügist. Palju puudulikumad on arheoloogia vastavad andmed viljakasvatusest, eriti selle varajasest järkudest, kõnelemata selle tekkimisest, mille kohta pole mingisuguseid usaldusväärseid andmeid. Võib kuulda oletusi, et maaviljelus olevat oma kõige algelisemal kujul tekkinud juba Aurignac-Solutré-ajastul. Kui see peaks nii olema, siis tõuseb veelgi selle ülalkäsitletud ajaloojärgu tähtsus. Hilispaleoliitikumis, Tripolje-kultuuris ja vaikülade ajastul oli maaviljelus võrdlemisi arenenud, kusjuures juba kasvatati mitmeid kultuurtaimi. Pärast seda, kui Azil-kultuuris ilmus esimene kodustatud loom — koer, keda me kohtame ka Maglemoses, leidub hilisneoliitikumi kultuurides juba peaaegu kõikide koduloomade luid, välja arvatud hobuse luud, mis annab tunnistust koduloomapidamise püsivaks kujunemisest.

Aga arheoloogia andmete põhjal saadav pilt jääb siingi

tahes-tahtmata puudulikuks ja lünklikuks. Siingi täiendab ja laiendab seda pilti tunduval määral etnograafiline materjal. Alustagem korilusest. Selle tähtsus inimese majanduslikus elus püsib läbi kogu esiaja. Kuni maaviljeluse ja karjakasvatuse tekkimiseni etendab korilus sama suurt osa kui küttimine. Nii jääb austraallastel korilus peaaegu kõige põhilisemaks elatuse hankimise viisiks. Kuna küttimine polnud alati võimalik ega tulemusrikas, käisid Austraalia naised päevast päeva korvi ja teravaks põletatud otsaga keppi kaasa võttes toitu korjamas. Nad kaevasisid välja söödavaid juuri, tõuke, roomajaid ja muid pisiloomi. Kakluse tekkides oli muide sama kepp neile ka relvaks.

Isegi palju arenenumatel hõimudel ja rahvastel eten-dab korilus sageli väga olulist osa. Nii oli lugu näiteks metsiku riisi korjamisega irokeesi ja algonkini indiaan-lashõimudel. Ojades ja järvedes kasvavad riisitaimed ehk niinimetatud «märg» riis on levinud Põhja-Ameerika laias vööndis Kaljumägedest kuni Atlandi ookeanini. Selle riisi kogumine kandis organiseeritud iseloomu ja oli naiste hooleks. Igale hõimule kuuluv «põld» oli sugukondade vahel ära jagatud. Juba enne riisi valmimist valvasid kõik sugukonna naised paatides ringi sõudes oma «põlde». Saak koristati kollektiivselt ja jagati hiljem üksikute majapidamiste vahel ära. Umbes samal viisil toimub veel praegugi metsiku mägiriisi, niinimetatud «kuiva» riisi kogumine Indoneesia hõimudel. Väga suur tähtsus oli paljude metsikul kasvavate söödavate taimede seemnete süstemaatilisel kogumisel Kesk-Aasia mongoli rahvaste juures. Suurel hulgal kogutud peadest peksti esiteks seem-ned välja, mis siis praeti ja jahvatati käsikividega. Nii-viisi saadi jahutagavara, millest jätkus toitu terveks aastaks, kuni järgmise lõikuseni. Mitte vähem tähtis polnud minevikus juurte, viljade, marjade jm. kogumine kõigil Siberi, Põhja ja Altai rahvastel. Omapäraseks, hästi orga-niseeritud majanduslikuks ettevõtteks on tigude kogu-mine mõnede Lääne-Aafrika neegrihõimude juures. Aasta-ajal, mil teod hulgaliselt ilmuvad üleüjutatud luhtadele, tulevad nende kogumisele terved asulad ja korjavad suuri varusid, millest jätkub toiduks kogu aastaks.

Kirjeldatud koriluse viisid on juba kõnealuse toidu-hankimisviisi kõrgemaks ja ühtlasi hilisemaks vormiks. See ei ole enam juhuslik korjamine vahetu tarbimise ees-

märgil, vaid plaanikindel ning saagiaegadele kohandatud toidu hankimine ja varude soetamine.

Koriluse kõrval oli inimese tootva tegevuse põhiharuks kuni maaviljeluse täielikuma väljakujunemiseni küttimine. Selle majanduslik tähtsus ei piirdu üksnes inimesele toidu hankimisega. Ühtaegu saab inimene palju muid vajalikke elatusvahendeid, nagu nahku, luid ja sarvi, rasva ning kõõluseid. Linnud annavad inimestele sulgi ehteks ja ka noolte valmistamiseks. Küttimise arengu aluseks on esiajal relvade areng Chelles'i pihukirvest kuni vibu ja noolteni. Kuid juba kõige varasemast järgust alates omandasid algelises jahipidamises suure tähtsuse ühelt poolt mitmesugused kollektiivse jahi võtted (haarangud, ajujaht jne.), teiselt poolt aga igasugused lõksud ja püünised (nagu paelad ja võrgud lindude jaoks jne.). See kõik on laialt levinud kogu etnograafilises maailmas, juba austraallastest alates. Varasematel aegadel peeti jahti alati kollektiivselt ja see toimus väga organiseeritult, mis tõendab esiaja inimeste suuri võimeid oma tegevuse kooskõlastamise alal. Alles hilisematel astmetel areneb välja individuaalne küttimine. Väga laialt levinud võtteks algelisel jahil on kütitava looma või linna häälitsuste järeleaimamine ning enese maskeerimine selle looma nahaga. Azil-ajastul ilmuv koer muutub siitpeale inimese ustavaks kaaslaseks ja abiliseks jahil. Alates austraallastest nende kodustatud dingoga võtab koer väga paljude hõimude ja rahvaste juures küttimisest osa. Koera osa esiaja inimese elus ei piirdu veel sellega — ta valvab ka eluaset, hoiatab ohu eest, on mõnikord abiks ka vedude puhul ja edasiliikumisel. Lindude, nagu hauka, jahikulli jt. kasutamine jahil kuulub üsna hilisesse aega.

Nii kaugele kui küttimine areneski, ei saanud see kunagi ainsaks tootmisharuks. AINUÜKSI küttimisest elatuvaid rahvaid pole kunagi olnud. Nii tähtis kui küttimine teataval arenguastmel või teatud ühiskonnas oligi, oli see ometi alati seotud teiste elatusharudega. Seal, kus on eriti soodsad tingimused, eeskätt metsarikastes kohtades, areneb küttimine intensiivsemalt ja püsib kauem. Teistes kohtades ei saanud küttimine sobivate loomade puudumise tõttu üldse areneda. Niisuguseks piirkonnaks on näiteks kogu Okeania. Küttimise üheks haruks on mereloomade küttimine. See on kõige rohkem arenenud arktilistes piirkondades, milleks seal on ka spetsiaalne jahirelv — har-

puun. Harpuune on väga mitmesuguseid ja eskimote juures kujuneb see üsna keeruliseks. Sageli vaheldub küttemisviis aastaaegadele vastavalt ja liitub siis samuti aastaaegade järgi muutuva kalapüügiga. Maaviljeluse, samuti nagu karjakasvatusegi arenemisega taandub kütmine ikka enam ja enam tagaplaanile. Jahinduse ajalugu tunneb üht erilist vormi, mida mõnikord väärkäsituse tõttu on ära segatud algelise küttemisega. Mõtleme küttemist mõnede mahajäänud rahvaste juures, kus see arenes välis- tel mõjutustel, kas seoses maksude nõudmise või rahalis- kaubaliste suhete tekkimisega ja mis seega kuulub kolonialismi ajajärku. Kuna esiaja jahipidamise eesmärgiks on toidu ja teiste vajalike elatusvahendite hankimine, on äsjamainitud jahipidamine esile kutsutud nõudmisest hin- naliste karusnahkade järele ja see on tööndusliku iseloo- muga. Olgu märgitud veel erakordsed juhtumid, mis leid- sid aset Põhja-Ameerika koloniseerimise ajastul, kus viljakasvatajad indiaanihõimud pidid ühes oma elupai- kade sunniviisilise muutmisega üle minema maaviljeluselt küttemisele kui peamisele elatusalale, kujunedes niiviisi «küttijateks rahvasteks».

Seoses küttemise arenemisega väärib erilist tähelepanu mehe ja naise vahelise tööjaotuse küsimus. Ei ole mingit kahtlust selles, et tööjaotust sugude vahel ei olnud algselt olemas ja et see ei ole bioloogiliselt tingitud, nagu seda püüavad näidata mõned kodanlikud õpetlased. Kuigi meil puuduvad otsesed tõendid, kõnelevad paljud asjaolud selle poolt, et algselt polnud sugude vahel mingit tööjaotust, eriti jaotust tootmisharude järgi. Seda tõendab kasvõi see, et alles ühel kindlal arenguastmel tekivad nii naise kui ka mehe suhtes teatavad keelud toot- misest ühel või teisel alal osa võtta. Küttemise arenedes kujuneb see peamiselt mehe tegevusalaks, kuna korilus jääb täielikult või peaaegu täielikult naise hooleks. Vii- mane säilitab siiski jahipidamisel abistava osa, eriti kol- lektiivsel jahil. Säärane olukord valitseb austraallaste ja rea teiste hõimude juures. On siiski olemas terve rida tõendeid selle kohta, et ka mõnede enamarenenud hõimude juures võtsid naised meeste kõrval endiselt jahipidamisest aktiivselt osa. Nõnda oli lugu minevikus mongolite ja Kaukaasia rahvaste juures. Mõnede Põhja-Ameerika indiaanlaste hulgas elas veel hiljuti vanu naisi, kellel oli kunagiste silmapaistvate kütide kuulsus. Üht Kesk-Aaf-

rika neegrihõimu kirjeldades jutustab inglise etnograaf Becker, et naine on seal oma mehele eeskätt seltsimeheks, kellesse mees suhtub kui võrdsesse. Naine käib seal sageli koos mehega või ka üksinda jahil, kuna aga mees tihti jääb koju ja hoiab last. Sageli kütivad vend ja õde koos, minnes mõnikord pikkadelegi retkedele. Tõendiks naise omaaegsest osast jahipidamisel võivad viimaks olla ka antiiksed jahijumalannad — kreeka Artemis ja rooma Diana.

Jahipidamise kõrval areneb ka kalapüük ja kujuneb soodsates tingimustes peamiseks tootmisharuks. Meile tuntud varase neoliitikumi kultuurid — Maglemose- ja «köögi-jäätmete hunnikute»-kultuur — kujutavad endast eeskätt kalapüüdjate kultuure ja paljudel mahajäänud hõimudel etendas või etendab nüüdki kalapüük majanduses väga suurt osa. See on ometi alati seotud jahipidamisega, hiljem aga maaviljelusega. Kalapüüdmise vahendid ja viisid on esialgu väga primitiivsed. Edaspidigi jäid laialdaselt kasutusele sellised lihtsad kalapüüdmise viisid, nagu tõkked, kalade abajatesse ajamine, püük korvidega jne. Suuremaid kalu püütakse relvadega, mida tarvitatakse ühtlasi nii jahil kui võitluses — odaga, heiteodaga ning vibu ja nooltega. Väga vanaks leiutiseks osutub õngekonks, mis, nagu teada, ilmus hilises paleoliitikumis ja oli tuttav juba tasmaanlastele. Õngekonkse tehakse kas luust või teokarpi-dest. Õngekonksuna esineb mõnel pool ka puu okas või linnu küünis. Üldiselt aga tunneb etnograafia suurel hulgal ja väga mitmesuguseid kalapüügiriistu ja -vahendeid. Võib öelda, et sellel alal loodi juba esiajal kõik põhilised vahendid, mis on tarvitusel ka kaasaegsetel kala-meestel.

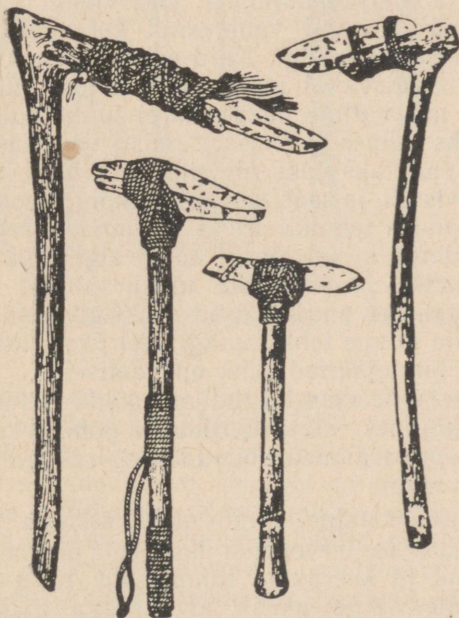
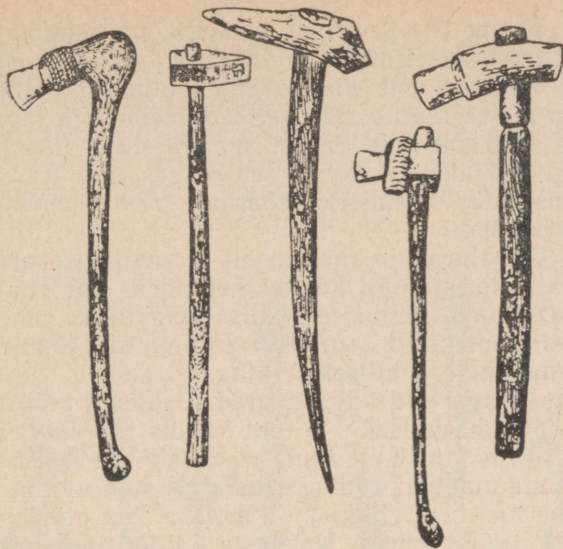
Maaviljelus on inimese tegevuse tootlikkuse seisukohalt palju kõrgemaks elatusharuks kui korilus, küttimine või kalapüük. Maaviljeluse tekkimise aega pole võimalik kindlalt määrata. Ühelt poolt ei ole meil mingeid andmeid söödavate taimede kõige varasemast ja algelisemast kasvatamisest. Teiselt poolt on tõenäoline, et maaviljelus tekkis eri paikkondades, kohalikest tingimustest ja viljeldavate taimede esinemisest olenevalt kas veidi varem või hiljem. Seetõttu tundub kunstlikuna arvamine, mille järgi maaviljelus olevat tekkinud ühes teatavas maakera piirkonnas ja vaid sealt levinud üle maailma.

Nagu öeldud, arvab osa teadlasi, et maaviljelus tekkis juba paleoliitikumis ja nimelt Aurignac-Solutré-ajastul. Täiesti kindlasti võib aga maaviljelust dateerida alles neoliitikumi, ühtedes piirkondades varasesse, teistes arenenud neoliitikumi. Nii näiteks asetatakse maaviljeluse tekkimine Kesk-Aasias V aastatuhandesse, Ida-Euroopa tasandiku lõunaosas, Tripolje-kultuuri alal, samuti Taga-Kaukaasias — III aastatuhandesse, Baltimaades, Ida-Euroopa keskosas, Uraalis ja Lõuna-Siberis II aastatuhandesse e. m. a.

Juba ammu on avaldatud arvamist, et maaviljeluse leiutas naine. See on väga tõenäoline. Kõigiti paistab, et maaviljelus arenes vahetult korilusest, mis oli kujunenud, nagu me teame, just naiste tööalaks. Me nägime juba, et arenenud korilusele oli omane teatav hoolitsemine looduslikult kasvavate söödavate taimede ja nende paljunemise eest. Seepärast on täiesti usutav oletus, et maaviljeluse leiutas naine, jälgides metsikute taimede kasvu ja valmimise tingimusi. See teeb au naise tähelepanuvõimele, tähelepanuvõime aga on leiutiste emaks.

Algul oli maaviljelus loomulikult väga piiratud ulatusega. See seisnes ühe või enama taimeliigi kasvatamises väikesel elamulähedasel maalapil. Aga juba sellisel algeisel kujul hakkas maaviljelus andma püsivat, suhteliselt kergesti kättesaadavat toitu. On loomulik, et see elatusvahendite muretsemise viis hakkas jõudsasti arenema, tõrjudes teisele plaanile ja veelgi kaugemale koriluse, jahinduse ja kalapüügi.

Maaviljelus nõuab aga oma arenemiseks sobivaid maid. Esiajal polnud valmis põldu. Peale viljatute kuivade kõrbete oli kogu maa kaetud kas metsa, põõsastike või stepitaimestikuga või siis kujutas endast vete poolt üleujutatavaid soiseid madalikke. Metsastunud maa nõudis puhastamist ja ettevalmistamist, kuid see oli seotud raske tööga ja vastavate tööriistade puudumise tõttu vaevaline. Üleujutatavad mudasetetega alad aga kujutasid endast sobivaid viljakaid ja külviks valmis kohti. Seetõttu on väga tõenäoline, et mõnes paikkonnas hakkas maaviljelus arenema nimelt sellistes soistes jõesetetega kaetud kohtades. Pole juhus, et soo või muda esineb mitmesuguste rahvaste rahvaluules viljakuse sümbolina. On võimalik, et nimelt just säärase «soo» või «niiske» viljakasvatusega olid mõnikord seotud neoliitilised vaikülad. Soomaaviljeluse edasiarene-

Joon. 15. Neoliitilisi kirveid Lääne-Euroopast (ülal) ja Melaneesia kivekirveid (all)

miseks on ometi vaja erilist maaviljeluse tehnikat. Kuigi üleujutataval soisel maal on vilja heaks kasvamiseks looduslikke eeldusi, võib pinnas ometi olla liiga niiske. Sel juhul on tarvis reguleerida vee kogunemist ja jagunemist kanalite süsteemi abil. Sellist maaviljeluse viisi kohtame praegugi paljudel rahvastel, sealhulgas eriti Aasia kaguosas, kusjuures peamiseks säärasel viisil kasvatatavaks taimeks on riis.

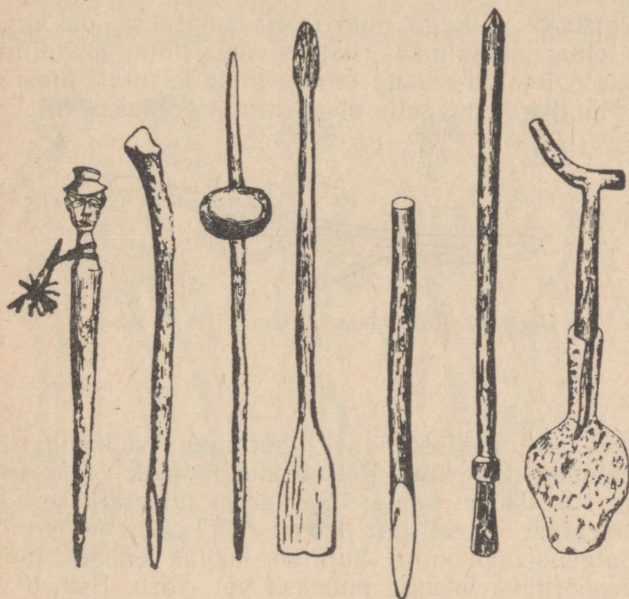
Palju keerulisem ja raskem oli maaviljeluse arenemine kuivades, taimestikuga kaetud kohtades. Ent peale kõigi raskuste võitmist osutus see «kuiv» maaviljelus ometi palju progressiivsemaks kui «niiske» ja muutus lõpuks inimkonna enamikule põhiliseks elatusallikaks.

Raskused aga olid väga suured. Lahtised maastikud ei sobinud põlluharimiseks — tuul kandis siit külvi ära. Oli tarvis leida looduslikult tuule eest kaitstud kohti. Selleks aga oli vaja maatükk taimestikust vabastada. Kõige parem oli selline maatükk valmistada metsas, kus puud jäid looduslikuks tuulevarjuks. Korilaste ja küttide kogemused kuiva rohu ja metsa süütamise alal viisid mõttele mets põletada ja külvata vili vabanenud kohtadele. Nii seda arvatavasti esialgu tehtigi. Kuid esiteks pole tihti sugugi kerge süüdata kasvavat metsa, teiseks on tuli ohtlikuks loodusjõuks, mis vallale pääsnuna ei tunne enam piire ja kujuneb ohuks inimesele enesele. Seisti vajaduse ees põletada metsas puhtaks just nii suur maatükk, nagu seda parajasti tarvis oli, ja seal, kus see oli kõige soodsam. Selle ülesande lahendas tehnika areng. Omamoodi revolutsiooni tekitas siin lihtne kirves. Isegi kõige algelisem kivikirves võimaldas metsa ja võsastiku maharaiumist selleks, et siis, kui langetatud puud-põõsad olid kuivanud, need ära põletada. Selle juures tehti kunagi veel üks tähtis avastus: põletamisest järelejäänud tuhk on väetiseks!

Nii tekkis a l e t e o n a t u n t u d m a a v i l j e l u s e s ü s t e e m, mis kujunes esiaja ühiskonna põhiliseks maaharimisviisiks ja mida mõned hõimud ning rahvad kasutavad veel tänapäevalgi.

Naiivne on arvamine, nagu oleks aletegu kerge töö. Tegelikult nõuab see tervet rida üksteisele järgnevaid, hästi kooskõlastatud ja keerukaid toiminguid. Kõigepealt pole kaugeltki mitte kerge metsa kivikirvega maha raiuda, olgugi et selles, nagu mahajäänud maaviljelejate juures tehtud tähelepanekud on näidanud, oli saavutatud silma-

paistev osavus. Seepärast raiutakse sageli maha ainult peenemad puud, kuna jämedamad jäetakse seni kasvama, kuni nad peenemate puude põletamise järel ise kuivavad ja maha langevad. Kui kõik maharaiutud puud on kuivanud, süüdatakse nad põlema. Seejärel puhastatakse maatükk põlemata jäänud puudest ja tasandatakse, kusjuures tuhk puistatakse ühtlaselt laiali. Edasi on oluliseks tööks

Joon. 16. Kaevepuid ja labidaid Aafrikast

pinnase kobestamine. Sellele järgneb külv, mis on kohaldatud just vihmase aja algusele. Külvatud maatükk nõuab hooldamist. Siia kuulub ka maatüki tarastamine, et seda kaitsta metsloomade eest. Orasele on kõige ohtlikumateks vaenlasteks kariloomad. Kari elevante või metssigu hävitab otsekui orkaan täiskülvatud põllulapi mõne minutiga. Põllu eest oli tarvis edaspidigi hoolt kanda, sealhulgas eriti just rohida. Kui vili hakkas võrsuma, oli seda veelgi enam vaja kaitsta metsloomade eest, kes nüüd ilmusid selleks, et süüa noori võrseid. Vanad seemendatud põllu vaenlased on ka linnud. Külvide kaitsmine väiksemate

loomade ja lindude eest on tavaliselt laste tööks, kes kutsumatuid külalisi kära ja hüüetega eemale peletavad. Kuid ka meie aegade hernehirmutus on juba väga vana leiutus, vähemalt kaasaja mahajäänud hõimud kasutavad seda. Lõpuks saabub lõikus. Paljusid viljeldavate taimede liike võib koristada tarvidust mööda, teatava aja jooksul. Teiste liikide puhul aga tuleb leida mitmesuguseid viise koristatud saagi säilitamiseks.

Peale kirve, millega puid maha raiutakse, on algelise maaviljeluse tähtsaimaks riistaks sama lihtne teritatud või teravaks põletatud otsaga teivas, mida kasutati juba korilusel. Mõnikord on selle ots tehtud lapikuks. Siit ongi

Joon. 17. Pronksiaja kaevepuu Uraali piirkonnast

alguse saanud labidas. Mõnel juhul pannakse kepile raskuseks läbipuuritud kivi. Palju täiuslikumaks ja laiemalt levinud riistaks on kõblas. Seepärast nimetatakse varast viljakasvatust tavaliselt kõplaviljeluseks. Oma kõige algelisemal kujul kujutab kõblas endast tavalist kõrvalepöörduva haruga puuoksa või -võsu. Esineb väga mitmesuguseid kõpla teisendeid. Arenedes kujuneb kõblas liitriistaks, saades loodusliku haru asemele erilise varde kinnitatava puust, kivist, luust või teokarbist «tera». Ida-Euroopa põhjaosas oli mulla kobestamise riistaks kärbi käke — kuuse tüve ladvavoolne osa, millele olid külge jäetud otstest teritatud oksad.

Niisugused ongi algelise maaviljeluse lihtsad riistad. Seepärast langes maaviljeluses peamine raskus inimtööle, selle organiseerimisele ja jaotusele. Üsna levinud arvamise järgi oli kõplaviljelus ainult naiste tööks. See pole õige. Esiteks nõuab see keeruline ja aeganõudev töö suure, kollektiivselt organiseeritud ning tugevasti liitunud inimrühma tööjõudu ja on järelikult võimalik vaid enam-vähem arenenud sugukondliku korra tingimustes. Põllulapi ettevalmistamiseks

liitub kaasaegseil kõplaviljelejail harilikult mitu suguluses olevat rühma. Selle töö juures jätkub tegevust nii meestele kui ka naistele, raukadele ja lastele, kõigile nende jõu ja võimete kohaselt. Metsa maharaiumist toimetavad mehed, põõsaid aga raiuvad tihti naised. Raide piirkonda puhastavad ühiselt nii mehed kui ka naised, aga taraga piiramine on meeste tööks. Maa tasandamine ja mulla kobestamine jääb tavaliselt naiste hooleks, kusjuures sellest võtavad toimekalt osa lapsed. Sageli kobestatakse muld lihtsalt

Joon. 18. Paapuaid kaevapuudega

kättega ja nii hoolikalt, nagu seda ei suuda teha ükski masin. Külvi teostavad mehed ja naised ühiselt: mees käib ees ja teeb kepiga auke, naine käib punutud vakaga tema kannul ja pistab terad aukudesse ning tasandab siis maa kättega. Edasised tööd — seemendatud põllulapi eest hoolitsemine ja lõikus — on tavaliselt ainuüksi naiste ülesandeks. Nõnda võtavad arenenud kõplapõllundusest osa mõlemad sugupooled, kusjuures suurem osa pidevast tööst langeb siiski naise õlgadele. Võib aga oletada, et kõplaviljelus oli oma kõige algelisemal arenguastmel tegelikult vaid naiste hooleks, kuna mees jätkas küttimist. Kuid seoses

selle maaharimisviisi arenemise ja keerulisemaks muutumisega hakkas ka mees siin kaasa töötama.

Soodsates kliimaatilistes tingimustes, eriti muidugi troopikas, annab uudismaa mitme esimese aasta kestel rikkalikku saaki. Seejärel aga mulla viljakus langeb ning maa ei suuda sellise primitiivse harimise juures enam saaki

Joon. 19. Töötamine kahe kaevepuuga
batakite juures Sumatra saarel

anda. Eriti just soojas kliimas annab end mõne aasta pärast pealegi tunda asjaolu, et kui külvatud vili veel kasvabki, siis umbrohi kasvab veelgi lopsakamalt. Umbrohuga võitlemine on raske ja kaasaegsed mahajäänud maaviljelejad hõimud eelistavad pigem uut maatükki üles harida kui vana umbrohust puhastada. Nõnda on aleviljelus paratamatult seotud sagedase haritava maa-ala vahetamisega ja perioodilise uute maatükkide ülestöötamisega. Mahajäetud maatükk kattub pikema või lühema aja jooksul metsaga ja kohalikest tingimustest sõltuvalt võetakse see hiljem

uuesti kasutusele. Euroopa põhjaosas oli see vaheaeg 40—60 aastat, aga troopikas muidugi palju lühem.

Ülalkirjeldatud maaviljelus ei tekkinud üksnes metsarikastes rajoonides, vaid ka rohtlates, nii näiteks Ida-Euroopa stepivööndis. Ka seal seisis esiaja põllumehe ees palju raskusi maa ülesharimisel, sealhulgas äärmiselt raske ülesanne purustada maad kattev sajandeid vana rohukamar. Kahjuks on stepialade maaviljeluse tekkimise küsimus veel täiesti uurimata. Stepialade maaviljelus ei nõudnud sellist maade vahetamist nagu aletegu, kuid siingi jäeti haritav maatükk pärast mõneaastast kasutamist mullastiku viljakuse taastamiseks kasvõi lühikeseks ajaks maha, kuni sellele uuesti hakkas rohtu kasvama. Näib, et siingi kuulus maaharimise tehnika hulka tule kasutamine ühel või teisel viisil. Sellist maaviljeluse süsteemi nimetatakse söödiviljeluseks. Tuleb veel märkida, et stepiviljelus võis eriti karmi kliima ja väheviljaka mullastiku tingimustes esiajal olla vastavate alade asukate majanduses vaid teisejärgulise tähtsusega, kuna selle kõrval põhilist osa etendama jäid küttimine ja kalapüük.

Kultuurtaimede päritolu on palju uuritud ja sellealane kirjandus on väga ulatuslik. Ometi on mitmed selle küsimuse üksikasjad alles nõrgalt valgustatud ja vaieldavad. On selge, et teatavat taimet võidi vaid seal hakata viljelema, kus seda esines metsikul kujul. Teisest küljest on selge, et üksikutel kultuurtaimedel võis olla kas ainult üks tekkimise kolle — neid nimetatakse põlvnemise järgi monofüleetilisteks taimedeks, või siis, eriti juhul, kui antud taimet esineb mitut liiki, võis sellel olla mitu tekkekollet — neid nimetatakse polüfüleetilisteks taimedeks. Paljud kaasaegaja kultuurtaimed pärinevad vahetult teatavast metsikust esivanemast, aga teised kujunesid erinevate taimede loomuliku või kunstliku ristamise ehk hübriidiseerimise teel ja sellisel juhul ei ole nende põlvnemist alati võimalik täpselt määrata.

Kaasaegsetest teraviljakultuuridest on kõige vanemad nisu, hirss, oder ja riis. Nisu on polüfüleetiline taim, mille tekkekolded asuvad Aasias, Põhja-Aafrikas ja Euroopas. Usaldusväärsed arheoloogilised andmed nisu ilmutumise aja kohta puuduvad. Ta on juba laialdaselt esindatud Euroopa hilises neoliitikumis. Hirsi metsik eelkäija ei ole kindlaks tehtud ja hirsi kui kultuurtaime kodumaa on teadmata, kuid hirss on nisu kõrval kõige vanemaks kõrreliste

kultuuriks Aasias ja Euroopas, esinedes viimases samuti juba hilises neoliitikumis. Vanuselt ei jää palju maha ka oder, mille kodumaaks on Lääne-Aasia ja Araabia, kust see juba neoliitikumis levis laialdastele aladele Põhja-Aafrikas ja Euroopas. Riisi viljeluse kodumaaks on nähtavasti Indo-Hiina, kust riis kõigepealt levis Aasia kaguossa. Vahe-meremaadesse jõudis riis hilja, alles araablaste kaudu. Põhja-Ameerika indiaanlased korjasid küll metsikut riisi, kuid ei jõudnud selle viljelemiseni. Rukis ja kaer kuuluvad hilisemasse ajajärku. Rukis pärineb Kaukaasiast ja Kaspia merest lõuna pool asetsevatest maadest ning jõudis Euroopasse alles rauaajal, millal muistsed slaavlased, keldid ja germaanlased seda kasvatama hakkasid. On vaieldav, kas muistsed kreeklased ja roomlased rukist tundsid. Kaera kodumaa pole teada, kuid mitmed kaeraliigid on igal juhul polüfüleetilise päritoluga. Muistsed egiptlased ega juudid ei tundnud kaera ning Lääne-Euroopasse jõudis see alles pronksiajal. Maisi hakkasid Ameerika indiaanlased esialgal viljelema kohalikust metsikust liigist. Mõnede uurimuste järgi on selle kodumaaks Lõuna-Ameerika Andid. Euroopas sai see kultuurtaim tuntuks Ameerikast pärineva nime all «mais» (aruakiisi *mahiz*) ning levis Ameerika avastamise järel eriti Türgis, kust see nähtavasti koos oma türgikeelse nimetusega (*kukuruus*) jõudis Lõuna-Venemaale.

Juurviljade ja mugultaimede põlvnemise kohta ei ole selliseid täpseid arheoloogilisi andmeid, nagu neid on olemas mõningatest kõrrelistest, mille terad soodsates tingimustes hästi säilivad aastatuhandeid. Ei ole siiski kahtlust, et nendegi kultuurtaimede põhiliigid pärinevad kaugest muinasajast. See kehtib parasvöötmes naeri, rõika, porgandi, sibula, küüslaugu ja kapsa kohta. Kapsa kodumaaks on Lõuna- ja Lääne-Euroopa. Venemaale tõid kapsa kreeka-rooma asunikud, kellelt pärineb ka selle nimetus (ladina-keelsest *caput* — «pea»). Kartuli kodumaaks on Lõuna-Ameerika. Nüüdse Peruu, Boliivia ja Tšiili piirkonna pärismaalased aretasid kartuli neoliitikumis kohalikest metsikutest liikidest. Ameerika avastamise järel Euroopasse toodud kartul (itaalia keeles *tartuffoli*) levis algul küll väga aeglaselt, kuid hiljem see-eest seda hoogsamalt. Venemaal hakati kartulit kasvatama alles XVIII sajandi 30-ndail aastail. Samuti võlgname Ameerikale, nimelt Peruu ja Mehhiko pärismaalastele tänu tomati eest. Troopilisele ja

subtroopilisele kliimale omaste juurviljade ja mugultaimede liikidest on jamsi kodumaaks tõenäoliselt Hiina, taro omaks Indoneesia ning bataadi ehk maguskartuli ja kassaava (maniokk ehk manihott) kodukohaks Lõuna-Ameerika. Aedviljade «väiksemaist vendadest» viljeldi Euroopas hilisneoliitikumis hernest, lätse, uba, pastinaaki ja peter-selli.

Viljeldava suhkruroo kodumaaks on Himaalaja eelmäestikud, kust see levis suhteliselt hilja, alles esimese aastatuhande teisel poolel e. m. a. mõnedesse Aasia maadesse. Sõna «suhkur» (kreeka *sakchar*) on sanskriti päritoluga. Lääne-Euroopasse tuli suhkur araablase kaudu. Tee kodumaaks on Hiina, kuigi selleks mõnel pool peetakse Indiat või Indoneesiat. Kohvi kodumaaks on Abessiinia, kakao pärineb Guatemaalast või Mehhikost ja päevalilled Põhja-Ameerikast.

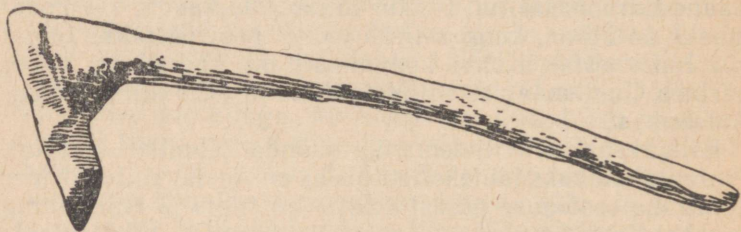
Esiajal hakati viljelema ka mõnda tehnilist kultuuri. Puuvillal on kaks lähtekollet: üheks on Aasia, mille piirides kodukoha eesõiguse pärast võistlevad India ja Hiina, ning teiseks Kesk-Ameerika. Kanepi kodumaad tuleb otsida laialdasest piirkonnast Himaalajast kuni Volga alamjooksuni. Lina päritolu on väga vaieldav, kuid juba muistsel ajal tunti seda Ees-Aasias ja Vahemeremaal. Lääne-Euroopas esinevad lina ja kanep hilisneoliitilistes vaiehitistes. Sama kaugesse aega ulatub viimaks ka viljapuude ja -põõsaste kasvatamine, muuhulgas ilmub üsna neoliitikumi lõpul Euroopasse kultiveeritud õunapuu ja lõunasaasse ka viinamari.

Peaaegu kõik kultuurtaimed, mida kaasaegne inimkond toiduks või mõneks muuks otstarbeks kasutab, olid seega juba esiajal mitmesugustes maades ja mitmesuguste hõimude poolt kohalikest metsikutest liikidest välja aretatud. Kui palju kannatlikku ja visa tööd pidi muistne inimene tegema, et lõputu hulga metsikute taimede seast sobivaid välja valida ja ülalloetletud kultuurtaimede liike välja aretada! Nendele taimedele suutis inimene järgnevatel aegadel tegelikult veel ainult väga vähe lisada.

Kõplaviljelus ja aletegu kujunesid esiaja arenenuma ühiskonna peamiseks tootmisalaks. Need olid laialt levinud ja püsivad mõnedel mahajäänud hõimudel ja rahvastel tänini edasi. Kõplaviljelus oli levinud enne Kolumbust kogu Ameerikas, Aafrikas 18° põhjalaiuse ja 22° lõunalaiuse vahel, kogu Okeaanias, Indoneesias ja Indo-Hiinas,

suures osas Indiast, osas Hiinast ning reas teistes Aasia maades. See maaharimisviis oli minevikus levinud ka kogu Euroopas. Mõnedel rahvastel, näiteks irokeesidel Põhja-Ameerikas, arenes kõplaviljelus maisi kasvatamise kujul väga ulatuslikuks ja jõudis kõrgele tehnilisele tasemele. Irokeeside hästi haritud ja hoolitsetud maisipõllud hämmastasid Ameerika eurooplastest asunikke.

Nagu öeldud, viib aletegu paratamatult mullastiku väljakurnamisele ja ülestöötatavate maatükkide vahetamise vajadusele. Elanikkonna arvu suurenedes jäi vabu maid

Joon. 20. Hilisneoliitiline kõblas Lätist

üha vähemaks. Teiselt poolt viis see aegapidi metsade kadumisele. See ilmnes eriti metsavaestes piirkondades. Sellistes tingimustes tuli ikka sagedamini hakata kasutama sama maatükki, mis aga seetõttu üha vähem saaki andis. Teatavaks väljapääsuks sellest olukorrast on nõndanimeetatud viljavaheldussüsteem ehk külvikeerang, s. t. üksteise järel eri kultuuride külvamine samale maatükile. Raske on öelda, kas see süsteem leiutati juba esiajal, kuid seda tunnevad juba mõned väga mahajäänud hõimud. Nii külvavad Melaneesia pärismaalased järjestikku jamssi, tarot ja suhkruroogu ning jätavad seejärel maatüki mõneks ajaks sööti.

*Nii või teisiti peatus kõplaviljeluse areng teataval piiril, mille määrasid tehnika tase ning vabade maade puudus. Maaviljeluse edasine areng võis jätkuda ainult samade maatükkide intensiivsema harimise teel, sealhulgas mõnedel muldadel just künni süvendamise kaudu. Kuid selleks ei piisanud inimese enda füüsilisest jõust ega lihtlabasest kõplast. Maaharimiseks oli tarvis mingit tugevamat tööjõudu. Järjekindlalt loodust endale alistades leidis ini-

mene ka selle uue jõu ja sundis teda maa viljelemisel kaasa aitama.

Selleks, et maaviljelus tõuseks kõrgemale astmele, pidi inimene saavutama uue suure võidu, milleks oli loomade kodustamine.

Kõigepealt tuleb öelda, et on vaja vahet teha taltsutatud ja kodustatud loomade vahel. Taltsutatuks nimetame niisuguseid loomi, kes on metsikutena kinni võetud ja inimese taatele kuulekalt alluma sunnitud. Kodustatuteks ehk koduloomadeks nimetame neid loomi, kes taltsana on kujundanud uusi liike. Üsikutud erandid välja arvatud, ei etenda taltsutatud loomad majanduses mingit osa. Näiteks kasutatakse mõnedes maades veo- ja sõiduloomana eluvanti, kuid teda ei saa nimetada koduloomaks. Kodustatud loomad teenivad alati ühel või teisel viisil inimest. Koduloomade majanduslikku tähtsust rõhutab veelgi üks iseärasus. Taltsutatud loomad ei sigi alati kinnipeetuina, aga kodustatud loomad sigivad korrapäraselt ja võivad järelikult olla erilise aretuse objektideks.

Loomade taltsutamise ja kodustamise tekkimise küsimus on koondanud endale väga mitmesuguste teadusalade esindajate (zooloogide, arheoloogide, etnograafide, keeleteadlaste jt.) tähelepanu. Vaieldakse selle üle, millal, kus ja missugustes tingimustes see aset leidis, samuti ka selle üle, missugune loom esimesena taltsutati jne. Nagu alati, on ka siin määratud ebaõnnestumisele katse anda nii erinevatele küsimustele üksainus vastus. Pole kahtlust, et loomade taltsutamine ja kodustamine toimus maakera mitmesugustes kohtades eri aegadel, erisugustes tingimustes ja hõlmas erinevaid loomaliike. Nagu juba öeldud, oli koer esimeseks kodustatud loomaks.

Loomade taltsutamise ja kodustamise tekkimise kohta on olemas mitmeid «teooriaid». Üks on kindel — enne kui teatavat looma sai kodustada, pidi ta olema taltsutatud. Taltsutamise tekkimist seletatakse väga erinevalt. Üks «teooria» kujutab seda pilti järgmiselt: jahimees tappis emalooma, järelejäänud pojad järgnesid aga instinktiivselt äraviidavale emale ning nad kasvatati naiste poolt üles ja muutusid taltsaks. Teine «teooria» väidab, et mõned loomaliigid kiindusid ise inimesesse. Tõestuseks viidatakse üldiselt teadaolevatele faktidele: on esinenud juhtumeid, et näiteks metsikud põhjapõdrad või metshobused tulevad inimese poolt tehtud tule juurde, et pääseda sääskedest ja

kihulastest. Käibel on ka «teooria», mis tuletab loomade taltsutamise ja kodustamise küttide võttest ajada metsloomad tarastatud maa-alale ja hoida neid seal toidubaruna. Nõnda toimisid tõepoolest põhjamaade küttijad rahvad põhjapõtradega. Sellest «tarastamisest» olevatki loomade taltsutamine ja kodustamine välja kasvanud. Leidub ka autoreid, kes viitavad siin usundlikele motiividele: algul olevat need olnud «pühad» loomad, keda inimene kummas, hiljem aga olevat ta neid sundinud ennast teenima.

Kõik need teooriad pole kuigi veenvad. Mõningat osa võis siin juhuslikkuse element muidugi etendada, kusjuures üksikuid taltsutatud loomi selleks eriti sobivatest liikidest võib-olla suudeti kodustada. Mõnel juhul võis taltsutamine toimuda ka ilma majandusliku eesmärgita. Austraallased taltsutavad ajaviiteks näiteks konni ja rotte. Mahajäänud hõimude juures tuleb tõepoolest ette, et naised metsloomade poegi rinnaga toites üles kasvatavad ja taltsutavad. Kodustamine seevastu oli juba teadliku majandusliku tegevuse tulemuseks. On avaldatud arvamist, et mitte ainult loomade taltsutamine, vaid ka kodustamine ja isegi karjakasvatus olevat küttimisest vahetult välja kasvanud. See vaade on seotud vana, ammu aegunud «kolme astme teooriaga», mille kohaselt karjakasvatus olevat järgnenud küttimisele ja eelnenud maaviljelusele. Tegelikult taltsutas ja kodustas esiaja jahimees ainult ühe looma — koera, kes osutus heaks abiliseks jahil ja sobis oma loomuselt rännukaaslasteks. Mingit ulatuslikumat koduloomade kasvatamist ei või aga kuidagi esiaja küti olukorraga seostada. Jahimees ei saanud endaga kaasa vedada kodustatud lehma või siga. Koduloomade kasvatamiseks oli tingimata tarvilik kasvõi suhtelinegi paikus. Viimane võis välja kujuneda intensiivse kalapüügi alusel, aga ka kalapüük sobib vähe loomakasvatusega. Jääb üle vaid arvata, et koduloomade kasvatamine pidi tekkima umbes samal järgul, kui kujunes välja maa viljelemine. Mis puutub tõelisse karjakasvatamisse, siis kuulub see palju hilisemasse aega.

Koduloomade pidamine oli algul nähtavasti väga piiratud ulatusega, kuid aja jooksul kujunes see uueks tähtsaks majandusharuks. Kodustatud loomad andsid inimesele terve rea elatusvahendeid: liha, nahku, villa, rasva, luid, veojõudu transpordiks ja maaharimiseks ning sõnnikut. Koduloomade piima hakati suhteliselt hilja kasutama.

Mitmesuguste loomaliikide kodustamine oli väga pikal-

dane protsess. See seisis üksikute liikide selektsioonis ja ristamises ning ei õnnestunud esiaja inimesel kaugeltki mitte kergesti. Piisab vaid sellest, kui öelda, et umbes 140 tuhandest maakeral leiduvast loomaliigist õnnestus inimesel kodustada ainult 47 liiki.

Meie koduloomade kujunemise peamised kolded paiknevad Aasias, nimelt Kaug-Idas, Põhja-Indias, Kesk- ja Lääne-Aasias, aga samuti Kesk- ja Lõuna-Euroopas ning mõnedel loomadel ka Põhja-Aafrikas. Üksikute koduloomade päritolu kohta võiks öelda järgmist. Paljude liikidena esinev koer on põlvnemiselt polüfüleetiline ja ta kodustamise kolleteks on Aasia, Euroopa, Aafrika ning Ameerika. Austraalia dingo rändas poolmetsikuna ühes inimesega ja jäigi selliseks, kuid säilitas siiski tiheda sõpruse pärismaastega. Nagu öeldud, kuuluvad kõige vanemad jäljed kodustatud koerast Azil-ajastusse. Vanuselt pretendeerivad koera järel teisele kohale siga ja kits. Mõned uurijad on otsustanud selle küsimuse sea kasuks. Kohati ilmub siga varases neoliitikumis. Šveitsi vanimates vaiehitistes on siga koera järel kõige varasemaks koduloomaks. Olles metsikuna väga laialdaselt levinud ja paistes silma kerge taltutatavuse poolest, on siga põlvnemiselt polüfüleetiline. Ta kujunemise kolded paiknevad Ida-, Kesk- ja Lääne-Aasias, Indias, Vahemeremaades ning Lääne- ja Ida-Euroopas. Lääne-Euroopa varastes vaiehitistes laialt levinud kits on samuti polüfüleetilise põlvnemisega. Sama võib öelda lamba kohta. Arheoloogia andmed näitavad päris täpselt, et väikloomad kodustati varem kui suuremad.

Veised ilmuvad Euroopa vaiehitistesse neoliitikumi lõpul. Neoliitikumi lõpust pärinevad vanimad jäljed veisest ka Lõuna-Aasias ning muistse Egiptuse alal. Veise kujunemise koldeks on Lõuna-Aasia ja Euroopa. Eesli kodumaaks on Ida-Aafrika ja Lääne-Aasia. Nendest maadest tulles jõudis ta Euroopasse alles pronksiaja lõpul. Samuti on polüfüleetilise päritoluga kaamel, kelle kujunemise kolded paiknevad Aasia keskosades ning Põhja-Aafrikas koos Araabiaga. Muistses Peruus (Lõuna-Ameerikas) kodustati eelmisest piirkonnast täiesti sõltumatult kaameli väikesekasvuline ja küüruta teisend — laama ja laama alaliik alpaka. Ta on ainus mõlemal Ameerika mandril kodustatud mäletseja.

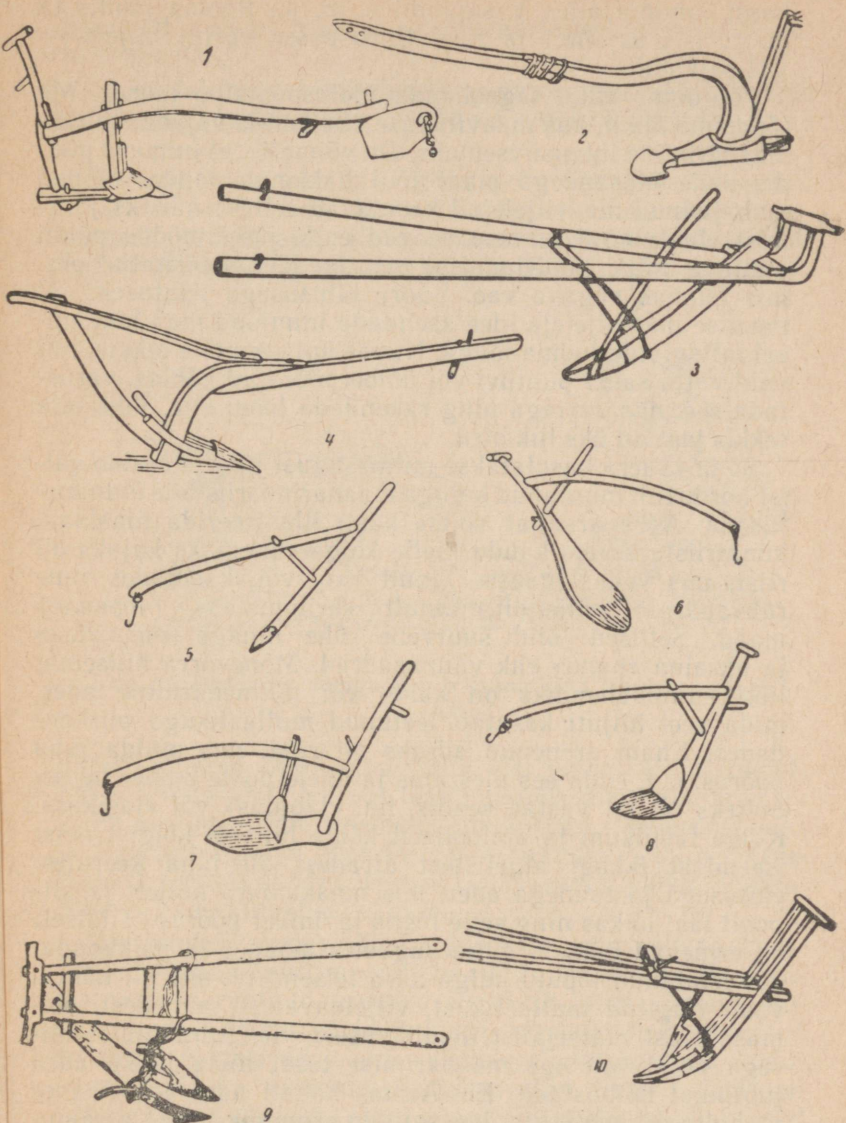
Erakordselt keeruline ja vaieldav on hobuse kodustamise küsimus. Hobune on põlvnemiselt nähtavasti polüfüleetiline

ja ta kodumaaks on Aasia ja Lääne-Euroopa. Samal ajal kui hobuse tekkekolde olemasolu Aasias on väljaspool iga-sugust kahtlust, pole see Lääne-Euroopa suhtes veel kauge-
geltki mitte kindel. Aasiaski oli hobusel tõenäoliselt vähe-
malt kaks tekkekollet, üks idas, teine Kesk-Aasias, võib-olla
Turkmenistani piirkonnas. Just seal asub parima, küllalt
suure kasvuga, kõrgejalgse, hea kehaehitusega, saleda, kui-
vetu, kiire jooksuga ja erakordselt vastupidava hobusetõu
kodumaa. Kesk-Aasiast juba esiajastul Aasiasse tungides
levis mainitud hobusetõug läände, Mesopotaamiasse, Väike-
Aasiasse, Palestiinasse, Egiptusesse ning hiljem Araa-
biasse. Nimetatud maadesse ilmus hobune alles siis, kui
seal juba eksisteerisid klassiühiskonnad, kusjuures ta eten-
das siin suure ajaloolise tähtsusega osa. Mis puutub
Euroopa hobuse päritolu küsimusse, siis peitub siin üks pea-
aegu mõistatuslik asjaolu. Lääne-Euroopas olid kunagi
mitut liiki metsikud hobused laialt levinud. Sellest kõnele-
vad ilmekalt paleoliitilised mälestusmärgid, kus leidub rik-
kalikult metshobuse luid, ja paleoliitikumist pärinevad suu-
repärased, silmapaistva realismitundega loodud kujutused
hobusest. Edasi aga järgneb suur lünk. Hobune ilmub
Lääne-Euroopa arheoloogilistesse mälestusmärkidesse
alles hiliste vaiehitiste ajastul, pronksiajal, juba kodusta-
tud hobusena. Kogu vahepealsest ajast, s. t. kogu neoliiti-
kumist, ei ole leitud jälgi ei metsikust ega kodustatud
hobusest.

Selliste asjaolude tõttu kalduvad ühed uurijad arvama,
et kodustatud hobune on tulnud Lääne-Euroopasse idast,
s. t. ikkagi Aasiast, rida teisi autoreid kaitseb aga selle nn.
«pronksiaja hobuse» kohapealse põlvnemise teooriat.

Kunstlike hübriidide — muula (s. o. isaeesli ja mära rist-
sugutise) ja hobueesli (täku ja emaeesli ristandi) saa-
mine toimus kauges minevikus. See raske ja suurt oskust
nõudev hübriidiseerimine teostati nähtavasti kõigepealt
Lääne-Aasias. Euroopasse ilmusid muul ja hobueesel alles
rauaajal.

Kokkuvõttes võime siin nagu kultuurtaimedegi puhul
rõhutada, et kõik tänapäeval tuntud peamised koduloo-
made liigid kodustati juba esiajal. Huvitavaks erandiks
paistab nähtavasti olevat kass. Kass pärineb Nuubiast ja
kodustati Egiptuses. Esmakordselt ilmus kass Egiptusse
Keskmise kuningriigi perioodil 2000. aasta paiku e. m. a.,
seega juba klassiühiskonna ajastul. Kreeklased õppisid

Joon. 21. Vanimaid atru

1. Hiina ader Shandongist. 2. Dagestani avaraide ader — *puruts*. 3. Eesti ader.
 4. Rootsi ader. 5–8. Hiina atru riisipõldude kündmiseks. 9. Valgevene ader.
 10. Vene ader Siberist.

kassi tundma alles V sajandil e. m. a., Rooma jõudis ta m. a. j. I sajandil ja Kesk-Euroopasse veelgi hiljem — VII sajandil.

Pöördume nüüd tagasi maaviljeluse ajaloo juurde. Me jõudsime ajani, kus maaviljeluse ette kerkis vajadus muuta maaharimine intensiivsemaks. On võimalik, et inimene püüdis selle ülesandega omal jõul hakkama saada. Mõned mahajäänud maaviljelejad kasutavad selleks näiteks järgmist võtet: mitu inimest veavad enda järel mööda põldu puutüve, mille jämedamasse otsa on jäetud teritatud oks, mis tõmbab sügava vao. Suure tähtsusega leiutuseks oli muistse maaviljeleja idee asendada inimjõud maa kündmisel taltsutatud looma jõuga. Niipea kui see mõte tekkis, tuli vaid võtta sama puutüvi või ümberpööratud kõblas, varustada see pika varrega ning rakendada loom ette. Võib-olla tekkis just nii üks liik atru.

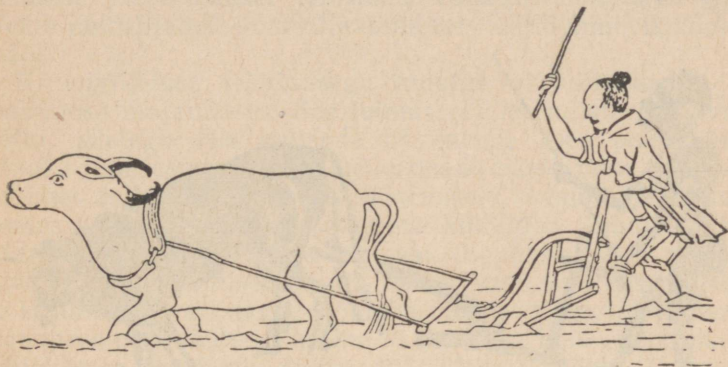
Sõna «ader» kasutatakse mitmesugust liiki ja ajaloo välitel korduvalt muutunud kujuga maaharimisriistade üldnimetusena. Adra arengut võime hästi illustreerida idaslaavi künniriista ajaloo kaudu. Selle kõige vanemaks kujuks oli riist, mis vedas maasse ainult vao, või, kasutades vene rahvapärast väljendit, ainult «kriimustas» (черкало) maad. Sellised olid suurvene ühe ninaga «черкуша» ja ukraina «рало» ehk vannasadrad. Mõnevõrra hilisemat liiki künnivahendiks on kahe- või mitmeharuline ader, mida veel hiljuti kasutati leetunud mullastikuga piirkondades. Enam arenenud adraks oli riist, mis mulda juba pööras, s. t. enda ees üles ajas ja ühele poole ümber heitis. Selleks oli tal vastav seadis, nn. «labidas» või «lusikas». Kõige täielikum ja ajalooliselt kõige hilisem kõigist neist iseendast ikkagi algelistest atradest oli juba keerulise ehitusega ja toimega ader, mis maakamara küljelt ja alt-poolt läbi lõikas ning selle tõstis ja ümber pööras.¹ Üldiselt on erinevad hõimud mitmesugustes maades ja paikkondades leiutanud lõputu hulga adra teisendeid, mis oli nähtavasti tingitud mullastikust, viljeldavatest taimedest, olemasolevast materjalist, leidlikkusest jne. Adra täiustamisega püüti eelkõige maaharimise taset tõsta ja ka adra juhtimist hõlbustada. Ees-Aasias hakati adra ees veoloomana kasutama eeslit, kes sai siin esimeseks veo- ja sõiduloomaks ning jäi selleks pikemaks ajaks isegi pärast hobuse

¹ Näiteks eesti harkader. (Tõlk.)

ilmumist. Teistes maades sai maaharimisel esimeseks veoloomaks härg.

Seega toimus maaviljeluse arengus oluline pööre. Tekkis selle uus, kõrgem vorm — adra- ehk künniviljelus.

Adraviljeluse tekkimise aega pole võimalik täpsemalt määrata. Arheoloogia andmete kohaselt ilmus ader esmakordselt pronksiajal. Kuid esimesed primitiivsed puuadrad ei võinud meie päevini säilida. Ent arvatakse põhjen-

Joon. 22. Kündmine adraga Hiinas (vana hiina joonistuse järgi)

datult, et atra võidi valmistada vist ikkagi ainult metallist tööriista abil. Nii või teisiti langeb adra ilmumine ja levimine ühte pronksesemete ilmumisega. Mesopotaamias ja Egiptuses ilmus ader IV aastatuhandel e. m. a., Kreetas III aastatuhandel, Hiinas 1300. aasta paiku, Lõuna-Siberis I aastatuhandel e. m. a.

Mis puutub etnograafia andmetesse, siis peavad kaas-aegsed mahajäänud maaviljelejad, kui nad pole atra väljastpoolt üle võtnud, erakordselt visalt kinni kõplaviljelusest. Nad ei loobu kõplast, kuigi mitmetel neist rahvaist on mitte üksnes adra ette rakendamiseks sobivaid koduloomi, vaid ka arenenud karjakasvatus. Teiselt poolt oli künniviljelus kuni uue ajani geograafiliselt kaunis piiratud levikuga, see esines vaid mõnedes Aasia, Euroopa ja Põhja-Aafrika paikkondades. Metsarikastes hõreda elanikkonnaga piirkondades säilis aletegu ka pärast künniviljelusele üleminekut.

Veise kasutamise veoloomana annab võimaluse adra kõrval rakendada veel üht maaharimise riista — äket. See kujutab endast oma algsel kujul muide samuti järelveetavat okslikku puulatva või kokkuseotud oksti. Kuid veis annab maaharimisele sõnniku näol ka hoopis teisel viisil abi. Sõnnikut hakati hilja kasutama, kuid see jäi kauaks ajaks kõige tähtsamaks maa väetamise vahendiks.

Maa intensiivse harimisega adra abil, samuti väetamisega, sai võimalikuks ulatuslikuma teraviljakasvatuse are-

Joon. 23. Kündmine adraga muistses Kreekas (joonistuse järgi VI saj. e. m. a. pärinevalt vaasilt)

nemine. Pealegi nõuab ka teravilja kasvatamine ise suurt maa-ala. Künniviljeluse arenemisega on seotud alatiselt kasutatavate maatükkide, künnipõldude tekkimine. Künniviljelus kujuneb põlluviljeluseks.

Peamisteks taimedeks, mida esiaja künniviljelusel kasvatati, olid teraviljad: oder, nisu, polb- ehk okaşnisu, rukis ja kaer.

Künniviljelus seisab tootmise tõhususe ja majanduslike tulemuste poolest kõplaviljelusest palju kõrgemal ning on tunduvalt produktiivsem. Adra-, künni- või põlluviljelus, või, nagu me seda nüüd võime nimetada, teraviljakasvatus, muutus inimesele rohke ja püsiva toidu allikaks. Teravili säilib hästi ja võimaldab toiduvarede loomist. Siitpeale on teravili kaua aega inimkonna enamiku peatoiduks. Ärgem unustagem kultuuriajaloos täiesti teenitud au

andmast ka teraviljakasvatuse kõrvalsaadusele — lihtsa-tele õlgedele, mida kasutati mitmel viisil. Kuigi juurviljad, mugultaimed ja teised kultuurtaimed, mida kõplaviljelusel kasvatati, ei kaota sugugi oma tähtsust inimese toiduna, taanduvad nad siiski teravilja eest. Aga nendegi taimede viljelemine teeb edusamme. Nende jaoks hakatakse samuti adraga maad harima ja mulla väetamiseks sõnnikut kasutama. Kõik see ühes samal ajal teostuva selektsiooniga tõstab tunduvalt viljakust ja lubab nende taimede kasvatamisel piirduda väikeste maatükkidega. Tekib juurviljaaed. Juurviljaaianduses säilib minevik kõpla näol.

Künniviljeluse tekkimisega muutus oluliselt mehe ja naise osa majanduses. See toimus rea keeruliste põhjuste tõttu. Aletegu viis metsade hävimisele (see pole siiski ainuke juba esiajal toimunud metsade hävitamise põhjus) ja ühes sellega küttimise vähenemisele. Samal ajal kindlustas koduloomade kasvatamine küllaldase lihatoidu ja alandas järsult küttimise tähtsust. Lõpuks tõuseb sellal koduse majapidamise tähtsus, millest meil veel juttu tuleb, ja kujuneb eeskätt naiste tööalaks. Nendes tingimustes hakkas mees oma tähtsust kütina kaotama ja ikka enam maa-viljelusega tegelema. Naise töö ülekaal kõplaviljeluses asendus mehe töö ülekaaluga künniviljeluses. Naine jäi siiski aktiivseks ja üsna tähtsaks osaliseks selle uue maaharimisviisi paljudes toimingutes. Ühtaegu künniviljeluse arenemisega arenes ka koduloomade kasvatamine. Tekkis karjakasvatus.

Karjakasvatuse eesmärgiks oli algul peamiselt inimestele lihatoidu kindlustamine. Nagu juba mainisime, hakati karja piima saamiseks kasvatama alles hiljem. Selleks oli igal juhul tarvis pika aja kestel teostada erilist selektsiooni. Et karjapidamine piima saamiseks on mõnedes paikkondades tekkinud hilja, võib järeldada sellest, et leidub hõime, kellel on suuri veisekarju, kuid kes ei kasuta piima ning piimasaadusi toiduks. Niisugused on näiteks paljud Aafrika karjakasvatajad. Samuti ei kasuta mitmed Hiina, Indo-Hiina ja enamik India rahvaid piima toiduks, kuigi nad veiseid peavad. Tõsi küll, võib tähele panna ka vastupidist nähtust: mõned Aafrika hõimud kasutavad piima toiduks, kuid ei söö peaaegu üldse liha ja harrastavad, nagu öeldakse, «koguvat karjakasvatust», kuigi nad omavad mõnikord hiiglasuuri loomakarju.

Mis puutub tööjaotusse karjakasvatuses, siis kõnelevad etnograafilised andmed järgmist. Enamikul Aafrika hõimudest, kes piima toiduks kasutavad, lüpsavad lehma ja valmistavad võid mehed. Araabias lüpsavad naised lehma, kitsi ja lambaid, mehed aga lüpsavad kaameleid. Täpselt samuti lüpsavad mitmete türki ja mongoli rahvaste mehed määrasid, naised — lehma, kitsi ja lambaid.

Eriline koht kuulub karjakasvatuse ajaloos põhjapõdrakasvatusele. Euroopa ja Aasia põhjavööndi rahvaste juures etendas see ja etendab veelgi hiiglasuurt osa. Põhjapõdrakasvatuse tekkimise üle käivad lõpmatud vaidlused. Ühed peavad põhjapõdrakasvatust väga vanaks ning asetavad selle peaaegu Madeleine-kultuuri ajastusse, pidades põhjapõtra niiviisi esimeseks kodustatud loomaks. Teiste arvates on põhjapõdrakasvatus tekkinud mitte varem kui 500 aasta eest ja põhjapõder oleks seega kõige viimaseks kodustatud loomaks. Sama lahkuminevad on arvamised põhjapõdrakasvatuse tekkimise koha, tingimuste ja eesmärgi kohta. Käesolevalgi juhul on nähtavasti kõige tõenäolisemaks oletuseks, et põhjapõdrakasvatus tekkis muistsel ajal mitmes kohas, eri rahvaste juures erineval ajal, ning püsis kõikjal kaua ühesuunalisena. Mõnel pool kasutati põhjapõtra veo-, teisel pool lihaloomana. Praegusel ajal kasvatatakse põtru nii liha, nahkade jms. kui ka transpordi tarvis, kusjuures mõnedel rahvastel (näiteks evenkidel) on ta ratsaloomaks, teistel (näiteks neenetsitel, saamidel ehk laplastel jt.) veoloomaks.

Kord tekkinud, oli karjakasvatusel rohkesti eeldusi arenguks, mis kohati oli erakordselt kiire. Mitmete karjakasvataja-rahvaste juures tõusis veiste arv tuhandettesse. Kuid veisekasvatuse arenemiseks on vaja ka rida olulisi eeldusi. Karjakasvatus on võimalik ainult vastavates geograafilistes tingimustes ja piirkondades, samuti nõuab see sobivate karjamaade olemasolu. Seetõttu on loomulik, et suurelatuslikuks arenes karjakasvatus eelkõige stepirajoonides. Karjakasvatust ei olnud enne Kolumbust Ameerikas, välja arvatud muistne Peruu, kus kasvatati laamat ja alpakat. Samuti puudus see Kesk-Aafrika läänepoolses osas ja kogu Okeaanias, kõnelemata arktilistest maadest ja Austraaliast. Mitmesuguste linnuliikide kodustamine oli võrdlemisi hiliseks nähtuseks. Kana on põlvnemiselt monofüleetiline. Tema kodumaaks on Aasia lõunaosa, võib-olla India, kust ta levis esmalt itta kuni Hiinani, tunduvalt hil-

jem aga Aasia lääneossa ja veelgi hiljem Aafrikasse ning Euroopasse. Muistsed juudid, nagu muistsed egiptlasedki, ei tundnud kana. Mesopotaamiasse ilmus ta mitte varem kui VII—VI sajandil e. m. a. Kana ei tuntud Homerosel ajastul muistses Kreekas ja veel palju hilisemalgi ajal nimetati teda seal «pärsia linnuks». Kana ei olnud ka Euroopa vaiehitistes. Mõnedes maades, näiteks Okeaanias, on kana hoopis hiliseks nähtuseks. On huvitav, et Uus-Ginea pärismaalased ei taotle kanakasvatusega üldse majanduslikku eesmärki: nad ei söö liha ega mune, vaid peavad seda lindu ainult sulgede pärast, mida nad kasutavad ehteks. Teistegi lindude kodustamine toimus hilja. Hane lähtekolleteks on Euroopa ja Aafrika, Lääne-Euroopa vaiehitistes ta puudub. Part kodustati veelgi hiljem kui hani, ta tekkekolleteks on Aasia ja Euroopa, muistsed kreeklased teda ei tundnud. Muistses Peruus ja Kesk-Ameerikas kodustati iseseisvalt eri liik parte. Kesk-Ameerika on ka kalkuni kodumaaks. Pärlkana kodumaaks on Aafrika, paabulinna koduks — Aasia lõunaosa. On võimalik, et tuvi, kelle kodumaaks on Lääne-Aasia, kodustati märksa kaugemas minevikus.

Erilise ja omapärase kompleksi moodustab juba esiajal tekkinud m ä g i s m a a k u l t u u r.

Mägesid hakati asustama ja soodsates tingimustes kujunesid siia inimese alatised asupaigad enamasti neoliitikumis. Mõnedes piirkondades võis mägede asustamine toimuda ka hiljem, pronksi- või isegi rauaajal.

Mäed pakkusid mõnedes geograafilistes piirkondades mitmeid üsna soodsaid tingimusi karjakasvatuse ja maaviljeluse arendamiseks. Lopsaka rohukattega lauged mäeveerud, eriti Alpi kõrgeasjad, olid suurepäraseks karjamaadeks ja samad veerud muutusid vastava harimise juures viljarikkaks põllumaaks. Seni kui mägesid katvad metsad polnud veel maha raiutud, tehti seal laialdaselt alet. Sügavates mäekurudes asuvate mäestikujõgede orud pakkusid väga häid võimalusi nii niisutusviljeluse kui ka karjakasvatuse arendamiseks. Peale majandusliku tähtsuse tuli teatavates tingimustes arvesse seegi, et mäed ja mäekurud pakkusid erakordselt soodsaid looduslikke kaitsevõimalusi.

Inimest võisid sundida kõrgele mägedesse asuma mitmed asjaolud: mõte kasutada mägikarjamaid, kusjuures inimesel tarvitses sel juhul vaid järgneda oma kariloomadele, kes hakkasid ise mägedesse tõusma, või viljeldavate

maade kasinus, ja lõpuks võis küllalt tõenäoliseks põhjuseks olla ka püüe vaenlase eest ära minna ja varju otsida.

Mäeveerude kasutamine vilja kasvatamiseks toimus nn. terrassiviljeluse kujul. See maaharimisviis oli tüüpiline troopilistel ja subtroopilistel mägismaadel, kuid esines ka parasvöötmes. Terrassiviljelust esineb käesoleval ajal mõnede malai rahvaste juures, näiteks Filipiinidel, arenenud oli see aga juba muistses Peruus ja Lõuna-Ameerikas ning tuli ette ja on veelgi osaliselt säilinud Dagestanis Kaukaasias. Terrassiviljelus seisneb põhiliselt järgmises. Vili külvatakse mäeveerudele, mis on selleks, et põldu laugeks muuta, küllalt niiske hoida ning samal ajal vältida uhtumist tugevate paduvihmade puhul, muudetud kunstlikult loodud kindlustatud terrasside süsteemiks, mis amfiteatrina üksteisele järgnevad ja on vee ärajuhtimiseks varustatud kanalitega. Sellised viljelused, mis on loodud vaid terve rea põlvkondade kauakestva tööga, võtavad vahel grandioossed mõõtmed. Kui kaugesse minevikku säärane terrassiviljelus ulatub, on raske öelda. On selge, et oma ulatuslikumal kujul oli see võimalik ainult suhteliselt arenenud ühiskonnas.

Mägismaade karjakasvatuse võttis arenedes kaugkarjatamise kuju. Talvistes tingimustes ei saa kariloomad enam rohtu kätte, suurearvuliste loomakarjade laudaspidamine ja neile talveks sööda varumine on aga mägedes liiga vaearikas. Seepärast ajas mägilane talve saabudes oma karja, eeskätt lambad, tasandikule (lauspinnale, nagu öeldakse Kaukaasias), kasutades sealseid vabu karjamaid, kusjuures kari aeti sageli väga kaugel maa taha. Mõnes kohas, eriti eelmäestikes, siirdusid tasandike elanikud kevade saabudes omakorda koos karjadega mägedesse ja kasutasid mägikarjamaid.

Mäestikutingimustes loodi rida omapäraseid kultuure, mille vormid ilmnevad muu hulgas maaharimisriistade, elamute ja riietuse laadis. Samal ajal pidurdasid üldist arengut mitmed mäestikukultuuri iseärasused, nagu näiteks teede, transpordivahendite ning ühenduse pidamise olukord, maaharimise täiustamise võimalused ja juba mainitud kaugkarjatamissüsteemiga seotud loomade hulgaline hukkumine karja edasi-tagasi ajamisel.

Lõpetades oma ülevaadet põhiliste tootmisalade arene-

misest esiajal, peame veel peatuma inimese eluviiside küsimusel, mis on seotud kõigi nende tootmisaladega.

Sageli on väidetud, et algselt või üldse esiajal elas inimene rändlevat elu. Nii üldistaval kujul ei ole see väide õige. Rändlevat eluviisi võib siduda vahest küll ainult kõige varasema ajastuga ja selgi perioodil ei rännanud inimesed, kes paratamatult elasid liikuvat elu, mitte alati korrapäratult paigast paika. Majanduse arenemise ja sugukondliku korra tekkimisega osutus inimene juba enam-vähem seotuks teatud territooriumiga, mis moodustas tema harjumuspärase elatusehankimise piirkonna. Selliselt elasid isegi kõige mahajäänumad kaasaja hõimud. Sageli oli nende hõimude rändlemisala muutumine tingitud aastaegade vaheldumisest.

Algeline küttimine on paratamatult seotud rändlemisega, aga siingi on üksikute rühmade rännud piiratud määratud territooriumiga ja neil ei puudu oma korrapärasus, mis sõltub ulukite eluviisist. Enam-vähem arenenud kalapüük on seotud juba suhteliselt paikse eluviisi algusega. Küttimine, mis on ühendatud kalapüügiga, on jällegi seotud korrapärase rändudega, sõltuvalt aastaagedest. Aleteo süsteem tingib nii kõpla- kui künniviljeluse puhul teatavat piiratud eluaseme vahetamist. Rändlev eluviis on omane kõrgelt arenenud karjakasvatusele, kusjuures siingi on rännud korrapärase ümberpaiknemise iseloomuga.

Viimaks, alles arenenud künniviljeluse juures loobus inimene lõplikult rändlevast eluviisist ehk nomadiseerimisest (kreeka *nomas* — «rändav», sellest «nomaad») ja siirdus täielikule paiksusele.

Viies peatükk

MAJANDUSE ARENEMINE

(järg)

Elamu arenemine. Küte ja valgustus. Kéhakate ja teooriad selle päritolust. Jalanõud ja peakatted. Algeline köök. «Söömakombed». Sööginõud ja muud tarbenõud ning -riistad. Toiduvarud ja nende säilitamine. Maitseained, joogid, narkootilised vahendid, suitsetamine. Kodune käsitöö: karusnahkade ja naha töötlemine, vildi vanutamine, põimimine, ketramine ja kudumine ning pottsepis. Esiaja asulad. Vaiehitised. Pueblod. Ühendusteel. Liiklemisviisid. Transpordivahendid. Sillad.

Oleme tutvunud esiaja inimese põhiliste tootmisalade arenguga. Kogu see määratu töö ja leidlikkuse hulk oli suunatud peamiselt inimese ühe põhitarviduse — toiduvajaduse rahuldamisele ja toidu saamise kindlustamisele.

Vaatleme nüüd, kuidas arenesid esiaja majanduse need harud, mis olid määratud rahuldama teisi, inimesel aja jooksul tekkivaid ja kasvavaid materiaalseid vajadusi.

On sageli küsitud, kumb kujunes varem, kas elamu või riietus. Otsustades selle järgi, et real mahajäänud hõimudel ei olnud üldse või oli väga puudulik riietus ja et etnograafia ei tunne ühtki kas või kõige mahajäänumat hõimu, kellel ei oleks elamut, laheneb esitatud küsimus nähtavasti elamu kasuks.

Elamu peamiseks ülesandeks on kaitsta inimest ebasoodsate ilmastikuliste ja atmosfääriliste olude — külma, tuule, vihma ja õhu ning pinnase niiskuse vastu. Seepärast ei kasutanud muistne inimene soodsates oludes, eriti päeval, oma elamut, vaid eelistas viibida lahtise taeva all. Mõnel juhul oli elamu ka kaitseks kas kiskjate loomade või tülikate putukate vastu. Elamu tekkimine on kõige tihedamalt seotud mitte üksnes inimese enda, vaid ka tema

kõige varasema esiaja alatise kaaslase — tulekolde kaitsemisega, sest viimane vajas omakorda varju tuule ja vihma eest.

Märkisime juba, et algselt võis elamuks olla mõni puuvõra mingisuguse okstest põimitud pesa näol. Seda laadi peavari püsib edasi isegi arenenumatel hõimudel. Nüüd juba peaaegu täiesti välja surnud bušmanid on oma nime-tuse saanud sellest, et neil oli tavaks end peita suurte põõsastike okste varju (hollandi *bosjemans* — võsainimesed). Märksa arenenumat tüüpi puu otsa ehitatud elamuid suurte puude okstele võrdlemisi kindlalt kinnitatud onnide näol esineb tänapäevalgi mitmetel Lääne-India, Sumatra, Uus-Ginea ning mõnel määral ka Aafrika hõimudel ja rahvastel. Vaevalt on siin siiski tegemist kaugese esiaja otseste säilmetega, vaid pigem küll metsaelanike uuema leiutisega, mille peamiseks ülesandeks on anda kaitset kas loomade eest või üleujutuste puhul.

Sageli on väidetud, et inimese kõige algsemaks peavarjuks olid koopad ja õõnsad puud. Koobaste suhtes kinnitavad seda arvamist teadaolevad arheoloogilised mälestusmärgid paleoliitikumi ajajärgult. Teame samuti, et puuõõnsusi kasutasid tasmaanlased. Ent nii puuõõnsus kui koobaski kujutab endast loomulikku, looduse poolt antud peavarju ja selliste kasutamine ei tähenda veel mingit kultuuriajaloolist edusammu. Peale selle ei esine koopaid kõikjal ja mitte alati ei leidunud neid seal, kus esiaja inimesel tuli rännata või peatuspaika otsida. Sellest hoolimata jääb koobas tegelikult pikaks ajaks inimese peavarjuks. On olemas rida arheoloogiliselt läbiuuritud koopaid, milles on säilinud üksteisele järgnevaid kultuurikihte paleoliitikumist kuni pronksiajani. Ja paljudes maades leidub tänini mitte ainult üksikuid koobaselamuid, vaid isegi terveid omapäraseid «koobaslinnu», nagu näiteks Liibüas ja Tuneesias. Tuleb lisada, et koobas oli nähtavasti ainult talviseks peavarjuks, kuna soojemaks aastaajaks võis selle kõrval olemas olla ka juba muid, inimese enda poolt ehitatud elamuid.

Kaasaegsetel mahajäänud rahvastel ja hõimudel esinevad elamud on lõpmata mitmekesised nii oma iseloomu ja kuju kui ka täiuslikkuse astme poolest. See oleneb suurel määral kohalikest kliimatilistest tingimustest, kohapeal leiduvast materjalist ja sellest, milline tootmistegevuse ala vastaval rahval on valitsev. Kogu selle mitmekesi-

suse juures võib esiaja elamu arengus täheldada kolme astet.

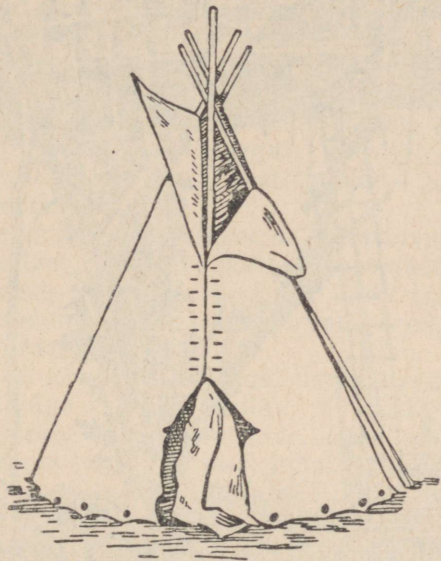
Kõige varasemat ja algelisemat kunstlikult ehitatud inimelamut esindavad nõndanimetatud tuulevari ehk varjukatus ja maasse kaevatud auk. Tuulevari on inimkonna kõige mahajäänumate esindajate — tasmaanlaste, austraallaste, kubude, veddade jt. tavaliseks peavarjuks. See on ajutiseks varjualuseks nii inimesele kui ka tulekoldele; seda võidi igas peatuspaigas ritvadest ja puuokstest või puukoorest hõlpsasti ehitada ja teise kohta siirdumisel ilma kahjutundeta maha jätta. Kuna taoline vari võib olla ulualuseks soojas kliimas või suvisel ajal, on külmas kliimas või talvel algeliseks peavarjuks maasse kaevatud, okste ja mullaga kaetud auk. Mõnikord on niisugune auk küllaltki sügav, nii et sellesse laskumiseks tuleb kasutada astmeliseks raiutud puutüve.

Neist kahest kõige primitiivsemast kujust arenesid elamu järgmise astme kaks vormi — maapealne ja maalune elamu. Esimest esindab telgitaoline hütt või püstkoda, teist muldonn.

Hütid või püstkojad on omakorda väga erinevad nii oma kuju, täiuslikkuse astme kui ka ehitusmaterjali poolest. Sellised enam või vähem kindlad hütid või onnid tehti lattidest, okstest, lehtedest, mätastest, puukoorest, õlgedest jne., enamasti ümmargused. Põhja rändrahvaste koonusekujuline püstkoda on tehtud puulattidest ja kaetud kasetohuga, põhjapõdranahkadega jne. Sellised olid ka Põhja-Ameerika indiaanlastele iseloomulikud elamud tipii ja vigvam. Tipii on puulattidest valmistatud koonusekujuline nahkadega kaetud telk, mis väidetakse olevat sõjaväetelgi prototüübiks. Vigvam on kupli- või koonusekujuline puust, puukoorest või pilliroost hütt, mille nimetus on läinud kirjandusse indiaanlaste elamu üldtähenduses. Sama tüüpi esindab karjatarahvaste üldtuntud, vildist ehitatud jurta.

Elamu sama arenguastme teiseks vormiks on muldonn, mis oma algelisusest hoolimata esineb väga mitme-laadilisena. Ta võib olla erineval määral maasse süvendatud — üleni maasse kaevatud august alates kuni maa peal asetseva mullast onnini. Mitmesugune on ka selle väline kuju ja külgede toetuse ning katte materjal. Selleks võivad olla roikad, oksad, mättad, puukoor, nahad, loomade ribid, kivid jne. Samasse tüüpi kuulub juba mainitud hilis-

paleoliitiliste asulate elamu, s. o. esimene arheoloogia andmetel teada olev elamu. Omamoodi «muldonniks» — sel puhul tuleb see sõna asetada jutumärkidesse — on iglu, eskimote onn, mis on ehitatud selleks eriliselt väljalõigatud korrapärase kujuga lumepankadest. Seda köetakse kivist rasvalambiga ja eskimoid külasthanud reisirijad kinnitavad, et selles olevat väga soe ja mugav. Kuigi

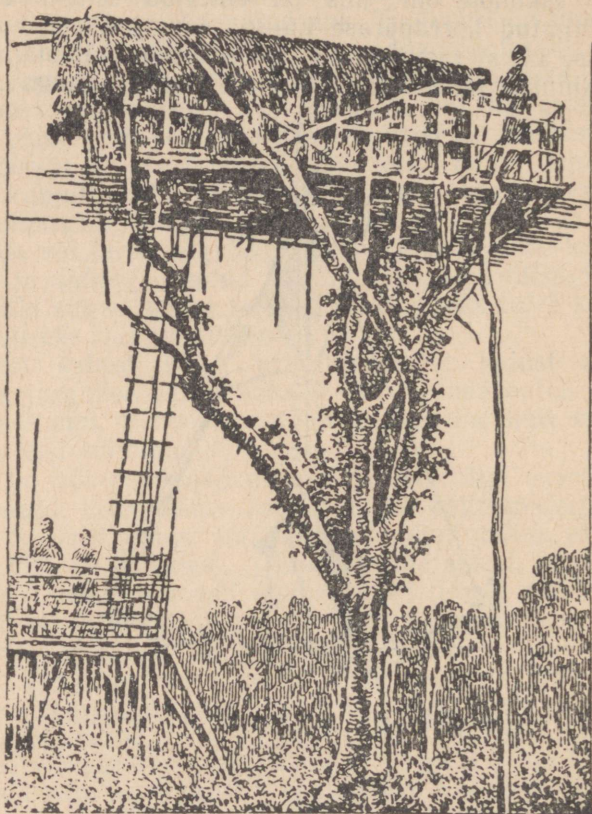

Joon. 24. Tipii — Ameerika indiaanlaste telk

Hütt või püstkoda kuulub pigem sooja kliimasse, muldonna aga külma, esinevad mõlemad vormid ka kõrvuti, üks suvise ja teine talvise elamuna. Hütt oli algul ajutiseks peavarjaks, mis teise kohta siirdumisel maha jäeti, kuid nii hütt kui ka püstkoda muutusid aegamööda alatiseks elamuks, mis rännakutel kokkupandult kaasa võeti.

Elamu kolmandat arenguastet tähistab üks väga oluline muutus. Tekivad seinad ja katus kui hoone kaks omaette ning iseseisvat osa. See elamu kujuneb ühtlasi juba alatiseks peavarjaks. Selle elamutüübi eri vormid on lõpmata mitmekesised, kusjuures arenemise käigus ümmargune

vorm jääb üldiselt omaseks algelisemale, nelinurkne aga edenenumale elamule. Sama mitmekesine on ka materjal, millest see elamu ehitati. Niivõrd kui see elamu oli alatine

Joon. 25. Puu otsa ehitatud onn Assamis

ja mitte rändudel kaasavõetav, asendus siin kerge materjal tugevama ja raskemaga — puu, savi, kivide ja algul päikese käes kuivatatud, hiljem aga põletatud tellistega. Seda tüüpi ehtis oli tihti ainult talviseks elamuks, suvise elamuna säilis selle kõrval ka meie poolt iseloomustatud teise arenemisastme elamutüüpe.

Kõnesolevasse kolmandasse arenguastmesse kuulub

klassikaline irokeeside elamu, nõndanimetatud «pikk maja», mis valmistati puukoorest või puust ja andis varju kuni 100 inimesest koosnevale sugulasrühmale. Analoogilised on Indoneesias, Melaneesias ja mujal esinevad elamutüübid, mis mõnikord mahutavad endasse terve asula. Siia kuuluvad ka juba mainitud vaiehitised. Veekogu põhja või soisesse maapinda löödud vaiad kannavad platvormi, millele on püstitatud hütt, kusjuures vaiade ülemised otsad on ühtlasi seinte toestikuks ja katuse kandjateks. Tavaliselt piirab kogu ehitist igast küljest rõdu. Nagu öeldud, olid need veekogudele, jõgedele, järvedele ja mere- lahtedele, samuti üleujutatavatele kohtadele ehitatud elamud seotud «soomaaviljelusega», samuti kalapüügiga ning pakkusid ühtlasi varju metsloomade, aga võib-olla ka vaenlase eest.

Algisel elamul ei ole varasemal ajal tavaliselt mingit siseruumi jaotust. Hiljem hakati elamut jaotama kaheks osaks — meeste ja naiste pooleks, mida eraldab hoone keskel asuv sammad, edasi ilmuvad vahevõred, millest said alguse vaheseinad ja toad.

Sissekäik on kõigil kirjeldatud elamutel väga algeline. Tihti oli see väga raskesti läbitav, nii et elanikud pääsesid oma hoonesse ainult roomates. Uksi algeline elamu üldise reeglina ei tunne, parimal juhul riputati sissepääsu-ava ette tükk puukoort või matt. Elamut ei lukustatud kunagi mingil viisil, kuid see-eest võeti juba esiajal tarvitusele märk, mis näitas, et pererahvas ei ole kodus. Selleks oli sissepääsu ette asetatud kepike. Esiajal leiutati juba ka omamoodi uksekell — Polüneesias seotakse sissepääsu sulgeva mati külge teokarpidest kõristi. Aken ilmus hilja, kuid Tripolje elamutel oli see juba olemas. Põrand, kui selleks ei olnud lihtsalt muld, oli savist, kivist, mattidest jne. Puupõrand on võrdlemisi hiliseks nähtuseks.

Elamu ehitamine oli esiaja ühiskonna varasematel arenguastmetel, s. o. esimesel ja teisel meie poolt tähistatud elamu ajaloo järgul, naiste hooleks. Naine kandis elamut ka rännakutel endaga kaasas. Hilisematel astmetel kujunes tugeva alatise elamu ehitamine peajasjalikult meeste ülesandeks.

Mõni sõna ka elamu kütmisest ja valgustamisest. Nii- palju kui võib otsustada Aurignac-Solutré-ajastu elamu järgi, hakati eluruumi kütma siis, kui ilmus alatine, kindel elamu. Eluhoone algelisemate tüüpide puhul paikneb tule-

ase või kolle hüti keskel ja suits väljub selle kohal ülal asuva ava kaudu. Hiljem, kui kollet hakati rohkem kasutama toidu valmistamiseks, paigutati see seina äärde ja suitsuauk selle kohal olevasse seina. Kütuseks oli puu, aga neis piirkondades, kus puudus mets, kasutasid karjakasvatajad sõnnikut. Juba esiajal — nagu selle kohta on tõendeid muistsest Hiinast — osati ka kivisütt kütteks kasutada. Akende puudumisel oli muistses elamus ainsaks loomuliku valguse allikaks suitsuava. Kuid juba varakult võeti kasutusele ka kunstlik valgustus. Madeleine-kultuuri mälestusmärkidest on leitud kivist rasvalampe, mis sarnanevad sulatatud rasva ja tahiga varustatud ning õõnsaks uuristatud kivi-kausikeste kujuliste eskimote lampidega. Etnograafia tunneb ka teisi valgustusvahendeid, milles kasutati loomseid või taimseid põletusaineid. Siia kuulub ka põline, erakordse visadusega püsinud vene peerg. Kuigi esiajal ei armastatud öösiti liikuda, olid sääraseks puhuks siiski olemas tõrvikud. Originaalseks esiaja leiutiseks oli katse rakendada niinimetatud külma valgust. Nii kasutasid indoneeslased ja indiaanlased peentest vitstest põimitud laternakesi, millesse oli pandud kleepuva massiga kaetud puulehele helendavaid putukaid.

Oma ajalugu on sellelgi, kuidas inimesed algselt magasid. Kõige mahajäänud hõimud magavad otse maapinnal oma tuleaseme ümber, kusjuures igale liikmele kuulub teatud kindel magamiskoht. Arenenumad hõimud ja rahvad eelistavad magada oma elamus. Siingi magatakse otse muldpõrandal, nahkadel või mattidel. Alles võrdlemisi hilja hakatakse magama mingil kõrgemal asemel ehk laval. Ameerika indiaanlaste huvitavaks leiutiseks on rippmatt, millel aga magatakse peamiselt elamus, mitte väljas. Esimeseks magamisvaibaks oli loomanahk, kudemisokuse levimisega ilmus juba esiajal ka villane vaip, mida ühtlasi kasutati ka kehakattena. Sama vana on padigi. See kujutas endast küll ainult puust tehtud peaalust. Sellised peaalused on laialt levinud iseäranis Aafrikas ja Polüneesias, Hiinas ning Jaapanis.

Elamu oli oma tekkimise momendist peale ulaluseks mitte üksnes inimesele, vaid ka tema tööriistadele, majatarvetele ja toiduvaredele ning külmas kliimas ka koduloomadele. Just ühenduses maaviljeluse ja koduloomakasvatuse arenemisega tekivad neoliitikumis algul elu-

hoores eneses aedikud loomade ja eraldatud kohad varude jaoks, seejärel ka üksikud majandusliku otstarbega juurdeehitised või hooned — ait, laut, sara jne.

Kui elamu kujunemise probleem meile erilisi raskusi ei tekitanud, siis kehakatte päritolu küsimus on mõnevõrra keerulisem. Kõige laiemalt levinud arvamise kohaselt tekis kehakatte vajadusest varjata inimkeha külma eest, seejärel peetakse kehakatte kodumaaks põhjamaid või üldse jaheda kliimaga maid. Osutatakse eskimote rikkalikule ja soojale kehakattele ja täielikule või peaaegu täielikule kehakatte puudumisele troopika elanikel. Ent tulemaalased pidasid lumetuisus täiesti alasti tundide kaupa jahti, kuigi nad kehakatteks nahku kasutasid. Tõepoolest kõneleb rida andmeid kehakatte tekkimisest keha varjamise eesmärgil, kuid mitte ainult kaitseks külma, vaid ka kuumuse ja vihma eest. Kehakatte tekkimine on seotud ka vajadusega varjata keha putukate eest. Selleks määrivad muide paljud hõimud ja rahvad keha rasva, õli või saviga. Keha vaapamisest ookruga annavad nähtavasti tunnistust ka paleoliitilised leiud.

Väga populaarne on «teooria», et kehakatte tekkimisele löi aluse häbitunne. Selle tõendina esitatakse suguelundite katteid, mis on mahajäänud hõimudel niinimetatud «häbivöödena» jms. laialt levinud. Kuid nende esemete ülesandeks on siiski eeskätt vaid suguelundite kaitse. Üldse ilmub suguline häbitunne, mis iseendast on üsna suhteline ja tinglik mõiste, kaunis hilja ning igal juhul hiljem kui kehakatte. Suuremat tähtsust ei saa omistada ka üksikute kehaosade varjamisele «kurja silma» eest, kuigi see mahajäänud hõimudel tõepoolest mõningat osa etendab. Omamoodi «teooria» tuletab kehakatte kujunemise selle oletatavast algosast — vööst, mis olevat tekkinud vaid selleks, et selle külge vajalikke tarbeasju, taskut, nuga jne. riputada.

Üsna levinud on teooria, mis seostab kehakatte ehtimisega, ja paljud kultuuriloolased käsitlevad mõlemaid teemasid alati üheskoos. Kehakatte tekkimine tuletatakse siin inimese püüdest kaunistada oma keha ja nõnda olevatki ehted arenenud rõivastuseks. Seejuures osutatakse ka sellele, et inimesele olevat omane püüe end üldisest keskkonnast esile tõsta, et siin etendavat oma osa suguline moment, et kehakatte olevat seotud ühiskondlike vahedega, auastmetega jne. Kehakatte ja ehte vahel on tõepoolest

olemas seos, kuid eeskätt lihtsalt seetõttu, et nii üht kui teist kantakse kehal. Kehakattel on tõesti ehtimise elemente, mitte aga ümberpöörduvalt. Ühiskondliku asendi erinevused avaldavad küll kehakattele mõju, kuid see tegur ilmub ajalukku palju hiljem. Siia kuuluvad ka erinevused tüdrukute ja abielunaieste kehakattes. Kuna paljudel mahaäänud hõimudel käivad tüdrukud täiesti või peaaegu alasti, varjavad abielunaised oma keha üht või teist osa. Nii on Idamaade rahvastel saanud tavaks katta nägu loori, parandžaaga jms. Täiesti erandlikuks nähtuseks on Põhja-Aafrika tuareegide täiskasvanud meeste seni selgitamata tava katta oma nägu erilise sidemega, kuna naised oma nägu kunagi ei varja. Veelgi hiljem algab eriliste ühiskondlike vahede, auastmete jne. avaldumine kehakattes, nagu seda on näiteks neegripealikute eesõigus kanda leopardinahka.

Faktilisest materjalist ja kõigest nendest teooriatest võib teha mõningad üldised järeldused. Kõigepealt: soojas kliimas tekkis kehakate suhteliselt hilja. Paljud arenenud neegrirahvad ei tundnud kehakatet seni, kuni euroopa misjonärid-kolonisaatorid «mustanahksete hingede päästmise» nimel selle neile vägivaldselt peale sundisid. Kehakatte tekkimise algpõhjuseks on muidugi vajadus kaitsta keha atmosfääriliste mõjude vastu, kuivõrd inimene mõnel puhul selleks teisi vahendeid ei kasuta. Real juhtudel on kehakatet kujundanud ka muud tegurid, mis lisandusid ühiskonna ja kehakatte enda arenemise käigus.

Kehakatte valmistamiseks kasutatud materjal on üsna mitmekesine ja sõltub suuresti kohalikest tingimustest. Seetõttu ei tunne kogu Okeania, kus pole suuri loomi, ka karusnahkadest või nahast valmistatud kehakatet. Algelse kehakatte materjaliks on peale loomanahkade puulehed, õled, pilliroog ja lindude nahad. Arktiliste rahvaste kalapõitist valmistatud kalapüügiülikond on võibolla esimeseks tööriivastuseks. Väga laialt on levinud kehakatte materjalina puukoorest tehtud koetis, niinimetatud t a p a. Selle valmistamisest kõneleme allpool. Hilisematel etappidel levis kehakatte valmistamisel lõpuks ka taimse kiu ja villa kasutamine.

On väga raske öelda, missugustest põhilistest ja kõige varasemaist elementidest kehakate on arenenud, kuid nähtavasti olid selleks vöö, sõba, põll ja seelik. Viimane on mitte ainult naiste, vaid ka meeste kehakatteks. Ümber

keha võetava sõba teiseks on nõndanimetatud pontšo — nelinurkne riidetükk, mille keskel on kaelaava üle pea tõmbamiseks. See rõivastuse on tüüpiline Lõuna-Ameerika indiaanlastele, kuid on levinud ka Polüneesias (kus seda valmistatakse tapast) ja Indoneesias (nahkadest). Teatavaks sõba teiseks on ka Kaukaasia burka. Selle kõige lihtsamaks kujuks on õlgadele võetud loomanahk. Burka arenes haruldaselt otstarbekohaseks ratsaniku kehakatteks, mis varjas nii inimest kui ka tema hobust. Burkaga sarnanevaid kehakatteid on teada ka mõnede teiste rahvaste juures. Käised ja püksisääred olid algul iseseisvad rõivastuseks, viimased ühinesid kaunis hilja, mida tõendab ka väljend «püksipaar». Võrdlemise hiliseks rõivastuse elemendiks on viimaks ka särk. Esialgal ei tehtud vist üldse mingit vahet alus- ja peal rõivaste vahel. Nagu näitavad hilispaleoliitilised luunõelte leiud, on õmblemine üsna vanaks inimkonna oskuseks. Vähem levinud kui kehakatted olid esialgal jalatsid. Paljud kaasaegse inimkonna mahajäänud esindajad käisid ja käivad praegugi palja jalu. Jalatõud tekkisid peaaegu erilistes kohalikes tingimustes, külma kliima või kivise pinnase puhul. Jalatõude materjaliks on tavaliselt karusnahk või nahk. Sellest on valmistatud Põhja-Ameerika indiaanlaste mokassiinid, põhja polaarrahvaste torbassid jt. Haruldasem ja geograafiliselt levikult piiratum on puu, niinekoore, vildi ja villa kasutamine jalatsite materjalina.

Peakate oli see rõivastuse, mis mõnes paikkonnas algselt tõesti just ehtena tekkis, nagu selle nimetus teataval määral ise tunnistab.¹ Väga paljud mahajäänud hõimud ei tunne üldse mingit peakatet, kuigi nad peas ehteid kannavad. Paljud troopika põliselanikud ei tunne vajadust pea varjamiseks päikese eest ja näiteks neegrid seisavad paljaks püगतud peaga tundide kaupa keskpäevase päikese kõrvetavas kiirguses. Karmis kliimas moodustab peakate seevastu kehakatte lahutamatu osa. Mõnedel hõimudel on kaitseks päikese ja vihma eest lopsakad juuksed. Eriti arenenud on mõnedel rahvastel naiste peakate, mis kujunes igal üksikul hõimul, isegi igal külal omapäraseks ja vöi-

¹ Peakate — vene keeli головной убор — sõna-sõnalt «peaeh». (Tõlk.)

maldab niiviisi kergesti hõimu ära tunda. Arenedes sulab peakate ühte peahetega, et siis hiljem uuesti mõningat iseseisvust saavutada.

Kehakattest rääkides meenutagem ka mõningaid ülikonna aktsessoorseid osi, mis esinesid juba esiajal. Vihmavarju algkujuks on suur puuleht. Ka vihmavari ise on iidne ese. Paljud rahvad tunnevad ka midagi sirmisarnast silmade varjamiseks päikesekiirguse eest. Sama iidne on lehvik. Selle koduks pole Hiina, nagu harilikult arvatakse. Kujult ja materjalilt väga mitmesugused lehvikud on laialt levinud paljude Aafrika ja Okeania rahvaste juures. Seda kasutatakse nii tuule lehvitamiseks kui ka kärbeste peletamiseks, viimatimainitud otstarbeks on lehvik levinud eriti neegrirahvastel. Sama sihiga kasutavad mitmed rahvad loomasabasid ja viimaks ka riidetükke. Siit leiamegi oma ninarätiku algkujut, mis oli siis määratud hoopiski mitte nina jaoks, vaid võitluseks kärbeste vastu.

Siirdume nüüd algelise koduse majapidamise juurde. Alustame selle alusest — kõögist selle sõna laiemas mõttes.

Pole tarvidust kõnelda sellest, et nii taimset toitu kui ka liha ja kala tarvitatakse esiaja inimene toorelt, nagu paljud hõimud seda praegugi teevad. Arvamine, nagu poleks esiaja inimene kala toorelt söönud seepärast, et inimorganism toorest kala ei omastavat, on osutunud ebaõigeks. Värsket toorest kala, kõnelemata külmutatud või kuivatatud kalast, söövad mitmed rahvad, eriti polaarmaade rahvad.

Sellest momendist peale, mil inimene õppis tundma tuld, algas nii taimse kui ka loomse toidu praadimine ning küpsetamine. Kõige algelisem praadimine või küpsetamine toimus otse koldetulel, sütel, kuumas tuhas või tules kuumutatud kividel. Väga vana on keerutataval vardal küpsetamine. Esimeseks ahjuks oli kividega vooderdatud auk. Etnograafia andmetel oli toiduvalmistamisel laialt levinud järgmine liha küpsetamise viis. Tükeldamata loomakerest eemaldati sisikond, täideti kere tuliseks aetud kividega ning pandi siis kuumaks köetud auku, mis kaeti mullaga. Tunni-paari pärast oli liha küps. Küpsetatud juurviljast või mugulatest tehti putru või küpsetati kakke. Näib, et teravilja seemneid kasutati esialgu toiduks küpsetatult, alles hiljem hakati neid jahuks hõõruma. Jahust tehti putru või küpsetati kakke — esimest küpsetatud

leiba. Peenekshõõrutud viljateradest valmistatud puder jäi kauaks igapäevaseks, laialt levinud toiduks. Hapendatud taigen ja sellest küpsetatud leib on palju hilisemaks leiutiseks.

Toidu keetmine tuli kasutusele märksa hiljem kui küpsetamine ja praadimine. Üksikutes kohtades võidi õppida toitu keetma looduslikes kuumades allikates. Nii toimisid näiteks uusmeremaalased, lastes kala võrguga allika keevasse vette. Kuid see on vaid kohaliku tähtsusega nähtus. Rida mahajäänud hõime, nagu näiteks austraallased, aga ka mõned arenenumad, ei tundnud ei keetmist ega ka keeva vett. Kohati praktiseeritaval liha keetmisel nahkadega vooderdatud augus, kuhu valati vett ning visati tuliseid kive, võis vaevalt olla suuremat levikut. Palju levinum ja püsivam viis oli täpselt samasugune tuliste kivide abil keetmine veekindlates põimitud või puust valmistatud nõudes. Tõeline keetmine tuel keema aetud vees tekkis alles pärast savinõude leiutamist. Toidu keetmisel oli suur mõju inimorganismi arengule, sest see lühendas ja kergendas seedimisprotsessi tunduvalt.

Keetmise kasutuselevõtmisega tegi esiaja kokakunst tunduva sammu edasi: tekkisid segatoidud. Sellest momendist peale arenes toiduvalmistamine kiiresti ja esi- aja kokaraamat võiks moodustada üsna soliidse paksusega köite.

Kaunis vara hakati kasutama mitmesuguseid võtteid kiiresti riknevate toiduainete säilitamiseks kuivatamise, suitsutamise, külmutamise jm. teel. Suurteks spetsialistideks on sel alal polaarrahvad, keda selles suhtes abistab külm. Laialt levinud on paljude rahvaste juures väga mitmesuguste vorstide valmistamine. Põhja-Ameerika indiaanlaste silmapaistvaks leiutiseks on pemmikan, lihapulbrist valmistatud pasta, mis on segatud sulatatud rasvaga ja maitsestatud hapude marjade mahlaga. Pemmikani tehakse ka kuivatatud kalast. Põimitud korvides pressitud kujul säilitatuna oli pemmikan toidutagavaraks peamiselt kestvatel rännakutel ja sõjaretkedel.

Toitu valmistatakse kliimast ja aastaajast olenevalt kas elamus või väljas, tavaliselt eelistatakse siiski viimast. Melaneesias on mõnikord tervel külal üks toiduvalmistamise koht. Vihmaga asetatakse selline «köök» varju alla. Suurte sugukondlike rühmade koos elades valmistavad naised ühisel koldel kogu rühmale kollektiivselt toitu.

Irokeeside «pikkades majades» oli muiste kogu maja kohta üks kolle, hiljem mitu kollet hoone keskel reas.

Juba kõige mahajäänumatel hõimudel valitseb söögi-aegades teatav korrapärasus. Austraallased söövad tavaliselt kaks korda päevas, hommikul ja õhtul, pärast seda kui naised on korjanud söödavaid taimi ja mehed jahilt tagasi pöördunud. Arenenumad hõimud ja rahvad söövad tavaliselt kolm korda päevas. Nõndanimetatud lauakombed ei olnud algselt kaugeltki peened. Söödi muidugi käega. Võeti suur tükk liha hammaste vahele ja lõigati otse suu juurest noaga läbi. Arenenud hõimud ja rahvad söövad kultuursemalt. Paljud lauakombed on väga erinevad ja sageli omapärased. Tavaliselt sööb igaüks eraldi oma nõust. Mees ja naine söövad enamasti lahus. Esimesteks sööginõudeks olid valmis kujul loodusest leitud esemed: teokarbid, kookospähkli koored, bambuse tüved jne. Edasi tekkisid mitmesugusest materjalist, eelkõige puust, hiljem ka savist jm. valmistatud spetsiaalsed sööginõud. Peamisteks algelisteks lauanõudeks on kauss, lusikas, nuga ja kepik ehk ork. Kahvel on hilisem leiutis. Toidu valmistamise ja säilitamise nõud ning riistad on lõpmata mitmekesised. Põhjapoolseil maadel olid laialt levinud kasetohust toidunõud. Vedelike jaoks tarvitasid mitmed rahvad õõnestatud sarvi, kõrvitspudeleid jne. Väga laialt olid levinud ja suurt osa etendasid põimitud toidunõud. Need olid nii tihedad, et pidasid hästi vedelikke. Karjakasvatajad rahvad kasutasid nahast nõusid. Kaugesse minevikku, võib-olla kaugemasse kui kividega jahvatamine, kuulub puust uhmer juur- ja mugulviljade purukihõõrumiseks. Algeline kivist käsikivi ehk «käsiveski» kujutab endast kaht kivi — suuremat, lapikut ning keskelt nõgusat alumist kivi ja väiksemat, ovaalset ülemist. Viimast liigutatakse lihtsalt kätega edasi-tagasi, aga täiuslikumatel käsikividel on see kivi käepideme abil ringiaetav.

Arvamine, nagu oleks esiaja inimene elanud «muretult», on tublisti liialdatud. «Muretu» võis ta olla vaid sel juhul, kui toitu leidis külluses. Kuid see polnud kaugeltki alati nii. Tuli kannatada nälgagi, eriti ilmastiku järskude muutuste puhul. Oma kõige algelisemal arenguastmel ei osanud inimene veel tagavarasid luua ja säilitada. Seda tuleb siiski seletada mitte «muretusega», vaid algelise liikuva eluviisi tingimustega. Ja siiski, homse päeva pärast muretsemine algas üsna varakult ning isegi kõige mahajäänu-

mad kaasaegsed hõimud, samad austraallased, koguvad mõningaid taimse toidu varusid.

Algeline inimene ei piirdunud ainult nälja kustutamisega, talle polnud võõras ka maitseainete vajadus, mis on nähtavasti organismile sama tarvilikud nagu toit. Palju-

Joon. 26. Mee võtmine metsmesilastelt.
Capsa-kultuur, Ida-Hispaania

del mahajäänud hõimudel on laialdaselt levinud harjumuseks süüa savi, kaoliini või merglit. Muistsetest aegadest peale maiustas inimene metsmesilaste mee, suhkruroo mahla ja muuga. Metsikult pesitsevatelt mesilastelt mee võtmine kuulub algelisse korilusse ja on levinud juba kõige mahajäänumate hõimude seas. Andamaanlastel on selleks olemas isegi eriline riist, puukepikesest ja teokarbist tehtud labidake. Mee võtmist metsikult pesitsevatelt

mesilastelt kujutab ka üks huvitav hilispaleoliitiline joonistus. Mesilastepidamise viis, mida nimetatakse *met-sa me si n d u s e k s* (vene бортничество sõnast «борть» — «auk», «õõnsus»), kujutab endast juba kõrgemat astet. Metsa puude otsa riputati mesilaste jaoks õõnsad pakud ja neist koguti regulaarselt mett ning vaha. Selline metsamesindus on levinud paljude hõimude ja rahvaste juures. Esiajal tekkis ka kodustatud mesilaste pidamisel põhinev kodumesindus. Sellise arenenud mesinduse leidsid eurooplased eest Kesk-Ameerikas, eriti maia hõimude juures.

Soola kui toidulisandi tarvitamine pole inimesele hädavajalik. Paljud hõimud ja rahvad, nagu veddad, mitmed Põhja-Ameerika indiaanlased jt., ei tarvita üldse soola, eskimod aga tunnevad soola vastu isegi vastikust. Enamik ei saa siiski soolata läbi, aga mõnele on see otse maiustuseks. Soola saadakse maapõuest, soolases veest ja taimede tuhasta. Juba muistsel ajal levisid laialdaselt mitmesugused narkootilised ained, mida tarvitati joogina või näríti. Nende loend oleks üsna pikk. Siia kuulub austraallaste pitsuripõõsas, polüneeslaste ja osalt ka indiaanlaste kava ning beetel, mida paljud troopikavööndi rahvad meeldi närivad. See koosneb lubjaga segatud arekapalmi seemnetest, mis on mässitud beeteli lehtedesse. Esiaega kuuluvad ka tee, õlu, kali, kumõss, mõdu, palmiviin ja tõenäoliselt isegi viinamarjavein. Esiaja inimese auks peab ütleva, et ta ei tavatsenud end purju juua. Sama kehtib ka kaasaegsete mahajäänud hõimude ja rahvaste kohta seni, kuni nad pole sattunud kolonisatsiooni hukutava mõju alla. Purjus inimest hakati pilkama, see oli aga muistses ühiskonnas küllaldaseks sunnivahendiks.

Kaugest esiajast pärineb ka mitmel eri viisil ja kombel toimuv suitsetamine. Mooninuppude mahlast saadud oopiumi, kanepist aetud hašišit ning ka teisi vähem levinud narkootilisi aineid tunti juba ammu paljudes maades. Tubakat, mis kasvas vaid Ameerikas, tarvitasid sealsed pärismaalased kaugetest aegadest saadik laialdaselt. Põhja-Ameerikas suitsetati mitmesugusest materjalist valmistatud ning erineva kuju ja suurusega piipe. Suitsetamine etendas siin ka tseremoniaalset osa sugukondade ja hõimude vahelistes suhetes. Suitsetada «rahupiipu» tähendas sõlmida rahu- ja sõprusliit. Kõikidesse keeltesse

tunginud sõna «*tubakas*» pärineb indiaani *tabago*'st, kuid selle sõnaga ei tähista indiaanlased mitte küsimuses olevat taime, vaid hoopis piipu. Kesk-Ameerikas suitsetati kokkurullitud tubakalehti, mida maiade keeles nimetati *zical* või *zicar*, ning sellest tuleneb kõikidesse keeltesse levinud sõna «*sigar*». Lõuna-Ameerikas oli levinud peamiselt tubaka nuusutamine. Mitmetes Ameerika paikkondades praktiseeriti ka tubaka närimist. Väärrib märkimist ja allakriipsutamist, et tubakat suitsetasid muistses Ameerikas vaid mehed.

Üldine tootlike jõudude kasv ja põhiliste tootmisharude areng lõid sobivad tingimused koduse käsitöö arenguks. Ühe või teise käsitööala areng sõltub olulisel määral kohalikest tingimustest ja vastava tooraine olemasolust. Rääkimata mitmesugustest puu töötlemise viisidest on kõige varasemateks ja universaalsemateks koduse käsitöö harudeks nahkade ja karusnahkade töötlemine, vildi vanutamine, puukoore töötlemine ja põimimine.

Kõige algelisemateks naha töötlemise viisideks on kaapimine, kloppimine, leotamine jms. Neid võtteid tunnevad kõik kaasaegsed mahajäänud hõimud. Üsna vanaks võtteks on ka nahkade rasvaga sissehõõrumine. Tunduvalt hiljem tekkis parkimine. Esimeseks parkaineks oli inimese uriin. Töödeldud karusnahkadest ja nahkadest saadi materjali kõige mitmekesisemate esemete valmistamiseks ning see andis omakorda võimaluse uute kodukäsitöö harude väljakujunemiseks.

Loomse villa omadus kokku vanuda oli aluseks, mille põhjal tõenäoliselt leiutati niidetud villaribade tahtliku vanutamise ja pressimise teel vildi valmistamise kunst. Vilt on pehme, tugev ja võrdlemisi õhu- ning niiskusekindel materjal, mistõttu seda kasutati mitmesuguste esemete, eriti rõivastusesemete ning nomaadi elamukatte jms. valmistamisel. Vilti ehk «*kosma't*», nagu seda nimetatakse idamaades, tehakse peaaesjalikult lambavillast ja kaamelikarvadest. Väljapaistvate vildimeistritena on vanast ajast saadik tuntud tiibetlased, kelle jakivillast viltesemed võivad olla loorõhukesed. Huvitav on märkida, et vilti valmistavad rahvad ei tundnud, vähemalt mitte kaugemas minevikus, villast valmistatud lõnga ja kudet.

Eespool mainitud *t a p a* (tahitikeelne nimetus) materjaliks on puukoor. Tapa valmistamine seisab koore puhastamises, vees leotamises ja puutükiga (hiljem selleks

kujunenud spetsiaalse haamrikesega) kloppimises. Mõned hõimud ja rahvad, eriti polüneeslased ja neegrid, saavutasid tapa valmistamises tähelepanuväärse täiuslikkuse — nad oskasid sellesse mustreid lüüa, seda värvida jne.

Põimimist, nagu me teame, tundsid juba tasmaanlasedki. Materjaliks olid seejuures kõrred, juuksed, kiud, painduvad vitsad, naharibad jms. Etnograafia tunneb väga mitmekesiseid põimitud esemeid. Siia kuuluvad köied, taskud, korvid, võrgud, matid, mitmesugused vööd, vaibad, jalatsid, peakatted jne. Kiudude põimimisest saab alguse ketramine. See toimus algul sõrmede vahel, kuid juba varakult leiutati värten ja sellele veeremise kiirendamiseks asetatav kivist või savist ketas — värtnakeder. Kedervärtnast arenes juba esiajal keeruline vokk. Põimimine ja ketramine panid aluse kudumisele algelistel vertikaalsetel või horisontaalsetel telgedel. Kedratavaks ja kootavaks materjaliks olid lina, kanep, puuvill, vill ja siid. On võimalik, et lina, kanepit ja puuvilla kasvatati algul ainult õli saamiseks ning alles hiljem hakati neid viljelema tehnilisel otstarbel. Villa ketramine on üks esiaja hilisemaist tootmisaladest. Linast, kanepist ja puuvillast tegid paljud hõimud ja rahvad juba võrdlemisi täiuslikke esemeid. Esiajal osati mitte ainult lõnga ja kangast värvida, vaid tunti ka mitmeid riidetrükkimise viise.

Pottsepise ehk keraamikavalmistamise tekkimine (kreeka *keramis* — «savi») on suure majandusliku tähtsusega. Siiski ei tule selle osatähtsust esiaja kultuuri ajaloos ülehinnata. Savinõude valmistamine ei ole kõigepealt üldlevinud nähtuseks ega saanud tekkida ja areneda neis piirkondades, kus ei leidunud savi, näiteks Polüneesias ja Arktikas. Mitmete rahvaste kultuur jõudis küllalt kõrgele tasemele ka ilma pottsepiseta. Pottsepise tekkimist ei tule ka liiga hilisesse aega paigutada. Arheoloogiliselt kuulub selle algus «köögijäätmete hunnikute» kultuuri. Peale eespool nimetatud piirkondade ei tundnud kaasaja hõimudest ja rahvastest savinõude valmistamist ainult kõige mahajäänud — austraallased, tulemaalased, üksikud indiaani hõimud Brasiilias jt.

XVIII sajandil väljendatud ja tänini üsna visalt püsinud oletus, et savinõude valmistamine olevat tekkinud korvide määrimisest saviga, üldistab ilmselt ainult kohati ja episoodiliselt esinenud nähtust. Etnograafia tunneb ka teisi

üsna algelisi savinõude valmistamise viise: savitükki vajutatakse süvend, mille järel seda tükki kergelt kätega vormitakse ja põletatakse, ning nõu ongi valmis. Andamaanlased talitavad mõnevõrra teisiti, kuid sama algeliselt: nad urgitsevad savist poolkerasse teokarbi abil õõnsuse. Palju täiuslikum polnud ka nõude sees- või välispidine kätega modelleerimine mingi loodusliku mudeli järgi. Väga vana on niinimetatud lindi- ehk vorukatehnika, mida nimetatakse ka liitemetodiks: vormitakse 3—4 cm pakused ja 40—50 cm pikkused ümmargused saviribad ehk vorukad, need asetatakse spiraalselt ümber vormi ja surutakse laiaks, nii et nad muutuvad linditaolisteks ja moodustavad üksteisega liitudes lihtsa nõu. Olles kord tekkinud, edeneb pottsepis mitmes suhtes edasi nii nõude kujundamise kui ka põletamise alal. Hiliseks leiutiseks on glasuur ehk vaap, mis teeb urbse nõu tihedaks. Väga hilja, nähtavasti alles klassiühiskonnas, tekkis potikedraks nimetatav kaunis lihtne vahend, mis käega ümberaetuna võimaldab anda nõule korrapärase kuju.

Nagu juba mainitud, seisis pottsepise tähtsus põhiliselt selles, et see võimaldas toidu täielikku läbikeetmist ja vedelike paremat säilitamist. Edasi arenedes leidis pottsepis ehk keraamika mujalgi laialdast rakendamist ja etendas tähtsat osa ka kujutava kunsti arengus.

Lõpetades muistse ühiskonna majanduse arengu ülevaadet, pöördume siiski veel kord tagasi sugudevahelise tööjaotuse küsimuse juurde. Ülalpool kõnelesime juba tööjaotusest tootmisalade järgi ning sellest, kuidas jagunes mehe ja naise töö toidu korjamisel, jahil, kalapüügil, maaharimisel ja loomade kasvatamisel. Koduse majapidamise arendes saab sellest üks uus tootva tegevuse haru, mis teatavas mõttes küll sõltub teistest aladest, kuid jääb siiski omaette ja iseseisvaks tööalaks. Kodune majapidamine jäi naise hooleks. Ent see ei toimunud kaugeltki korraga. Terve rida koduseid toimetusi — pottsepis, kudumine, isegi riiete õmblemine ja toidu valmistamine on mõnedel hõimudel ning rahvastel nii naiste kui meeste tööks ja mõnikord üksnes meeste ülesandeks. Alles oma edasises arengus muutub kodune majapidamine peaaegu täiesti ainult naise tööalaks ja naisest saab peaasjalikult koduperenaine.

Peatugem nüüd teisel teemal — esiaja inimese a s u l a t e l. Meil oli juba juttu varajastest asulatüüpidest, mis algul olid ajutisteks, hiljem püsivamateks asupaikadeks,

ning sellest, et nende asukohaks tavaliselt valiti jõe, järve või mere kallas, kusjuures eelistati lahtisi kohti. Et asula koha valik oli rändavatele hõimudele ja rahvastele väga tõsiseks küsimuseks, siis kasutati soodsaid asupaiku põlvest põlve.

Isegi kõige mahajäänumatel hõimudel pole asula või laagri asetus kaugeltki mitte juhuslik. Austraallastel asetsevad asulad tavaliselt poolringis, mille moodustavad mitukümmend väikeste vahemaade järel üleslöödud tuulevarju ühes tulekolletega. Igale rühmale liikmel on oma kindlaks kujunenud koht. Alatiste asulate kujunemisel rajatakse need loomulikult kõige sobivamatesse, äraproovitud ning asupaiga nõuetele vastavatesse kohtadesse. Ja nii korralagedad kui meile mõnikord sellised asulad võivadki tunduda, ometi ilmneb neis alati teatud korrapärasus ja organiseeritus. Sedamööda, kuidas üksikute esiaja rühmade vahel hakkasid arenema vaenulikud suhted ja esinema kokkupõrked, millest meil veel kõnet tuleb, hakkas inimene pühendama suuremat tähelepanu asula kunstlikule kaitsmisele. Sellega seletub asjaolu, et asulad on sageli üldiselt põhiplaani ümmargused. Niisuguse kujuga olid paljude indiaanihõimude asulad. Väga iseloomlikuks selle tüübi näidiseks on niinimetatud kraal (portugali *curral* — «ring») — Lõuna- ja Ida-Aafrika karjakasvatajate asula, milles hütid moodustavad suletud ringi, mida omakorda veel piirab tara. Kraali keskele aetakse kari.

Erilise asulatüübi moodustavad vaiehitised, millest meil juba juttu oli. Vaiehitisi esineb veel praegugi Indoneesia ja Melaneesia põliselanikel ning Uus-Gineas, Venetsueelas ja Floridas. Zürichi järvel Alpides võttis esiaja vaiasula enda alla 40 000 m² pindala. Sama suure vaiasula leidis Kolumbus Kariibi meres ja sellest pärinebki tollal tekkinud nimetus — Venetsueela («Väike Veneetsia»). Selle asulatüübi omalaadseks teisendiks on Itaalia põhjaosa muistsed asulad — *t e r r a m a a r e d* (itaalia *terra* — «maa» ja *marna* — «mergel»¹), kuivale maale ehitatud vaiasulad, mis on piiratud kraaviga.

Sama omapärased on nõndanimetatud *pueblo*'d (hispaania *pueblo* «asula»), Põhja-Ameerika indiaanlaste ühe

¹ Nende asulate kohale moodustunud merglitaolist rammusat mulda tavatsesid itaalia talupojad vedada oma põldudele, millest need kohad saidki selle nimetuse. (*Tõlk.*)

haru muistsed asulad, millest on tänapäeval säilinud enamasti vaid varemed USA edela- ja Mehhiko põhjaosas. Need on omapärased kividest ja tellistest ehitatud hoonete kompleksid, mis moodustavad nii-öelda ühise majaasula. Üksikutesse ruumidesse pääseb ülalt, katuselt, kuhu viivad lahtiselt hoone kõrvale seatud redelid. Nagu juba mainisime, leidub Indoneesias, Melaneesias ja ka mujal asulaid, mis koosnevad ühestainsast pikast majast.

Asulate juurest siirdume esiaja ühenduste ja transpordi juurde. Me teame juba, et isegi kõige varasematel aegadel oli inimese rändudele omane teatud regulaarsus. Inimene liikus seejuures mööda kindlalt väljakujunenud teid ja kasutas sageli, nagu seda teevad praegusedki mahajäänud hõimud, metsikute kariloomade poolt sisetallatud teeradu. See asjaolu on ühenduses ka nende loomade kütimisega. Inimrühmade vahelise suhtlemise arenemisega kujunesid asulate vahele tavapärased ühendusteel. Muistsest ajast saadik etendavad veeteed tähtsat osa ja isegi siis, kui tee läks mööda kuiva maad, eelistati liikuda piki veeteede ääri. Selliste teede kauaaegne kasutamine kutsus esile muudatusi taimestikis ja neile jäi muidki jälgi inimese käikudest, muu seas ka sihilikult tehtud teetähised. Nõnda rajas juba esiaja inimene kogu maakeralle kõige soodsamad ühendusteel. Seepärast on loomulik, et mahajäänud maade koloniseerimisel ehitati maanteed ja raudteed just muistseile teele.

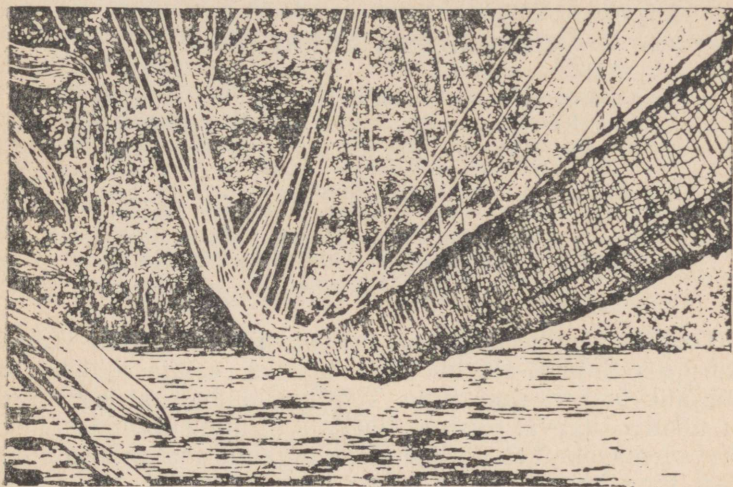
Peaaegu kogu esiaja kestel liikus inimene üksnes jalgsi. Paistab, et esiajast pärineb tava käia «hanereas», mis on omane ka kaasaegsetele mahajäänud hõimudele. Selle põhjuseks võivad olla niihästi teeolud kui ka kiskjate või vaenlaste kallaletungi oht. Rändudel liikusid muiste, nagu see on tavaks mahajäänud hõimudel tänapäevalgi, ees mehed, relvad käes, olles iga hetk valmis oma perekonnaliikmeid kaitsema. Neile järgnesid naised, kandes rinnalapsi ja oma varanatukest, kokkupandud elamut, lihtsaid majatarbeid jms.

Kõige lihtsamaks asjade kandmise vahendiks oli tõenäoliselt kandepuu. Mõnede kaasaegsete hõimude jahimehed pöörduvad nüüdki paarikaupa koju, kandes niisamuti jahisaaki puuga õlal. Lihtsaks transpordivahendiks on lohisti (vene «волокута», vana-vene «возила»), kaks põikpuuga ühendatud aisa. On võimalik, et selle kasutuselevõtmine kasvas välja telgiritvade kaasavedamisest.

Ritvadele asetati kokkupandud telk, sellele aga väikesed lapsed ja majatarbed. Selline koormalohisti oli laialdaselt levinud Põhja-Ameerika indiaanlaste hulgas, kusjuures mõned hõimud kasutasid veoloomana koera. Koer ongi tõenäoliselt esimeseks sõiduloomaks. Oleks ülearune kõnelda sellest, kui suurt osa koer on etendanud põhjamaade rahvaste ajaloos ja nende töös arktiliste kõrbete vallutamisel. Aga ka koera kasutavad transpordiks siiski suhteliselt vähesed rahvad. Loomade kasutamine sel otstarbel on üldse piiratud: Kolumbuse-eelse Ameerika, välja arvatud muistne Peruu, kus veoloomana saadi kasutada laamat, ekvatoriaalse Aafrika, Okeaania, Austraalia ja suurema osa Aasia põlisrahvad ei kasutanud esiajal ega kasuta kohati isegi tänapäeval koormate vedamiseks või kandmiseks loomi. Mõnedes maades hakkasid kaugemale arenenud rahvad veo- ja kandeloomana kasutama härga, kaamelit, põhjapõtra, eeslit, kitse, elevanti ja hobust. Ratsutamine tekkis hoopis hiljem. Üsna hiliste esiaja leiutiste hulka kuulub ka ratastega veok. Ratas ilmus alles hilises neoliitikumis ja ka siis alles väga algelisel kujul ümmargusest puutüvest tehtud sõõrikuna. Ratas jäi tundmatuks kogu Kolumbuse-eelsele Ameerikale ning ka väga paljudele teistele mahajäänud hõimudele ja rahvastele. Esialgu kinnitati rattad pöörleva telje külge ja alles hiljem ilmusid telgedel pöörlevad rattad. Kodaratega ratas on veelgi hilisema päritoluga. Talvel kasutati transpordivahendina väga mitmesuguse ehitusega regesid. Omapäraseks reetüübiks on Kanada indiaanlaste *toboggan*, millel on aluseks eest ülespainutatud laud. Kaugest esiajast pärinevad suusadki, mis samuti esinevad väga mitmesugusel kujul. Ka osati juba esiajal valmistada luust uiske. Sääraseid uiske on pronksiaja leidude seas ja neid kasutasid ammu eskimod ja mõned Põhja-Ameerika indiaanlaskhõimud.

Siirdume kuivamaa transpordi juurest üle veetranspordi vaatlemisele. Paadi eelkäijaks võis olla veevoolu poolt lahti kistud või tuule ajal ujuv puutüvi. Seda kasutavad edasi liikumiseks isegi mõned loomad, iseäranis ahvid. Kaks või enam kokkuseotud puutüve moodustasid parve, mis kujunes laialt levinud ujuvvahendiks. Alles palju hiljem arenes ühest puutüvest õõnestatud vene, mis oma levikult kujunes peaaegu universaalseks. Väga vana on ka puukoorest tehtud paat, kuid laudadest tehtud paadini Ameerika indiaanlased ja suurem osa neegreistki ei jõudnud. Eskimote leiu-

tiseks on nahast paat — meeste kajakk ja naiste umiak. Puhtkohalikuks leiutiseks jäi täispuhutud loomnahast ujuvvahend. Üksnes Okeania rahvastel jõudis paatide valmistamine ühes meresõiduoskusega väga kõrgele tasemele. Vaikse ookeani piirkonnas leiutati paadi tasakaalustaja — viimasega rööbiti asetsev puutüvi, mis paadile suurema stabiilsuse andmiseks on põikpuudega kinnitatud teatavasse kaugusse selle külge. On võimalik, et

Joon. 27. Liaanidest sild Prantsuse Lääne-Aafrikas

algul ühendati selleks otstarbeks isekeskis kaks paati, hiljem aga asendati üks neist tähendatud puutüvega. Esiaega kuulub ka purje leiutamine, mis algul valmistati põimimise teel taimsest materjalist, hiljem aga riidest.

Risti üle jõe lamav tuule poolt murtud või kalda ärauh tumisel vette langenud puu sai esimeseks sillaks. Et luua sellist silda kunstlikult, oli tarvis kaldal kasvav puu maha raiuda nii, et see langes ladvaga teisele kaldale. Seda võtet kasutavad mõned hõimud praegugi. Kergesti kinnihaarduvad liaanid, mis ulatuvad jõe ühelt kaldalt teisele, võisid omakorda viia mõttele teha neist rippuv sild. Selliseid liaanidest sildu, mis võivad olla väga täiuslikud, leidub praegugi troopikamaade põlisrahvastel. Malailased ehtasid bambusest oivalisi rippuvaid sildu.

K u u e s . p e a t ü k k

ÜHISKONNA ARENEMINE

Sugukonna tekkimise küsimus. Duaalne organisatsioon ja fraatria. Eksogaamia ja rühmaabieliu. Matriarhaadi tekkimine. Paarabieliu ja rühmaabieliu igandid. Abieliu sõlmimine ja lahutamine. Emajärgne perekond ja emajärgne sugukond. Patriarhaat. Üleminek matriarhaadilt patriarhaadile. Monogaamia tekkimine. Naiste tõmbamine. Pulmad. Patriarhaalne suurpere. Patronüümia. Isajärgne sugukond. Hõimudevahelised suhted. Külalislakhus. Vahe-tuse tekkimine.

Tootlike jõudude võimsat kasvu, mis nii eredalt ilmnes Aurignac-Solutré-ajastul, tähistas ka esiaja ühiskonna põhjalik ümberkujunemine. Tootlike jõudude areng tingis ja nõudis tugeva, püsiva, tihedalt liitunud tootmiskollektiivi olemasolu, kes ühtlasi oleks taganud majanduse pidevust ning kogemuste ja oskuste edasiandmist. Nüüd alanud teatav inimese kindlustatus elatusvahenditega lõi eeldused sellise alatise kollektiivi kujunemisele. Vormiks ja sidemeks, mis seda kollektiivi ühendas, oli veresugulus. Tekkis sugukond ehk sugukondlik kogukond. Ühiskonna antud arenemisastmel olid sugulusside-med ainsaks võimalikuks ja ühtlasi erakordselt tugevaks jõuks, mis tugevasti liitis nii kogu tootmiskollektiivi ter-vikuna kui ka selle üksikud liikmed. Seni kui eksisteeris sugukondlik kord, oli sugulusühtsuse rikkumine, eriti lah-kumine sugukonnast, võimatu. See ühtsus lõi tugeva sugu-kondliku solidaarsustunde ja distsipliini.

Sugukonna tekkimine pole veel leidnud rahuldavat selgi-tust. Teame vaid, et sugukondlikule ühiskonnale oli juba tema kõige varasemal arenguastmel iseloomulik struktuur, mille kohaselt kaks omavahel mitmesuguste suhetega seotud sugukonda üheskoos moodustasid hõimu algeo. Sellise struktuuri klassikaliseks näiteks on ühe austraallaste hõimu

jagunemine kaheks «pooleks» või kaheks «abieluklassiks» — kroki'ks ja kumite'ks. See varase sugukondliku ühiskonna struktuur on saanud duaalse organisatsiooni nimetuse. See jaotus oli tuttav teistelegi austraalia hõimudele. Keerulisem struktuur, mis on avastatud paljude eri maade hõimude juures, seisneb selles, et hõim jaguneb samuti kaheks «pooleks», kellest kumbki koosneb kahest alljaotusest — sugukonnast. Veelgi keerulisem struktuur, mis paljude andmete järgi otsustades kujutab endast selle duaalse organisatsiooni järgmist arenguastet, on hõimu jagunemine kaheks «pooleks», millest kumbki koosneb neljast sugukonnast. Neid kahte viimast varase hõimu struktuuri vormi nimetatakse fraatriate süsteemiks (kreeka *fratria* — «vennaskond»; nõnda nimetati teatavaid muistses Kreekas säilinud arhailisi ühiskondlikke üksusi).

Klassikaliseks näiteks arenenud fraatria-organisatsioonist on indiaani seneka-irokeeside hõim: see jaguneb kaheks fraatriaks, kellest kumbki koosneb neljast sugukonnast. Igal fraatrial ja sugukonnal oli oma nimi, ja nimelt:

	Karu-fraatria	Hirve-fraatria
Sugukonnad:	1. Karu	1. Hirv
	2. Hunt	2. Nepp
	3. Kobras	3. Haigur
	4. Kilpkonn	4. Kotkas

Seneka-irokeeside pärimus kõneleb sellest, et Karu ja Hirv olid kaks algsugukonda, aga teised tekkisid nende jagunemise tagajärjel. Sama tunnistavad ka fraatriate nimed, mis kattuvad kummagi fraatria esimese sugukonna nimega. Milline on nende nimetuste päritolu ja tähendus, seda selgitame allpool.

Ka paljud teised asjaolud kinnitavad, et algne jaotus kaheks pooleks või kaheks sugukonnaks arenes fratriaalsüsteemiks, milles iga fraatria koosnes kahest, neljast jne., igal juhul paarisarvulisest sugukondade arvust. Kaasaegsete hõimude ja rahvaste juures, kellel see esiajale omane organisatsioon on veel säilinud, on ta loomulikult juba kaotanud oma kunagise terviklikkuse ja selguse. Mõni sugukond on välja surnud või teistega segunenud, seepärast ei ole ühe või mõlema fraatria koosseisus enam võrdset ja paaris arvu sugukondi. Sugukondliku korra edasise arenguga sureb see algeline duaalne või

fratriaalne jaotus välja ja siis on hõimu koosseisus lihtsalt suurem või väiksem arv sugukondi. Kuid selle algse struktuuri igandid või jäljed püsivad märkimisväärselt kaua, kajastudes paljude arenenud rahvaste ajaloolises traditsioonis. Niisugused on pärimused, millede järgi muistne Egiptus olevat olnud jaotatud kaheks «maaks» ja neljakümneks noomiks (sugukonnaks), kakskümmend noomi igal «maal», samuti pärimus sellest, et muistsed juudid on olnud jaotatud kaheteistkümneks «sooks» ehk «sugupõlveks» (sugukonda nimetatakse mõnedes keeltes «sugupõlveks» või «põlveks», vrd. vene «колeно», «поколение»), et muistsed ateenlased on jagunenud neljaks füülik, millest igaühes oli paarisarv sugukondi jne. Sama traditsiooni kajastavad nähtavasti paljude rahvaste hulgas levinud legendaarsed genealoogiad, milledes oma rahva päritolu viiakse tagasi kahele või neljale vennale, vennale ja õele, kolmele vennale ja ühele õele jne.

Sugukondliku korra tekkimine duaalse organisatsiooni näol on kõige tihedamalt seotud uue etapiga abielu ajaloos. Nagu teame, oli abielu juba kõige varasemal perioodil, mil see kujunes algsest promiskuiteedist, ühes suhtes piiratud: sugulisest läbikäimisest olid välja lülitatud noorim põlvkond ja vanavanemad. Kõige olulisemaks ja tähtsamaks duaalset organisatsiooni iseloomustavaks jooneks on tava, mille kohaselt selle varasemal ja lihtsamal astmel ühe teatava «poole» inimesed ei võinud abiellu astuda omavahel, vaid võisid ja isegi pidid abielluma üksnes teise «poole» liikmetega ehk, teiste sõnadega, mees ja naine pidid alati pärinema hõimu eri «pooltest». Just nõnda oli lugu eespool mainitud austraalia hõimu juures, kus «krokid» ja «kumited» pidevalt olid vastastikku abielluvateks rühmadeks. Duaalse organisatsiooni arenenuma, fratriaalse vormi juures säilib kirjeldatud abiellumise kord ja avaldub selles, et ühe fraatria või mõne sellesse kuuluva sugukonna liikmed ei või abielluda omavahel, kuid võivad või isegi peavad abielluma ainult teise, vastasfraatria liikmetega. Teiste sõnadega, siingi peavad mees ja naine kuuluma erinevatesse fraatriatesse, või täpsemalt ühte nende fraatriate sugukondadest. Seega oli üks fraatria (või üks selle fraatria sugukondadest) teise fraatria (või mõne selle fraatria sugukonna) suhtes, nagu seda väljendatakse mõnede hõimude terminoloogias, «emade fraatriaks» (või sugukonnaks) ja teine «isade fraatriaks» (või sugukonnaks).

Kogu ülalkirjeldatud abielukorda nimetatakse eksogaamiaks (kreeka *exo* — «väljaspool» ja *gamos* — «abielu»), kuid selle korra vormi, mille puhul abielu sõlmitakse alati hõimu kahe poole, fraatriate ehk viimaste kahe sugukonna vahel, on hakatud nimetama duaalseks eksogaamiaks. Teiselt poolt, nagu näeme, sõlmitakse kirjeldatud korra juures abielu alati ainult oma hõimu piires. Seda korda nimetatakse endogaamiaks (kreeka *endon* — «seespool»).

Eksogaamne kord, mille järgi ühe «poole» või sugukonna liikmed ei tohtinud omavahel abielluda, tegi võimatuks nii vendade ja õdede kui ka poolvendade ja -õdede vahelised (emajoonel) abielud. See oli uueks ja väga tähtsaks abielu piiramiseks, mis lisandus juba olemasolevale kitsendusele, nimelt noorima põlvkonna ja vanavanemate väljalülitamisele abielulistest suhetest.

Nähtavasti kujutas abielu sellel astmel iseenesest vaid juhuslikku, episoodilist mehe ja naise ühendust. Et siin võis terve rühm mehi, s. o. kõik ühe poole (fraatria või sugukonna) mehed olla episoodiliselt terve rühma naiste, s. o. kõigi teise poole (fraatria või sugukonna) naiste abielumeesteks, on seda abielu ajaloolist vormi hakatud nimetama rühmaabieluks. Selle astme abielu iseloom, eriti rühmaabielu iseloom tingis seda, et isa jäi täiesti teadmatuks ja sugulust sai ainult ema järgi määrata. Pealegi tuleb veel märkida, et esiaja inimene ei suutnud antud ajastul veel mõista seost sugulise läbikäimise ja lapse sündimise vahel. Mõned austraalia ja melaneesia hõimud ilmutasid selles küsimuses täielikku teadmatust ja seletasid nii viljastumist kui ka sündi hoopis fantastilisel viisil.

Tingimustes, kus isa alati kuulus teise rühma kui ema, s. o. teise majanduslikku kollektiivi, ja kus isadus polnud veel ühiskondlikus mõttes selge ning ei etendanud mingit osa, koondus kogu duaalne süsteem («pooled» ehk fraatriad ja sugukonnad) naiste, emade ümber. Iga selline rühm koosnes naise järglastest ja arvestas oma päritolu nais-, mitte meesliinis. Nõnda tekkis sugukond emajärgse sugukonnana ja koos sellega sai sugukonna arengus alguse faas, mida nimetatakse matriarhaadiks (kreeka *máter* või *méter* — «ema» ja *arché* — «õigus», «võim»).

Asjaolu, et sugukondlik kord algselt kujunes ema-, aga mitte isajärgseks, ja et algul tekkis matriarhaat, ei saa

seletada üksnes ülaltoodud põhjustega, s. o. isa tundma-
tuks jäämisega jne., vaid selle juured on veel hoopis süga-
vamad. Selleks on sugudevahelise ühiskondliku tööjaotuse
iseloom ja see osa, mida naine ühiskonna arengu sellel
staadiumil majanduses etendas.

Kodanlikud teadlased konstrueerisid vääriteooria, mille
järgi esiaja inimkonna areng olevat kulgenud kahte teed:
ühed hõimud ja rahvad, seda nimelt ainult maaviljelejad,
olevat teinud läbi matriarhaadi faasi ja teistest arengus
maha jäänud. Teised, karjakasvatajad, kelle hulka tingi-
mata arvatakse nõndanimetatud «aaria» rahvad, ei olevat
kunagi seda faasi ega üldse matriarhaati tundnud ega läbi
teinud, nende areng olevat kulgenud patriarhaalse korra
teed mööda tõusu suunas ja viinud esimeste riikide loomi-
seni ja teiste selliste saavutusteni. See mõttetu «mitteaaria
matriarhaadi» teooria, nagu ka sellega seostatud rahvaste
jagamine algusest peale maaviljelejateks ja karjakasvata-
jateks, on järsus vastuolus kogu faktilise materjaliga.

Tegelikult on matriarhaat kogu inimkonna universaal-
seks ajalooliseks arenguastmeks. Kuid matriarhaat haa-
rab tohutu ajavahemiku, millele arheoloogilistest perioodi-
dest vastavad hiline paleoliitikum ja varane ning arene-
nud neoliitikum. Teiselt poolt, geograafilisest vaatekohast
nähtuna, esines matriarhaat kõigis tänapäeval asustatud
maakera osades, nii erinevad kui nad ongi. Kõigest sel-
lest on tingitud asjaolu, et matriarhaadi areng oli eri aega-
del ja erisugustes konkreetsetes ühiskondades erinev ja
väga ebaühtlane. See kehtib ühtlasi ka kogu sugukondliku
korra arengu kohta. Seetõttu võisid ja pidid ühed ema-
järgse sugukondliku korraga ühiskonnad jääma üsna vähe
arenenuks, teised aga jõudma kõrgelt arenenud vormideni.
Matriarhaadi kiirema või aeglasema arengutempo aluseks
oli tootlike jõudude ja majanduse areng. Erilise, kuigi kau-
geltki mitte ainumäärava tähtsusega olid siin teatavad pea-
mised, mahajäänud või arenenumad tootmistevõime
harud.

Selle tagajärjel pakuvad mitmesugused ajaloos ja etno-
graafias tuntud matriarhaalsed ühiskonnad oma majan-
dusliku ja ühiskondliku arengu poolest väga erinevat pilti.
See põhjustab ja teeb paratamatuks vajaduse teha vahet
vähemalt varase ja arenenud matriarhaadi
vahel.

V a r a n e m a t r i a r h a a t vastab arheoloogiliselt hili-

sele paleoliitikumile ja varasele neoliitikumile. Majanduse alal iseloomustavad seda perioodi korilus, küttimine ja algeline kalapüük, kusjuures töö jaguneb sugupoolte vahel nii, et korilus langeb peaaesjalikult naise, küttimine peamiselt mehe osaks, mitmesugused kalapüügi viisid aga jagunevad mõlema soo vahel. Ühiskondliku elu alal iseloomustab varast matriarhaati iseäranis naise ja mehe võrdõiguslik seisund. Matriarhaadi varajast staadiumi tunneme alles väga puudulikult, sest seda valgustavaid arheoloogia andmeid on väga kasinalt, elavaid näiteid seesugusest puutumatumult säilinud korrast polnud aga enam olemas selles minevikulõiguses, mida etnograafia suudab haarata. Kui seesugused ühiskonnad tol ajal veel säilisidki, olid nad juba teiste enam arenenud ühiskondade laostava mõju all. See pärast võib ainult väga tinglikult pidada varase matriarhaadi etnograafiliseks näiteks austraallaste mineviku seda osa, kus nende ühiskondlik kord polnud veel täielikult moonutatud Euroopa kolonisatsiooni läbi. Teisteks varase matriarhaadi näideteks võib tuua Kongo neegrihõimude, mõnede Lõuna-Ameerika indiaanlashõimude jt. mineviku.

Arenenud matriarhaat vastab arheoloogiliselt arenenud neoliitikumile ja ulatub ka hilisesse neoliitikumi. Majanduse alal iseloomustab seda mõnes ühiskonnas kõplaviljelus, teistes kõrgelt arenenud kalapüük või mereloomade püük, ja mõlemal juhul ka koduloomade pidamine (kuigi mitte alati ja tingimata). Matriarhaadi arenemist soodustab eriti kõplaviljelus, sest see annab naisele ühiskondlikus tootmises tähtsa koha. Kuid vaade, nagu oleks arenenud matriarhaat seotud üksnes kõplaviljelusega, ei ole õige.

Paistab, et kõrgelt arenenud matriarhaalse korrani jõudnud rahvaid on olnud üsna palju. Nõnda ilmneb Egiptuse arhailise perioodi kultuuris väga selgeid matriarhaalsete vormide ja suhete igandeid. Matriarhaadi igandid ilmnevad ka hiljem, Vana ja isegi Keskmise kuningriigi ajastul. Nende igandite olemasolu ja visa püsimine ning iseloom kõnelevad Niiluse orus kunagi eksisteerinud kõrgelt arenenud matriarhaalsest ühiskonnast. Etnograafia võib omalt poolt nimetada tervet rida rahvaid, kellel veel suhteliselt hiljuti oli säilinud arenenud matriarhaalne kord. Siia kuuluvad näiteks irokeesid ja huroonid Põhja-Ameerikas, najaarid Indias, minangabaud Sumatral, ašantid Aafrikas ja paljud teised. Matriarhaadi igandid ühel või teisel kujul

on erakordselt laialt levinud nähtuseks, mis oli minevikus, ja on mõningal määral ka olevikus omane kõikidele maailma rahvastele. Laialdane materjal, mis meil tänu sellele olemas on, võimaldab arenenud matriarhaadi ühiskondlikku korda juba üksikasjalisemalt ette kujutada.

Sellise ühiskonna algrakuks oli sugukonna raamides omaette kujunenud matriarhaalne pere. See oli üsna suur naisliinis lähedaste sugulaste rühm, mis koosnes nelja kuni viie põlvkonna naistest, meestest ja esimeste järglastest. Säärase pere liikmete arv võis ulatuda kuni 200 ja isegi 300 inimeseni. Arenenud matriarhaati iseloomustab üleminek uuele abieluvormile: rühmaabielult niinimetatud paarabielule. Siin ühines abieluks juba üksainus kindel paar, aga see ühendus jäi võrdlemisi lühiajaliseks, ebakindlaks ja kergesti lahutatavaks. Veelgi enam, see abielu ei viinud algul abielupoolte ühisele koosasumisele, kumbki neist jäi elama oma emajärgsesse peresse (niinimetatud dislokaalne asumine) ja abielusuhted seisid tavaliselt mehe külaskäikudes naise juurde, vahel harva ka vastupidi. Paarabielu arenemise ja kindlamaks kujunemisega asus mees elama naise perekonda (niinimetatud atrilokaalne asumine). Et aga abielu ise jäi siiski ajutiseks ja abielupooled ei moodustanud üheskoos mingit omaette majanduslikku rakukest, puudus paarabielul majanduslik iseloom. Ühtlasi jäi isa lastele väga võõraks, sageli lapsed koguni ei teadnud, kes on nende isa.

Paarabielu kõrval püsisid endiselt eksogaamia reeglid ja rühmaabielu igandid. Nad esinevad mitmesugusel kujul, kusjuures mõned neist säilivad kaua laialdastel aladel. Duaalse eksogaamia aegse rühmaabielu algus ilmnes näiteks selles, et abiellu astusid tavaliselt kahe teatava sugukonna või isegi kahe emajärgse pere liikmed. Sellistes tingimustes olid mees ja naine teineteise suhtes nõod (onude lapsed), kui arvestada isapoolset päritolu. See on niinimetatud nõbude ristabielu, mis on paljude hõimude ning rahvaste juures kõige levinum, traditsioonilisem ja tavalisem abielu vorm. Näiteks osutusid 2000-st uuritud indiaanlaste Mura-hõimu abielust 1799 nõbude ristabieludeks. Isegi mõnede kõrgelt arenenud rahvaste juures valitseb arvamine, nagu oleksid nõod ette määratud teineteise abielupoolteks. Teiseks rühmaabielu ja eksogaamia igandiks on polüandria (kreeka *polüs* — «palju» ja

andres — «mehed») ehk mitmehupidamine. See on abieluvorm, mida tegelikult küll vaid harva esineb. Samasuguseks igandiks loetakse *sororaati* (ladina *soror* — «õde»), korda, mille järgi üks mees astub abiellu kahe või mitme lihase õe või nõoga. Sororaadi edaspidine muundus ilmneb selles, et lehestunud mehel tuleb või on lubatud abielluda oma surnud naise õega, kusjuures see õde võib, mõnel pool aga on kohustatud, kui ta on vaba, õemehele naiseks minema. Vastupidist korda nimetatakse *leviraadiks* (ladina *levir* — «küdi», mehevend). Lesknaine peab minema või tal on õigus minna mehele oma surnud mehe vennale, sellel vennal aga, kui ta on vaba, on niisugusel korral kas õigus või kohus temaga abiellu astuda. Mõlemad tavad on säilinud laialdaselt levinud iganditena.

Matriarhaadi tingimustes oli abielule iseloomulik, et see sõlmiti enamasti naise, mitte aga mehe algatusel. Tütarlapsed valisid matriarhaadi puhul endale ise vabalt mehe. «Lüüdia naised valivad endile ise mehi,» kirjutas Herodotos. Ühel algonkiinide hõimul kosis tütarlaps vanasti kellegi kolmanda isiku kaudu talle meeldivat noormeest. Kui vastus oli soodne, hakkas ta iga päev oma peigmehele toitu tooma, jätkates seda umbes ühe kuu. Seejärel tegi mõrsja ema peale lihtsaid tseremooniaid oma hüti kõrvale tütrele eraldi hüti ja mees asus naise juurde elama. Üldse saatis abielu sõlmimist matriarhaadi tingimustes ainult kõige lihtsam kombestik. Samal ajal olid need algelised pulmad väga originaalsed ja ilmekad. Nii toimus abielu sõlmimine Põhja-Ameerika tšokta hõimudel järgmiselt. Peigmees ja mõrsja pandi kahte lähestikku asuvasse hütti. Umbes 200—300 m kaugusele hüttidest pisteti maasse kepp. Vastava signaali peale lasti välja mõrsja, kes hakkas kõigest jõust kepi poole jooksma. Veidi hiljem, kui mõrsja oli jõudnud juba osa teest ära joosta, päästeti valla ka peigmees, kes pidi mõrsja tabama, enne kui see jõudis kepini. Mõrsjast olenes, kas ta laskis peigmehel end tabada või mitte. Kuigi abielu sõlmiti üksnes tütarlapse eelneval nõusolekul, anti talle sellega siiski veel võimalus esimesena kepini joostes keelduda abiellumast. Veel lihtsamini toimub abielusõlmimine ühel melaneesia hõimul Dobu saarel. Noormees hakkab neidu külastama. Kui nad tahavad neid suhteid kinnitada, siis tulevad nad hommikul välja ja istuvad tütarlapse ema juuresolekul koos hüti ukse ette matile. Rahvas koguneb ja vaatab neid

vaikides. Selles vaikivas «vaatamises» seisnebki kogu tseremoonia. Rahvas läheb laiali ja noored hakkavad koos elama.

Sellised algelised «pulmad» iseloomustavad nähtavasti üleminekut individuaalsele abielule ja jätavad ühtlasi mõrsjale võimaluse vabaks tahteväljenduseks.

Sama lihtne on paarielu puhul ka lahutus, mis võib toimuda nii mehe kui ka naise soovil. Kui abielu on matrilokaalne, s. t. mees elab naise peres, siis tehakse naise või tema omaste rahulolematuse korral mehele lihtsalt teatavaks, et ta paneks oma isiklikud asjad kokku ning lahuks, ja viimasel ei jäägi muud üle, kui kuulekalt selle soovitusel järgi käia. Dislokaalse abielu puhul on asi veelgi lihtsam: naine teatab mehele, et tal tuleb oma külaskäigud lõpetada. Siiski toimub lahutusegi puhul teatav avalik vormistamine. Nõnda näiteks on Kirde-Indias elaval khasi hõimul kombeks, et lahutuse teeb külas teatavaks eriline kuulutaja. Ta käib ringi ja hüüab: «Kuulake! Need ja need läksid lahku. Hei, sina noormees! Sa võid nüüd minna ja armastada seda ja seda, aga sina, tütarlaps, võid armastada seda ja seda! Nüüd pole enam takistusi!»

Matriarhaalne pere kujutab endast tihedalt liitunud majanduslikku rakk, väikest tugevat kommunistlikku kogukonda, kes asub ühises majas või terves majaderühmas. Kogu pere vara, välja arvatud puhtisiklikud asjad, on ühine. Samasugustele rangelt kollektiivsetele alustele on rajatud tootmine ja tarbimine. Emajärgse pere eesotsas seisid naistest vanem. Ta juhtis pere kõikide liikmete tööd. Tema juhtimisel valmistati kogu pere toit ühelainsal ühisel koldel, kui aga viimaseid oli mitu, siis vanema koldel. Matriarhaadi arenedes omandas pere pea ka teatava võimu, avaldas mõju perekonnaliikmete, nii meeste kui ka naiste isiklikule elule ja etendas küllalt tähtsat osa abielude sõlmimisel. Abielupoolte vahelised suhted olid eelkõige seltsimehelikud ja muidugi ei saanud mees matriarhaadi tingimustes oma naist halvasti kohelda, sest niipea kui ta endale midagi sellist lubas, lahutati abielu viivitamatult ning meest ähvardas pealegi veel solvatud naise sugulaste kättemaks.

Arenenud matriarhaadis ilmneb rida jooni, mis annavad tunnistust selle ümberkujunemisest niisuguseks korraks, kus naise mõjuvõim mõningal määral kasvas mehe seisundi arvel. See ilmneb niihästi majanduslikul kui ühis-

kondlikul alal, väljendudes selgesti just ideoloogia valdkonnas. Näiteks, kui naisemees dislokaalse asumise puhul töötas üksnes omaenda emajärgsele perele, siis matrilo kaalsuse puhul tuli tal mõnikord töötada «kahe maja» tarbeks. Kui varases matriarhaadis poiste ja tüdrukute sün nisse suhtuti ühesuguselt, siis arenenud emajärgse korra tingimustes hakati eelistama tüdrukeid. Üldse ilmselt arenenud matriarhaadis nii peres kui ka ühiskondlikes suhetes selge naiste ülekaal.

Suurem või väiksem kogu emajärgseid peresid moodustas emajärgse sugukonna või emajärgse sugukondliku kogukonna. Seegi kollektiiv moodustas mitmes suhtes majandusliku terviku, mis siin piirdus peamiselt küll tootmisalaga. Emajärgse sugukondliku kogukonna aluseks oli maa ühine kollektiivne valdus ja kasutamine. Kõige intensiivsemalt kasutatav maa, eriti põllumaa, jagati sel juhul, kui sugukond oli suur, pere vahel vastavalt viimaste suurusele. Sugukond moodustas omaette asula või, kui ta oli suur, mitu lähestikku paiknevat asulat ehk küla. Ulatuslikumad tööd, mis nõudsid rohkem jõudu, näiteks uue maatüki ülesharimine, teostati kogu sugukonna poolt ühiselt. Üksikutele juhtudel teostati kogu sugukonna poolt kollektiivselt ka muid maaviljelustöid, kaasa arvatud saagi koristamine, kogutud saak aga jagati pere vahel vastavalt nende liikmete arvule. Osa lõikusest läks seejuures sugukonna ühisesse tagavarasse, mis moodustati mitmesuguste õnnetuste puhuks varuks või üksikute puudusse satunud pere abistamiseks.

Emajärgse sugukonna eesotsas seisis sugukonna kõige vanema pere naiste vanem. Oma tegevuses arvestas ta alati sugukonna teiste vanemate naiste arvamise ja kes üheskoos moodustasid midagi sugukonna nõukogu taolist. Mitu emajärgset sugukonda moodustasid üheskoos hõimu, säilitades seejuures jagunemise fraatriateks. Viimase eesotsas seisis arenenud matriarhaadi ajajärgul mõnikord naine.

Tootlike jõudude edasiarenemine põhjustas ülemineku uuele sugukondliku korra organisatsioonile. — *patriarhaadile* (ladina *pater* — «isa»). Matriarhaat ja patriarhaat on kaks teineteisele järgnevat maailmaajaloolist sugukondliku korra organisatsiooni vormi, kaks teineteisele järgnevat esiajaloo perioodi.

Üleminek matriarhaadilt patriarhaadile põhineb, nagu öeldud, tootlike jõudude kasvu. Selle kasvu tingis esma-

joones majanduse areng, mis avaldus üleminekus kõplaviljeluselt künniviljelusele ja koduloomade pidamiselt karjakasvatusele. Nagu nägime, hakkas juba aleteo ja kõplaviljeluse arenemisega küttimise majanduslik tähtsus langema ja mees, kes varem oli olnud eeskätt kütiks, hakkas üha enam siirduma maaharimisele. See otsustav muudatus jõudis lõpule üleminekuga künniviljelusele ja karjakasvatusele. Mees, kellele kuulus valitsev koht karjakasvatuses, omandas samasuguse valitseva osa ka maaharimises, kasutades oma kariloomi veojõuna. Sama tootlike jõudude, eriti maaviljeluse ja karjakasvatuse, aga ka vahetuse areng viis selleni, et kodune majapidamine eristus omaette tootmisharuks, saades peaaesjalikult naise tööalaks. Nii toimus ka pere majanduses sügav muudatus, tekkis uus sugupoolte vaheline tööjaotus.

Mehe ja naise osad vahetusid ühiskondlikus tootmises ja pere majanduses. Naine, kes kõplaviljeluse järgus etendas maaharimises tähtsamat osa, jäi nüüd tegelema peamiselt koduse majapidamisega. Seevastu aga mees, kes varem tegutses küttimisega, võttis oma tegevusalaks maaviljeluse ja karjakasvatuse. Viimane ongi kõige tähtsamaks momentiks patriarhaadilt patriarhaadile siirdumisel. Selle muudatuse dialektilist olemust rõhutas ilmekalt Engels, kes kirjutab: «Seesama põhjus, mis naisele oli kindlustanud endise võimu kodus: ta piirdumine koduse tööga, seesama põhjus kindlustas nüüd mehe võimu kodus; naise kodune töö kaotas nüüd oma tähtsuse mehe elatustandva töö kõrval; mehe töö oli kõik, naise oma ainult tähtsusetu lisand.»¹

Künniviljelusele ja karjandusele siirdumine on laialdaselt levinud ja väga tähtis patriarhaadilt patriarhaadile ülemineku põhjus. Ei tule siiski arvata, nagu oleks see üleminek toimunud ainuüksi sel põhjusel. Selle aluseks oli tootlike jõudude üldine areng, see ei olenenud ühe või teise tootmistegevuse üksiku haru tasemest. See üleminek toimus neiski kogukondades, kes ei tegelnud maaviljelemise ja karjakasvatusega. See toimus ka neis kogukondades, kus põhiliseks tootmistegevuse haruks oli saanud kalapüük. Sealgi, kus eriliste kohalike tingimuste mõjul oli arenenud just küttimine, kujunes mees peamiseks tootjaks ja

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn 1960, lk. 255.

arenenud küttijatehõimudel tekkis samuti patriarhaat. Igal juhul polnud üleminek matriarhaadilt patriarhaadile seotud üksnes karjakasvatusega, nagu seda väidavad mõned autorid. Matriarhaat ja patriarhaat on kaks universaalset esiaja ühiskonna ajaloolise arenemise staadiumi. Ühelt staadiumilt teisele siirdumine toimus siis, kui tehnika ja majanduse arengu tagajärjel sugupoolte osatähtsus tootmises muutus ja mees omandas selles domineeriva osa. Võib ainult märkida, et karjakasvatus tõepoolest palju soodustas patriarhaadi arenemist, kuid siiski vaid sellepärast, et arenenud karjakasvatus oli esiaja teiste tootmis-
harude suhtes ka ise kõrgemaks vormiks, et sellele üleminek langes kokku tootlike jõudude võimsa tõusuga, uue ühiskondliku tööjaotusega ja rea teiste ühiskondlik-majanduslike nähtustega.

Nagu juba öeldud, jõudis matriarhaat eri kogukondades konkreetsetest ajaloolistest tingimustest olenevalt kõrgemale või madalamale arenguastmele. Samadest konkreetsetest tingimustest olenevalt toimus ka varem või hiljem matriarhaadilt patriarhaadile siirdumine. Niisiis näeme jällegi, et üksikute kogukondade areng toimus ebaühtlaselt ja erinevaid teid mööda. Kuid peale selle etendasid esiaja ühiskondade ajaloos suurt osa välised mõjutused, nimelt arenenumate ühiskondade mõjud vähem arenenutele. Seesugused mõjutused, mis olid tingitud arengu ebaühtlusest, arusaadavalt kiirendasid matriarhaadilt patriarhaadile üleminekut. Seejuures toimus vähe arenenud ühiskondadel, kes näiteks seisid koriluse ja küttimise astmel ja kelle sugukondlik kord oli arenemata ja ebakindel, see üleminek üldise langusega ühte langedes spetsiifilisel kujul. Uued, kujunevad patriarhaalsed vormid ja suhted said siin samuti erilise, algusest peale ebakindla iseloomu. Kui kõnelda kaasaegsetest mahajäänud hõimudest ja rahvastest, siis on tarbetu meenutada, kuivõrd laostavalt tähendatud suhetele mõjus eurooplaste kolonisatsioon. Seepärast leiame äärmiselt mahajäänud kogukondi, näiteks austraallasi, kellel veel arenemata matriarhaat täielikult või peaaegu täielikult hävines ja asendus patriarhaalsete suhete väga spetsiifiliste vormidega.

Üleminekuga matriarhaadilt patriarhaadile kaasnes uute abielu- ja perekonnavormide tekkimine. Matriarhaadile omane matrilokaalne asumisviis sattus lepitamatusse vastu selle ühiskondliku ja majandusliku seisundiga, mida

mees nüüd hakkas omandama. Mees, kes nüüd oli tihedalt seotud pere ja sugukonna majandusega, purustas oma uuele ühiskondlikule tähtsusele tuginedes selle abieluvormi ja võttis naise enda juurde, oma peresse. Nõnda toimus üleminek patrilokalele asumisviisile. Ühtlasi tõusis ka abielu ise uude, kõrgemasse astmesse. Paarabielu kui lühiajaline ja ebakindel ühendus oli patriarhaadi majandusliku korruga otseses vastuolus. Iseäranis koduse majapidamise areng nõudis abikaasade kindlat ühendamist ja naise tugevat kinnistamist mehe pere külge. Tekkis *monogamia* (kreeka *monos* — «üks» ja *gamos* — «abielu»), kindel mehe, naise ja nende järglaste ühendus. Sügava muudatuse tegi lõpuks läbi ka perekond ise, kujunedes ümber uueks ühiskondlikuks rakukeseks — patriarhalseks suurpereks.

Üleminek matriarhaadilt patriarhaadile ja eriti emajärgse perekonna muutumine isajärgseks kujutab endast ometi väga keerulist ja kaua kestnud protsessi, milles visalt säilis matriarhaadi igandeid ja tekkis erilisi üleminekuvorme.

Kõigepealt, veel kaua säilis emajärgne sugukond ja ühes sellega päritolu arvestamine emaliinis. Kui naised mehele minnes läksid teise peresse, siis mehed seevastu jäid sugukonda, oma emajärgsesse peresse. Pealegi kuulusid esialgu ka lapsed oma ema sugukonda ja siirdusid seepärast, kuigi nad olid sündinud isa peres, valitseva tava kohaselt varem või hiljem tagasi ema sugukonna peresse, s. t. oma onude juurde. Nendes tingimustes oli sellisel üleminekuaja perel omapärane koosseis: sellesse kuulusid mehed ja naised, aga mitte nende lapsed, kes, nagu öeldud, läksid oma onude juurde; seevastu kuulusid sellesse peresse mehe sugukonnast abiellumise tõttu lahkunud naiste tagasi-pöörduvad lapsed — õepojad ja õetütred. Seesuguse pere eesotsas seisis loomulikult vanem mees. Aga ka naine ei katkestanud mehele minnes kaugeltki korruga ja täielikult ühendust oma pere ja sugukonnaga, vaid vastupidi, säilitas nendega kaunis tihedad sidemed, iseäranis esimestel aastatel. See avaldus eriti selles, et abielunaine aeg-ajalt mõneks ajaks oma neiupõlvekodusse tagasi tuli. Sageli pidi sünnitamine tingimata toimuma naise peres ja just ühenduses sellega pöördus ta tagasi koju, jäädes sinna ka mõneks ajaks pärast sünnitust. Isegi mehe peres säilitas

abielunaine teatava iseseisvuse ja isoleerituse, tal oli omaette eluruum jne.

Kuid saabus otsustav moment, mil isa purustas igane-nud matriarhaalse korra, jättes enda juurde niihästi oma naise kui ka lapsed, ja pere muutus lõplikult patriarhaal-seks. Päritolu ja sugulust hakati arvestama isaliinis, mil-lega sugukondki muutus patriarhaalseks. Ometi säilis veel kaua rida igandlikke vorme, mis annavad tunnistust esi-algsest emajärgsusest. Selline on näiteks niinimetatud a v u n k u l a t (ladina *avunculus* — «emapoolne onu») — onude ja õelaste vaheliste eriliste suhete kompleks, mis seisab selles, et onu on oma õelaste lähimaks kaitsjaks, õelapsed aga tema abilisteks. Õelapsel on õigus oma onu varandusele või ta saab onu järglaseks, onu etendab tähtsat osa oma õepoegade ja õetütarde abiellumisel jne.

Üleminek matriarhaadilt patriarhaadile jõudis siiski lõpule, see kajastus eriti naise asendis. Olles koos lastega lõplikult lahti kistud oma neiupeelise perest ja sugukon-nast ning kaotades aegamööda nendega igasugused side-med, muutus naine patriarhaalse pere koduses majapida-mises käsualuseks tööjõuks, s. t. naine ja lapsed olid nüüd allutatud pere eestseisja võimule.

Monogaamiale ja kindlale patrilokaalsusele üleminek tõi kaasa iseloomulikud muudatused abielu sõlmimise kom-metes. Naine on tööjõud ja teda loovutades nõudis pere teatavat kompensatsiooni. Algul väljendus see kingituste näol, mida peigmees oma pere toetusel tõi mõrsja perele, eelkõige ja eriti tema emale, teises järjekorras vendadele, onule jne. Teiselt poolt sai meheleminev naine majapida-misest lahkudes teatava osa pere kollektiivsest varast kaasa. See osa ehk k a a s a v a r a moodustas abiellunud naise isikliku, mehe omast lahus oleva omandi, millega abielunaine võis oma tahtmist mööda toimida ja mis oli teataval määral aluseks tema isiklikule sõltumatusele.

Teine abielu sõlmimise viis on n a i s t e r ö ö v i m i n e ehk t ö m b a m i n e. Vana ja väga levinud vaate koha-selt olevat naiste röövimine olnud kõige varasem ja koos sellega algul nii-õelda «normaalne» abielu sõlmimise viis. See vaade on täitsa väär, nagu üldse laialt levinud arva-mine röövimise tähtsusest ja osast abielu ajaloos. Kõige varasematel aegadel võis muidugi vahel ette tulla naiste tõmbamist, eriti just teistest hõimudest pärinevate naiste puhul. Kuid oma hõimu naiste röövimist peeti alati kuri-

teoks, mis kutsus esile sellekohased vastusammud ega võinud järelikult olla mingiks üldiselt levinud tavaks. Naiste röövimisest matrilokaalse asumisviisi ajal ei saa üldse rääkida. Pärast patrilokaalsusele üleminekut võis röövimine aset leida sel puhul, kui naise omaksed või tema ise ei tahtnud traditsioonilisest matrilokaalsusest loobuda. Kuid neilgi juhtudel toimus röövimine pigem röövitava enda nõusolekul. Igal juhul veenavad etnograafilised andmed meid selles, et tähendatud abielu sõlmimise viis kujutas endast vaid erandit ja polnud sugugi nii laialt levinud, nagu seda tavaliselt on kujutatud.

Seoses üleminekinga monogaamiale ja kindlale patrilokaalsusele arenesid abielu sõlmimise pidulikud rituaalid ja kujunesid keerulisteks pulmakommeteks. Mõnel rahval jäid pulmad siiski küllaltki lihtsaks, koosnedes põhiliselt kahest toimingust: abielu vormilisest sõlmimisest ja mõrsja üleminekust (enamasti üleviimisest) peigmehe majja. Neid toiminguid saatsid kingituste vahetamine, mõrsja eest luna andmine, pulmasööming, pidustused jne. Arenenud patriarhaalse korra tingimustes kujunesid pulmad pikaajaliseks, mõnikord mitu aastat kestvaks mitmesuguste tseremooniate ja kombetalituste tsükliks, millel oli niihästi reaalne kui ka sümboolne tähendus. Need tseremooniad peegeldasid abielu ajaloo paljusid olulisi momente omapärase näidendilise tegevuse vormis, kuhu kuulusid etteasted, mängud, tantsud, muusika, laulud jne. vastavate tegelaste ja kõigi mõrsja ning peigmehe lähedaste sugulaste osavõtul. Pulmade keskseks sündmuseks oli mõrsja üleviimine peigmehe majja, peamiseks motiiviks aga mõrsja siirdumine kindlale patrilokaalsele asumisviisile teise peresse ja teise sugukonda. Just seda motiivi kajastas pulmade tsükliks pikk rida kombetalitusi ja tseremooniaid, mis näitlikult või sümboolselt kujutasid naise lahkumist oma omastest ja kodust, tema tüdrukupõlve vabaduste kaotust, siirdumist «võõraste» juurde, mehe ja viimase sugulaste võimu alla.

Mitmed siia kuuluvad tseremooniad ning kombesid kujutavad endast lavastust sellest, nagu tarvitaksid peigmees ja tema «kaaskond» vägivalda mõrsja ning viimase omaste kallal. See komme ning ka mõned teised pulmatseremoonia momendid on andnud põhjust laialt levinud, kuid täiesti meelevaldsele ja väärle tõlgendusele, nagu avalduksid neis säilmed «mõrsja tõmbamisest». Tõeliselt ei kajasta

need mitte midagi muud kui naise suhtes toimuvat draamat: kunagiste matriarhaalsete traditsioonide murdumist ja naise siirdumist teise peresse, «võõraste juurde». Lõpuks võib märkida, et pulmad olid oma iseloomult suurel määral pidustusteks, millega tähistati kahe pere ja sugukonna vahelise liidu sõlmimist. Seda kinnitavad ka mõned terminid, nagu muinasvene «радость» — «rõõm» või vastav ukraina «весілле» jm.

Üldiselt on pulmapidustused rahva värvikaks ning kau-niks loominguks ja iga rahva pulmakombed sisaldavad omapäraseid ning originaalseid jooni.

Olgu veel meenutatud, et seoses üleminekuga monogaamiale muutus abielu lahutamine palju raskemaks.

Patriarhaalse suurpere märkimiseks kasutatakse ka teisi nimetusi: suurpereline kogukond, kodakogukond, patriarhaalne kodakogukond jne. See oli majanduslik rühm, mis koosnes kolmest-neljast lähimate sugulaste põlvkonnast, ühe isa järeltulijaist koos nende naiste ja lastega, vahel ka koos väimeeste ja teiste perekonda võetud omastega. Patriarhaalse suurpere liikmete arv võis tõusta sajani ja isegi üle selle. Selle klassikaliseks näiteks on jugoslaavia z á d r u g a. Venemaal nimetati sellist rühma eri aegadel ja koh-tades «о г н и щ е», «п е ч и щ е», «д ы м», «д о м» jne.

Patriarhaalse pere majanduse aluseks oli maa ja põhi-liste tootmisriistade ühisomandus. Individuaalses valduses olid üksnes isiklikult kasutatavad esemed. Nii tootmine kui ka tarbimine oli kollektiivne.

Suurpere eristus sugukonna koosseisus ja kujunes arenenud patriarhaalse ühiskonna peamiseks tootvaks ning tarbivaks rakukeseks. Suurpere muutus võrdlemisi suletud naturaalseks majapidamiseks, kujunes iseseisvaks tugevaks majanduslikuks jõuks ning omandas ühiskonnas üha suurema osatähtsuse. Patriarhaalse pere juhtimine oli algul rajatud demokraatlikele alustele. Selle eesotsas oli «vanem», kas teistest eakam või vahel ka noorem, kuid valitud mees. Ta oli siiski ainult majapidamise organiseerijaks ja juhiks. Oma tegevuses arvestas ta alati kõigi pere täiskasvanud liikmete arvamist. Patriarhaalse pere eesotsas oli peale «vanema» mehe ka «vanem» naine, tavaliselt oli selleks esimene naine. Ta juhtis pere majapidamises kõiki naiste töid. Matriarhaalsed tavad püsisid aga visalt ja «vanemal» naisel oli tugev võim mitte ainult naiste, vaid ka pere nooremate meeste üle. Ent naine jäi siiski kauaks «kodu-

perenaiseks». Patriarhaalse pere kasvades kujunes ühise koduse majapidamise valitsemine raskeks või koguni võimatuks. See ilmnis eriti tarbimise alal. Näiteks muutus üha raskemaks toidu valmistamine väga suurele perele. See avaldub hästi põlises osseedi kõnekäänus «kõigile ei jätku tuld!». Pere jagunes mitmeks osaks, kusjuures jagunemine toimus just vanemas põlvkonnas.

Sellel etapil polnud aga suurperelise kogukonna jagunemine veel täielik. Iga eraldunud pere sai omaette eluruumi, mis paiknes tavaliselt perekonnapea maja kõrval, ja hakkas elama teatud määral iseseisva majapidamisena. Kuid varast eraldati vaid liikuv varandus, maa jäi endiselt ühiseks. Rühm sama suurperelise kogukonna jagunemisel tekkinud sugulasperesid, kes omakorda hakkasid kasvama suurperedeks, moodustasid siiski mitmesuhtes ühtse majandusliku ja ühiskondliku kollektiivi, mis on saanud *patronüümia* nimetuse.

Patronüümia majandusliku ühtsuse aluseks ja oluliseks tunnuseks oli maa kollektiivne omandus ja kasutamine. Iga *patronüümia* sai teatava osa sugukonna ühisest maast, kusjuures see jagati aeg-ajalt *patronüümiate* vahel ümber. *Patronüümia* liikmed harisid maad ühiselt, aga saagi jagasid perede vahel ära. Hiljem sai iga pere tüki *patronüümia* põllumaast, mida siiski aeg-ajalt nende vahel uuesti ümber jagati. Ülejäänud maad — karjamaad, heinamaad jms. — kasutasid kõik pered endiselt ühiselt. Ka kariloomad olid algul *patronüümia* liikmete kollektiivses valduses, hiljem aga olid igal perel oma loomad.

Patronüümia ühiskondlik ühtsus avaldub kõigepealt selles, et ta moodustas omaette asula. Muistsel ajal olid asulad tegelikult väikesed ja hõlmasid vaid üheainsa *patronüümia*. Aja jooksul tekkisid suured asulad, mis koosnesid mitmest *patronüümia*st, kes elasid enam või vähem isoleeritult, moodustades igaüks omaette kvartali, «otsa», «auuli» või «tänavat». Igal *patronüümial* oli omaavalitsus, rahva koosolek ja vanem. Kõiki *patronüümia* liikmeid sidus solidaarsustunne, vastastikune abi ja kaitse. *Patronüümia* moodustas omaette sõjalise üksuse, kõige väiksema hõimuleva allüksuse. Tauga-Kaukaasia kurdidel oli *patronüümia* kõrvuti auvate majade («bar») ühises seinas suur avaus, milles hoiti kahe või kolme maja elanike relvi. Kõiki *patronüümia* liikmeid sidus ka ühine ideoloogia: neid kõiki liitis teadmine, et nad on lähedased sugulased, ühise esi-

isa järglased, «ühe tule juurest lahkuläinud», «üht tuld jaganud», et nad põlvnevad ühisest «seemnest» (iraani «tohhum»). Patronüümiale iseloomulikuks väliseks tunnuseks on ühine nimi. See paljudes keeltes levinud nimekuju koosneb esiisa nimest ja niinimetatud patronüümsest liitest, mis ei tähenda muud kui «lapsed», «järglased», «pojad». Niisugused on slaavi keelte *-itš* või *-ovitš*, kreeka *-ides*, ladina *-ani*, anglosaksi *-ing*, *-ung*, millest kujunes *-ingen*, *-ungen*, skandinaavia *-son*, *-sön* või *-sen*, gruusia *-švili*, *-dze*, *-ani* jt., armeenia *-jants*, türgi *-oglu*, *-oglö*, abhaasia *-ipa* jne.¹ Sama tähendusega on šoti liide *mac*. Patronüümia nimi muutus ka kohanimeks, kuna see ühtus asula nimega, milles vastav sugulasrühm elas. Paljud kaasaegsed perekonnanimed tulenevad patronüümiate nimedest.

Patriarhaalsed pered ja patronüümiad moodustasid üheskoos patriarhaalse sugukonna või patriarhaalse sugukondliku kogukonna, mis hõlmas rea naaberasulaid. Sugukondliku kogukonna aluseks oli kollektiivne maaomand, mille sugukond sai hõimule kuuluvast ühismaast. Sugukonna kollektivistlikul, kogukondlikul alusel põhineva maaomandi kasutamine oli organiseeritud nii, et nende maade vähem kasutatav osa — mets, veekogud ja karjamaad — oli kogu sugukonna kasutuses, kuna muud maad, eriti põlluharimiseks sobivad alad, olid jaotatud patronüümiate vahel. Aeg-ajalt jagati sugukonna maa ümber, patronüümiate arvulises koosseisus toimunud muudatusi arvestades. Seejuures säilitas patriarhaalne sugukondlik kogukond teataval määral ka tootmise ühtsuse, mis avaldus ühises töös, kui oli tarvis suure kollektiivi ühendatud tööjõudu (talgud, vana-vene *толока*).

Patriarhaalse sugukondliku kogukonna juhtimine oli algul demokraatlik. Üldreegliks oli, et seda juhtis sugukonna vanima patronüümia või pere vanem, kuna ülejäänud patronüümiate või perede vanemad moodustasid sugukonna nõukogu. Ent kõigil teistelgi sugukonna täiskasvanud liikmetel oli mõju ühiskondlikele asjadele ja eriti tähtsad küsimused otsustati kogu sugukonna koosolekutel. Patriarhaadi igandid avaldusid selles, et naistegi mõju säilis

¹ Siia kuuluvad ka *nen*-lõpulised soome ja *inš*-lõpulised läti perekonnanimed, eestlastel asetati isikunime ette isa või pere (talu) nimi, näit. Nigula Mart. Niisiis tuleb ka pere (talu) nime lugeda patronüümseks nimeks. (*Tõlk.*)

veel teatud määral. Patriarhaalse korra edasi arenedes kujunesid otsustavateks üksnes meeste hääled. Sugukonnas kehtisid sajandite jooksul kujunenud tavad ja reeglid ning valitses range kord. Sellest üleastujate korralekutsumise vahenditeks oli naeruvääristamine, manitsemine ja veenimine, aga alistumatute suhtes ka karmimad abinõud: sugukonnast väljatõukamine või surmamine. Ürgkogukondliku korra kõige iseloomulikumaks jooneks oli see, et võimu esindasid vanemate, kogemusterikkamate või mõnel alal silmapaistnud inimeste autoriteet ja mõjuvõim, et puudus rõhumine või valitsemine, puudus igasugune alus või võimalus inimese eksploateerimiseks inimese poolt. Kollektiivi huvid seisid üksikisiku huvidest kõrgemal, kuid inimese isiksus oli vaba ja ühiskond ei piiranud millegagi tema loominguulisi võimalusi.

Mitu sugukonda moodustasid hõimu, kelle valdusesse kuulus hõimu ühine maa ja keda juhtis kõikide sugukondade vanematest koosnev nõukogu. Nõukogu kõige vanem liige oli hõimu vanemaks. Mingit kõrgemat võimu hõimude üle esiaja ühiskonnas muidugi ei olnud.

Üksikute hõimude vahelisi suhteid kujutas aadellik ja kodanlik teadus ammustest aegadest peale loomaliku igavese sõja olukorrana. Kõige selgemalt avaldub see tees inglise XVII sajandi filosoofi Thomas Hobbes'i töödes, kes iseloomustas inimkonna algset olukorda kui *bellum omnium contra omnes* — «kõikide sõda kõigi vastu». Etnograafiline materjal veenab meid selles, et see feodaalkodanlik teooria on otsast lõpuni väljamõeldis.

Mahajäänud hõimude vahel esines muidugi ka siis kokkupõrkeid, kui eurooplastest kolonisaatorid neid veel üksteise vastu üles ei ässitanud, kuid seda juhtus väga harva, sest küllaldaste maavarude olemasolu tõttu polnud ega saanudki pidevalt olla põhjusi või ajendeid sellisteks kokkupõrgeteks. Kõige vanemaks hõimudevaheliste kokkupõrgete põhjuseks oli hõimupiiride rikkumine. Hõimu maala puutumatus ja selle piiride kaitsmise printsiip on inimühiskonna vanimaid põhimõtteid. Hõimupiiride kaitsmine oli esiaja inimese kõige pühamaks kohuseks, milleks tõusis kogu hõim nagu üks mees. Hõimudevaheliste suhete arenemisega tekkis kokkupõrgeteks muidugi ka teisi, vähema tähtsusega ajendeid. Piiride puutumatus rikkumine, tihti ka muud hõimu väarikust alandavad vägivaldteod, kutsusid esile mitte ainult enesekaitse vajaduse, vaid

ka vasturetkede korraldamise. Organiseeriti vabatahtlike sõjaretki. Kuigi naised ise vahetult sõjaretkedest osa ei võtnud, olid nad sääraseil juhtudel sageli algatajateks. Retkeks valmistusid sõjamehed hoolikalt, valmistasid relvi jm., kusjuures suurt tähtsust omistati vahenditele, mis pidid vaenlast hirmutama, nagu näiteks keha värvimine, maskid jne. Sõjameeste innustamise ja retke-eelse tree-ningu tipuks oli sõjatants.

Esiaja inimene ei olnud muidugi ingel ja kui tal solvamise eest kättetasumisel õnnestus vaenlase üle võitu saada, siis armu ei tuntud. Vaenlase vastu ei tuntud halastust ja võimaluse korral tapeti kõik, vangi võeti üksnes naise. Arenes muide ka meeste vangivõtmine, kuid niisugusel korral lapsendati, sageli naiste nõudmisel, aga vahel ka selleks, et asendada pere langenud liiget. Lapsendatud vangist sai hõimu võrdõiguslik liige. Kujunesid ja arenesid kangelaslikkuse ning vapruse mõisted ja ideaalid ning nende asitõenditena kerkisid esile sõjatrofeed, mis sageli olid üsna jubedad, näiteks indiaanlaste kuulsad skalbid, mis muide olid tuttavad ka mitmetele teistele rahvastele, näiteks sküütidele. Sõjalise kuulsuse ja trofeede tagaajamine paisus indoneesia ja okeania hõimudel «pealuude kättimiseks».

Kui hõim kartis kallaletungi, võeti enda kaitseks tarvitusele kõik «metslaste» käsutuses olevad vahendid ja võtted, eriti laialt kasutati vaenlase varitsemist. Kui kahe vaenliku sõjameeste salga vastamisi sattudes selgus, et nende jõud on ligikaudu võrdsed, ei kujunenud asi mahajäänud hõimudel peaaegu kunagi tõeliseks võitluseks. Kõik vaatljad rõhutavad üksmeelselt, et selliste kokkupõrgete puhul valati väga vähe verd. Asi kujunes tavaliselt vastastikuks sõimamiseks ja solvamiseks ning relvade täristamiseks. Lasti mõned nooled, kuid niipea kui ühel poolel sai paar meest haavata või surma, läksid vastased lahkü, et, tõsi küll, varem või hiljem tüli põhjusi uuesti meelde tule- tada. Väga varakult tekkis eriline tülide lahendamise viis — vaenulike poolte ühe või mitme paari vaheline kahe- võitlus. Väga vara arenesid välja ka mitmesugused rahul- likud, «diplomaatilised» tülide lahendamise viisid, kusjuures naised neil juhtudel etendasid tähtsat osa. Võib-olla oligi naine ajaloos esimeseks diplomaadiks.

Kui sellist laadi tülikäsimused kõrvale jätta, siis tuleb esiaja hõimudevahelisi suhteid endale kujutada üldiselt

täiesti rahulike ja sõbralikena. Säärastena püsisid need suhted paljudel mahajäänud hõimudel. Tuntud Austraaliauurijad, inglased Spencer ja Gillen väidavad, et üldreeglinas on pärismaalaste hõimude vastastikused suhted sõbralikud. Kui kokkupõrkeid ette tulebki, ei esine ometi sellist olukorda, et üks hõim elaks teisega alatises vaenus.

Väga levinud on kõigi mahajäänud hõimude ja rahvaste hulgas tava, mille kohaselt ühte või mitmesse hõimu kuuluvad rühmad üksteist külastavad, sooritades omamoodi sõprusvisiite. Äsjamainitud austraallastel on seesugused visiidid sagedaseks ning tavaliseks nähtuseks. Eskimod ei hooli arktilistes tingimustes esinevatest liiklusraskustest ning sooritavad väga pikki retki, et oma sõpru külastada. Need omavahelised külastused ja kostitused etendasid esiajal silmapaistvat osa kultuuri arendamisel, andes võimalusi ning vahendeid kultuurivahetuseks. Külastused kohandati sageli ajale, mil vastaval rühmal oli toitu külluses, seega kas puuviljade valmimise perioodile, kalapüügi või lõikuse ajale jne. Et külalisi alati «kostitati», siis on esiaja külalislahkusele iseloomulik, et ka ise ei mindud tühjade kätega, vaid viidi kaasa kas oma kohalikke toiduaineid või oma töö saadusi. Näiteks esines austraallastel juhtumeid, et hõimu territooriumile, kus leidus tulekivi, tuli pererahva nõusolekul seda materjali hankima võõras hõim, kes aga seejuures tingimata enda poolt mingisuguseid toiduaineid või mõningaid esemeid kaasa tõi. Nii kostitamine kui ka külakosti toomine olid oma iseloomult täiesti vabatahtlikud, kuid juba varakult tungis sellesse tavasse vastastikuse kohustatuse põhimõte. Siit sai alguse reegel, mille järgi külasviibinul tuli võõrustajad enda juurde kutsuda ja kingi saajal vastata omapoolse kingiga. Kinkides oodatakse vastukinki. «Kink ootab kinki,» ütleb vanasõna, mis väljendab seda vana põhimõtet. Kinkide ja vastukinkide andmine on kõigile hõimudele ja rahvastele omaseks saanud olustikuliseks nähtuseks. Sellest on korduvalt kirjutanud reisijad. Darwin, kes laeval «Beagle» sooritatud reisi ajal külastas tulemaalasi, jutustab, et kui ta kinkis ühele tulemaalasele suure naela, siis viimane, kuigi temalt midagi vastu ei palutud, valis otsekohe välja kaks kala ja ulatas need oma oda otsas Darwinile.

Sõbralikud suhted sõlmitakse ja kehtivad mitte ainult kollektiivses vormis, rühmade vahel, vaid ka üksikisikute,

eri hõimudest pärinevate inimeste vahel. Needki sõprusliidud ja vastastikused külastused etendasid suurt osa kultuuri ajaloo. Siingi on oluliseks jooneks kinkide vahetamine. Sellel suhtlemisvormil on oma edasine ajalugu, mille juurde meil veel tuleb tagasi pöörduda. Märgime vaid, et nende sõprussuhete üheks hilisemaks vormiks on slaavi «побратимство» ja «посетримство» (vendlus) ja kaukaasia «кунатšество» (külalislakkus), sõprusliidu sõlmimine, mis võrdub veresugulusega, mida sümboliseerib üksteise vere joomine jms. Vendlus tähendab kohustust igasuguses olukorras üksteist abistada ja kaitsta. Teataval määral tähendab see ka omandi ühisust.

Esiaja sõprussuhted ja kinkide vahetamine on vormiks, millest sai alguse majanduslik vahetus. Toiduaineid ja mitmesuguseid muid esemeid valmistati juba spetsiaalselt vahetuse jaoks, et sel teel majapidamises tarvilikke võõraid hüvesid saada. Selle vahetuse objektiks olid nii kohalikud looduslikud saadused kui ka tooted. Seetõttu arenes vahetus eriti intensiivselt just erinevate paikkondade elanike vahel, näiteks randlaste ja siserajoonide elanike vahel. Olles vaevalt tekkinud, levis vahetus kohe kiiresti ja laialdaselt ning sellest osavõtt kujunes üha intensiivsemaks. Tänu vahetusele levisid mõned esemed erakordselt laialdaselt ja sattusid ühelt rühmalt teisele rännates kõige kaugematessegi kohtadesse. Seda, millise kiirusega selline uute esemete ringlus toimus, näitab järgmine fakt. Keegi reisija leidis Uus-Gineal ühest külast, kus eurooplased enne teda polnud veel käinud, vasknööpe, mis pärismaalased teda saatva sõjaväekonvoi mundrite eest ühes eelmises külas ära olid lõiganud. Nööbid jõudsid seega kiiremini edasi kui eurooplasest reisija. Ühenduses kirjeldatud kollektiivsete ja individuaalsete vahetusvormide levikuga kujunesid juba üsna mahajäänud hõimudel välja ka kindlad paigad, kuhu mitmesugused rühmad teataval ajal kogunesid spetsiaalselt selleks, et vahetusi toimetada. Nii tekkisid turud.

Algses majanduslikus vahetuses kehtis üksnes vastastikkuse põhimõte, mis tekkis juba kinkide vahetamisel. See tähendab, et iga asja eest tuli vastu anda midagi teisele poolele vajalikku. Kuid väärtuse ning vahetatavate kaupade väärtuse vastavuse mõisted puudusid selles esialgses vahetuses veel täielikult.

Nagu näeme, tekkis vahetus puhtmateriaalsel, inimese majanduslikest vajadusist tuleneval alusel ja oli tihedalt seotud igapäevaste ühiskondlike suhetega. Aja jooksul muutus vahetus iseseisvaks ning puhtmajanduslikuks nähtuseks, säilitades siiski oma algelise iseloomu, mis ilmneb eriti väärtuse mõiste puudumises. Alles oma edaspidise arengu käigus omandas vahetus uue, kaubandusliku iseloomu.

Seitsmes peatükk

VAIMNE KULTUUR

Mõtlemine ja keel. «Signaalide keel». Kogemused ja teadmised. Looduse tundmine. Toksikoloogia. Anatoomia. Arstimine. Arvutamine ja arv. Kasvatus ja «kool». Esiaja usund. Animism. Maagia. Nõiad ehk targad ja šamaanid. Totemism. Loodusekultus. Fetišism. Hinged ja vaimud. Esivanemate kultus. Kujutav kunst. Muusika, tants, näitekunst. Tseremooniad ja pidustused. Ehted. Rahvaluule. Piltkiri.

Toetudes valikuta kokkukuhjatud etnograafilisele materjalile, esines prantsuse psühholoog Levy-Bruhl «teooriaga», mille kohaselt nii esiaja inimese kui ka kaasaegsete mahaäänud hõimude mõtlemine olevat läbi ja läbi fantastiline ning müstiline ja seetõttu «loogika-eelne». See «teooria» on täiesti ebateaduslik.

Nagu juba mainisime, tekib ning areneb mõtlemine ja ühtlasi ka kõne lahutamatus seoses kollektiivis tehtava tööga. Nii piiratud kui inimese tähelepanekud ja kogemused algselt olidki, on mõtlemine siiski nende tagajärjeks ja teatavate järelduste, kujutelmade ning mõistete väljenduseks. Mõtlemine on seega algusest peale täiesti konkreetne ja loogiline. Ilma loogilise mõtlemiseta ei saanud luua isegi Chelles'i kivikirvest, sest see ei võinud tekkida palja juhuse tõttu ja vaevalt tekkis see mingi «loogika-eelse» fantaasia või müstika põhjal. Ilma loogilise mõtlemiseta ei saanud areneda esiaja rikas ja mitmekülgne materiaalne kultuur ja see ühiskondlik korraldus, millega eespool tutvusime. Töö kollektiivis, tähelepanekud, kogemused, teadvus, mõtlemine, mõisted, keel, teadmised — need kõik on lahutamatus vastastikus seoses ja tingituses oleva ühtse ahela lülid, need kõik on tunnused, mis eraldavad inimest loomast, mis teevad inimese looduse isandaks.

Kõik see oli aluseks kultuuri võidukale progresseerumisele.

Esiaja inimest ehk «metslast» peetakse «harimatuks», ent niisugusel absoluutsel kujul on see väide ise küllalt harimatu. Pole vajagi rõhutada, et esiaja inimese mõtlemine ja keel, mõisted ja teadmised olid piiratud. Kuid see kõik oli tingitud tootlike jõudude iseloomust ja nende arenemise tasemest.

Käsikäes tööprotsessis toimuva tähelepanekute ja kogemuste rikastumisega kujunes üha uusi ja uusi arusaamu ja mõisteid, arenes mõtlemine ja ühtlasi ka keel. Tekkisid uued sõnad ja rikastus nende mõisteline sisu, arenesid sõnade grammatilised vormid.

Mõtlemise ja kõne vahetut seost tähelepanekute ning kogemustega demonstreerib ilmekalt primitiivsetele keeltele iseloomulik iseärasus — nende konkreetsus. See avaldub konkreetsete atribuutivsete sõnade ja nimetuste suhtelises külluses ja üldistavate mõistete äärmises vähesuses. Selline mõtlemise ja keele konkreetsus on omane kõigile kaasaja mahajäänud hõimudele. Mõne hõimu keeles leiduvad kõikide nende paikkonnas kasvavate puuliikide nimetused, kuid samal ajal puudub üldistav sõna «puud». Samuti võivad olemas olla erinevate loomaliikide nimed, kuid ei tunta sõna «loom». Endast mõista määrab iga hõimu keele sõnade valiku ja kogu sõnavara tootmis-tegevus. Seetõttu esineb näiteks eskimote keeles kuni 20 eri sõna jää ja selle tekkimise ning sulamise erinevate astmete tähistamiseks. Põhja-Ameerika maaviljelejatel indiaani hõimudel, kellele maisikasvatus on suure majandusliku tähtsusega, leidub ligi kümnekond sõna, mis tähistavad maisi selle järkjärgulistes küpsemisstaadiumides. Teine algelistele keeltele iseloomulik joon ilmneb selles, et laused koosnevad väga vähestest sõnadest. Keele arenedes areneb aga ka see külg, arenevad seotud kõne vormid — lauseehitus.

On olemas veel üks algeline mõtete edasiandmise viis. See on «signaalide keel», mingi teate edasiandmine konkreetsete märkide abil. Austraallased tõmbavad peatuspaika maha jättes jalaga joone liivasse ja pistavad joone lõppu oksakese. Joone suund ja pikkus näitavad, kuhupoole ja kui kaugemale rühm on edasi läinud. Seda tehakse oma salga mahajäänud liikmete, aga ka külaliste jaoks. «Signaalide keel» on levinud kõigi kaasaja hõimude ja rahvaste, eriti

Põhja-Ameerika indiaanlaste ning neegrite juures. Oleks raske loendada kõiki selle mitmekesiseid vorme ja kasutamise juhtumeid. Siia kuuluvad mitmesugused teetähendamise viisid, nagu murtud või painutatud oksad, eriliselt asetatud kivid jahisaagi märkimiseks, märgid vaenlase ilmumise või mõne muu ohu eest hoiatamiseks jne. Väga ilmekad on kaugemale edasiantavad signaalid. Sellisteks signaalideks on tihti teatud kindel arv hüüdeid, kõige sagedamini aga kunstlikult tekitatud helid, näiteks trummilöögid. Signaale antakse edasi ka tule või suitsu abil jne. Stepialadel arenevad visuaalsed (tule- või suitsusignaalid), metsarikastes paikkondades — kuulde- ehk helisignaalid. Katkeliselt õhku lastava suitsu abil signaliseerides, nagu näiteks neegrid teevad, antakse mõnikord väga suurte kauguste taha edasi üsna keerulisi teateid. Stepindiaanlastel olid hästi väljatöötatud viisid signaliseerida üksikute inimeste või tervete rühmade liikumiste abil, millega veel kaasnes vaipadega lehvimine.

Signaalide või «märkide keele» hulka võib lugeda ka «sümbolite keelt» — teatud esemete üleandmist mingi teate, mõtte või tunde avaldamise märgiks. Selline võtte oli eriti laialt kasutusel armuasjade lahendamisel, kus see võttis sümbolsete kingituste kuju. Erilise kategooria moodustavad läkitussignaalid ehk teatised. Põhja-Ameerika indiaanlastel oli sõjakuulutamise sümbolseks märgiks tomahooki saatmine. Tomahook saadeti vaenlasele erilise saadikuga, kes asetas selle maha. Kui vastaspool võttis tomahooki üles, tähendas see, et väljakutse on vastu võetud. Väljend «tomahooki maha matma» tähendas sama mis «rahu sõlmima». Seda laadi sümbolse läkituse saatsid Herodotose jutustuse järgi kunagi sküüdid neile kallale tunginud pärslastele. Sküüdid saatsid viimastele linnu, hiire, konna ja viis noolt, mis pidi tähendama: «Kui teie, pärslased, ei lenda minema nagu linnud taeva all, ei poe maa sisse nagu hiired, või ei kao järve nagu konnad, siis te enam tagasi ei pääse, vaid langete meie noolte rahe all.» Ühe või enama sõlmega nõõri saatmine tähendas signaalide keeles enda juurde kutsumist, kusjuures sõlmekeste arv näitas, kui kiireloomulisena kutse oli mõeldud. Väga levinud on leinasignaalid — näiteks peenele puupulgale mässitud ja puulehesse keerutatud juustesalga saatmine surnu omastele. «Signaalide keel» on etendanud küllalt

silmapaistvat kultuuriajaloolist osa, sellel oli suur tähtsus kaitse korraldamise ja sõja asjus.

Relvastudes nii mõtlemise ja keele kui ka teiste mõtete vahetamise viisidega kollektiivis, kogudes tähelepanekuid ning kogemusi, õppides nii eristama kui ka seostama põhjust ja tagajärge ning tegema järeldusi, arendades loogilist mõtlemist, hakates edaspidi tegema ka otseseid katseid, loob inimene endale üha kasvava teadmiste tagavara.

Oleks ahvatlev ja tänuväärne ülesanne näidata, kuidas esiaja inimese teadmised arenesid. Kahjuks on seda teemat seni vähe uuritud ja me suudame etnograafiliste andmete põhjal anda ainult lühikese ülevaate mõningatest teadmistest, mis esiaja ühiskond oli omandanud. Seejuures võime veenduda, et need teadmised olenesid täiel määral tootlike jõudude arenemisastmest, olid vahetult seotud inimese tootmistegevusega, tema töökogemustega, ja väljendasid inimese vajadusi just sellel staadiumil ning vastavais arengutingimustes. Need teadmised olid teadagi piiratud, kuid siiski kaugeltki mitte kasinad, vaid mõnikord isegi oma-moodi väga rikkalikud. On raske isegi olemasoleva materjali põhjal täielikult loendada kõiki neid teadmisi, mis esiaja inimene kõigilt oma tegevusaladelt kokku oli kogunud. Tööriistade ja relvade valmistamine, toidu korjamine, kütmine, kalapüük, maaharimine ja koduloomade kasvamine — kõik see arenes nende ulatuslike teadmiste alusel.

Esiaja inimese elutingimused nõudsid käskivalt, et ta õpiks kõigepealt põhjalikult tundma oma kodukohta, oma elatusesaamise piirkonda ja kogu ümbritsevat loodust. Seesugune algeline kodu-uurimine seisab kõigil kaasaegsetel vähearenenud hõimudel ja rahvastel kõrgel tasemel. Igal paigakesel, igal ojanirel ja künkal, igal maakoha isearasusel ja kaljul — kõigil on oma nimetus. Geograafilised teadmised ulatuvad mõnikord ka väga kaugele üle hõimu piiride. Suurepäraseks illustratsiooniks sellele on nende oskus kiiresti teha visandeid, mida võiksime nimetada teekonnakaartideks. Tavaliselt joonistatakse sellised kaardid liivale, kuid tihti tehakse puukoorele või nahale ka püsivamaid kaarte. Kartograafiakunsti omamoodi saavutuseks on eskimote puust valmistatud reljeefsed kaardid. Tänu suurele täpsusele, mõõtkavast kinnipidamisele, kohalike orientiiride märkimisele jms. oli see algeline kartograafia mõnigi kord suureks abiks reisijatele, kes tungisid kohtadesse, mis euroopa maakaartidel olid alles valgeteks laiku-

deks. «Loodusinimeste» andekusele geograafia alal annab kiitva hinnangu tuntud vene Ussuuri krai uurija V. K. Arsenjev. «Meie juurde laagrisse tulid udeheelased Samarga jõelt,» jutustab Arsenjev. «Ma küsitlesin neid Sossunovi neemest põhja pool asuva rannikuala kohta. Üks neist võttis pulgakese ja joonistas liivale osavalt plaani. Kui ma tema ees lahti lõin neljakümneverstase kaardi, orienteerus ta kiiresti ja hakkas sellel ise näitama jõgesid, mägesid ja neemi, nimetades neid õigete nimedega. Mind hämmastas, kui kiiresti ta kohanes mõõtkavaga ja otsekohe mõistis, mis on projektsioon. Mäletan, kuidas mind topograafilist kaarti tundma õpetati ja kui kaua ma sellega ei suutnud harjuda, siin aga sai lihtne metslane, kes polnud oma elus kunagi kaarti näinud, sellest nii vabalt aru, nagu oleks ta üksnes sellega kogu oma eluaja tegelnudki. Ma seletan seda sellega,» märgib Arsenjev, «et inimesed, kellel tuleb rännata mägedes, harjuvad nägema maapinda ülevalt projektsioonis. Ühes sellega areneb neis ka arusaamine mõõtkavast.»

Väga põhjalikud on isegi mahajäänudate hõimude teadmised neid ümbritsevast taimestikust ja loomastikust. Juba austraallastel on põhjalikud teadmised oma maa botaanikast ja zooloogiast — igal taime- ja loomaliigil on nende keeles oma nimetus. Kaunis põhjalikud on ka teadmised anatoomiast, eelkõige luustikust, ja sama laialdane, kuid omapärane on siseorganite tundmine. Melaneeslastel näiteks on viimaste kohta olemas täielik nimestik. Seevastu on teadmised füsioloogias väga kasinad ja sel alal valitsevad kujutlused tavaliselt täiesti fantastilised. Sugulise akti ja lapse sünni vahelise seose algsest mittemõistmisest me juba kõnelesime.

Esiajal arenes laialt omapärane algeline arstikunst. Siit algab niinimetatud rahvameditsiin ja siin peituvad ka kaasaegse farmakoloogia ja teraapia juured. Esiaja diagnostika kujutab endast muidugi midagi üsna naiivset, kui mitte öelda rohkemgi. Ja ometi, hoolimata kõigest fantastilisusest, mis oli iseloomulik esiaja inimese kujutlustele haigustest, leiame, et juba kõige mahajäänud hõimud teevad vahet eri haiguste vahel ja kasutavad iga eri häda puhul eri vahendeid.

Pole vajagi märkida, et algeline arstimine jäi tarkade, nõidade ning maagiliste ravimisvõtete kütketesse. Ometi avastati juba kauges minevikus mitmesuguste taimede,

aga ka loomse ja mineraalse päritoluga ainete raviomadused. Nõnda kasutasid muistse Peruu pärismaalased juba vanal ajal arstimiseks seal maal metsikult kasvava puu — k i i n a (aimaria keelest) koort, millele läheb tagasi nüüdne hiniin. Lõuna-Ameerika on veel ühe tähta ravimi — kokaiini kodumaa. Muistsed peruulased hakkasid nimelt esimestena kasvatama kohalikku metsikut k o k a põõsast, mille lehti nad kasutasid uimastus- ja tuimastamisvahendina. Muide, ka tubaka suitsetamist pidasid indiaanlased arstimisvahendiks. Peale looduslike arstimisvahendite kasutamise nende algsel kujul tarvitas esiaja inimene, seevõrra kui võib otsustada etnograafiliste andmete järgi, ka eriliselt valmistatud, sealhulgas ka segatud arstimeid — mitmesuguseid leotisi, jooke, salve ja pulbreid. Kasutati ka oksendus- ja lahtistusvahendeid, mõned indiaanlas- ja neegrihõimud tarvitavad isegi oma leiutatud klistiiririistu. Kasutatakse ka masseerimist, hästi tuntakse külma ja kuuma veega arstimist ning tuttav on isegi dieedi tähtsus. Esiajal polnud kaugeltki tundmatud mitte üksnes lihtsad, vaid ka keerulisemad kirurgilised menetlused: oskuslikult suleti verejooksu, tunti aadrilaskmist, eemaldati osavalt võõrkehasid, parandati luumurdeid ja õpiti lõpuks amputeerimagi. Muidugi ei saadud selles algelises kirurgias läbi ka ilma tõesti metsikute ravimisvõteteta. Nii «arstitakse» mõnede hõimude juures pidevat peavalu pealuu trepaneerimisega.

Arstide seisuse tekkiminegi ulatub kaugesse esiaega. Ei maksa arvata, et mahajäänud hõimude ja rahvaste niinimetatud targad kasutasid ainult nõidumisvahendeid, võlusõnu jne. Peale sellise «arstimise» kasutasid targad kogu algelise konkreetse arstiteaduse arsenalit ja mõned nende ettekirjutused olid täiesti otstarbekohased.

Mahajäänud hõimudele pole võõrad ka mitmed otstarbekohased ja mõistlikud sanitaarala ja isikliku hügieeni reeglid. Tõsi küll, on olemas mõni üsna mahajäänud hõim, näiteks kubud, kes põevad seletamatut veekartust ega pese end kunagi. Üldreeglina kümblevad kõik mahajäänud hõimud siiski väga tihti, kui aga selleks on olemas võimalus, isegi mitu korda päevas. Sauna leiutaminegi ulatub esiaega. Eriti levinud oli saun Põhja-Ameerika indiaanlastel. Saun oli olemas igas asulas ja mõnedel hõimudel oli tavaks käia seal peaaegu iga päev. Saunaks oli kas väike mäekülje sisse kaevatud koobas või okstest tehtud ja nah-

kadega kaetud onnike. See oli leilisaun: maha asetati tuli-seid kive, suleti sissekäik ja valati kividele külma vett. Indiaanlane hüppas sellisest saunast väljudes sageli otse jõkke, pärast seda aga suitsetas ihualasti istudes naudin-guga piipu. Kirjeldatud leilisauna mahtus kaks-kolm ini-mest. Sageli oli indiaani asulas ka palju suurem ja kind-lam saun — muldonn, mida köeti ahju abil. Sama põline nagu kumblemine ja saun on viht ja rohust nuustik.

Sünnitaja ja vastsündinu eest hoolitsemisest saab maha-jäänud hõimude ja rahvaste juures vaevalt midagi head öelda. Selles peitus laste väga suure surevuse peamine põhjus.

Looduse tundmine võimaldas esiaja inimesel loodust väga mitmesugusel viisil kasutada ja teha rida väljapaist-vaid avastusi ning leiutusi, mille kõige mõjukamaks tõen-diks on maaviljeluse ja loomakasvatuse arenemine.

Üheks taimeriigi ärakasutamise näiteks on kautšuki avastamine ja tarvituselevõtmine Ameerika indiaanlaste poolt. Kautšuki kasutamine oli levinud Kesk- ja Lõuna-Ameerika laialdastel aladel juba enne Kolumbuse saabumist. Kolumbuse reisikaaslaste tähelepanu äratasid suure-päraselt hüppavad «vaigust» pallid, millega indiaanlased mängisid ja mis olid «Kastiilia omadest paremad». Tõeli-selt ongi indiaanlased kummipalli leiutajad. Kuid sellega kautšuki kasutamine veel ei piirdunud. Saades seda mõne-dest kautšukit sisaldavaist taimedest, eelkõige puust, mida Brasiilia indiaanlased nimetasid *cau-uchu* — «nuttev puu» (*Hevea brasiliensis*), valmistasid indiaanlased kautšukist peale pallide veekindlaid jalanõusid, pudeleid ja isegi pir-nikujulisi pritse või klistiirivahendeid. Just indiaanlastelt, kuigi suure hilinemisega, alles XVIII sajandi 40-ndatest aastatest alates, ulatus kautšuk ühes selle nimetusega Euroopasse.

Heaks illustratsiooniks esiajal kogunenud teadmiste taseme kohta on paljude hõimude ja rahvaste põhjalik mür-kide tundmine. Mürke kasutati mõnikord kalade uimasta-miseks, peamiselt aga noolte mürgistamiseks.

Looduses esineb teatavasti väga palju mineraalseid ja orgaanilisi mürke ja nad on oma toime poolest väga mit-mekesised. Eriuurimised on tõestanud, et noolte mürgista-miseks kasutati ainult väga väheseid mürgiliike ja nimelt just neid, millel oli kõige tugevam mürgistav toime ning mis mõjusid eeskätt südamele. Millist kolossaalset koge-

muste hulka oli tarvis selleks, et teha nii oskuslik valik ja arendada välja see esiaja toksikoloogia! Mürkide uurimine etendas teatavat osa ka esiaja kokakunstis. Lõuna-Ameerikas kasvav maniokk on iseendast mürgine. Kuid Lõuna-Ameerika mahajäänud hõimude naised õppisid seda kahjutuks tegema ja muutsid manioki mugulaist saadava tapioki oma igapäevaseks toiduks.

Esiaja inimesele omane põhjalik looduse tundmine koos erakordse tähelepanelikkusega tõuseb tema juures looduse raamatu kõige salapärasemate lehekülgede lugemisel tõeliseks kunstiks. Sellel põhineb igasuguste ennete põhjalik tundmine, oskus ennustada ilma jms. Sellel põhineb ka kõigile «loodusinimestele» omane oskus määrata igasuguseid inimeste ja loomade jälgi, mis mõningatel nähtavasti eriti andekatel indiviididel võib tõusta virtuooslikkuseni. Sellised on Fennimore Cooperi poolt ülistatud indiaanlased-jäljeotsijad, selline oli ka V. K. Arsenjevi sõber ja teekaaslane, unustamatu gold Dersu Usala. Säärased on ka turkmeenia suurepäraseid jäljeotsijad «iztšid» (из — «jalg»). Kui «iztši» tunneb isa või ema jälgi, siis suudab ta alati jälgede järgi ära tunda ka nende lapsed; tal tarvitseb vaid tutvuda emakaameli jälgedega, et seejärel alati ära tunda ta varssade jäljed ja öelda, missuguse emakaameli varsale need kuuluvad.

Mahajäänud hõimude matemaatika on enam kui piiratud, ja seda nende «metsluse» tõestuseks alati esitataksegi. Kuid siin kohtume veel kord teadmiste otsese sõltuvusega tootlike jõudude arengutasemest ja tarvidustest. Kõige mahajäänumail hõimudel, kellel polnud vajadust loendada või kellel lihtsalt ei olnud, mida loendada, on arvutamine ja arvusüsteem arusaadavalt kõige algelisemal astmel. Need hõimud oskavad sageli lugeda ainult kolmeni ja tähistavad kõike, mis on üle selle, sõnaga «palju». Kui arvutamine on veidi enam arenenud, siis öeldakse nelja tähistamiseks kaks ja kaks, viie tähistamiseks — kaks ja kaks ja üks. Andamaanlased ja rida teisi mahajäänud hõime oskavad lugeda kümneni, kõike, mis ulatub üle selle, tähistatakse sõnadega «palju» ja «väga palju». Seejuures on arvutamine neile väga väsitavaks toiminguks. Kui liitmine on omandatud, siis lahutamine ja korrutamine ning jagamine kujutavad endast juba arvutamise kõrgemaid vorme. Algelistele arvudele on iseloomulik, et nad pärinevad looduses tegelikult olemasolevatest mitmustest, mis

esiaja inimesele olid kõige lähemal. Nii pole arv «kaks» paljude mahajäänud rahvaste keeltes midagi muud kui ühe terve kaks poolt. Sel viisil tuleneb ka ladina *duo*, «kaks» verbist *divido*, «jagan». Mõnedes keeltes väljendatakse arvu «kaks» sama sõnaga, mis tähendab «käed» või «jalad». Arvu «viis» tähendatakse paljudes keeltes sama sõnaga, mis «käsi». Sama tähendus kõlab ju läbi ka vene sõnast «пять» (viis), mis on väga lähedane sõnale «пядь» (labajalg) ja «запястье» (käelaba). Neil puhkudel tähendatakse väljendiga «käsi ja jalad» arvu «seitse» (viis + kaks).

Arvud kujutavad endast veel ühte tõendit esialgsete mõistete ja mõtlemise konkreetisusest. Ka arvutamine ise on konkreetse iseloomuga toiming: arvutamist ei eraldata arvutatavatest esemetest ja see toimub nende puudutamise või ümberladumise teel. Andamaanlased arvutavad, puudutades oma nina ja öeldes «veel see». Kõrgemaks, ka meile hästi tuntud arvutamise viisiks on loendamine sõrmedel, pulgakestel jne. Juba üsna varakult tekivad ka mitmesugused algelised arvude ülesmärkimise viisid sälkude, pügalate, sõlmede jne. tegemise kujul.

Meile kultuurinimestele on teadmiste ja kogemuste kogunemine ning edasiandmine lahutamatu seotud kasvatus ja kooliga. Nii üks kui teine esinevad, mõistagi väga omapärasel kujul, juba mahajäänud hõimudel ja rahvastel. Algelisel kasvatusel on kaks põhilist iseloomulikku joont. See on iseloomult ühiskondlik ja jätab samal ajal üsna palju ruumi lapse iseseisvusele. Esimeseks laste kasvatajaks nende varases eas on loomulikult ema. Peale ema vaatavad laste järele vanemad õed ja kõik vanemad naised, andes väikestele tarviduse korral ka rinda. Kui laps tunneb nälga, pöördub ta kas ema või ükskõik millise naise poole oma omaste hulgas. Kui laps saab suuremaks, kasvatavad tüdrukuid naised, poisid — mehed, patriarhaadis on viimased ema vennad, patriarhaadis — isa ja tema vennad. Kasvatus on ühest küljest väga leebe iseloomuga ja mahajäänud hõimud ning rahvad ei löö peaaegu kunagi oma lapsi, teisest küljest, nagu peatselt näeme, esineb siin ka väga karme vorme.

Lapsed, eriti poisid, saavad erakordselt noorelt võrdlemisi suure iseseisvuse. Juba kolme-nelja aasta vanuselt veedavad poisid suurema osa oma ajast eakaaslaste seas, hakkavad omamoodi jahti pidama, paeltega linde püüdma, oskavad juba paati juhtida jne. Kuue-kaheksa aastaselt

elavad nad juba sageli peaaegu täiesti iseseisvalt, tihti asuvad omaette onnis, peavad juba keerukamat jahti, püüavad kala jms. Jahil ilmutavad lapsed tähelepanuväärset kannatlikkust ja leidlikkust. Toome kaks näidet väikeste Kongo-neegrite jahipidamisest. Selili lamades hoiavad nad väljasirutatud käe peopesal pisut teri ja ootavad tundide viisi kannatlikult, kuni lind teri nokkima tuleb, et teda siis silmapilgul kinni haarata. Teine näide: oksa külge, millel ahvid tavatsevad hullata, seotakse nõör, mille teist otsa hoiab üks puu alla peitunud poistest. Tabanud hetke, mil ahv hüppab seotud oksale, tõmbab poiss oksa alla ja ahv kukub ristselili maha, kus noored jahimehed talle lõpu teevad.

Nagu meil, nii oli esiajalgi suur kasvatuslik tähtsus laste mängudel, kusjuures vanemad lapsed õpetasid nooremaid. Poisid mängisid jahipidamist ja sõda või korraldasid võistlusi. Tüdrukud mängisid nukkudega ning matkisid söögi valmistamist. Täiskasvanud noorukite ja noormeeste mängud olid tõsisema, peamiselt sõjalise iseloomuga. Laialt levinud oli mitmesugune sport. Kõik spordialad olid samuti peaaesjalikult jahindusliku või sõjalise iseloomuga.

Isegi kõige mahajäänud hõimud tunnevad midagi, mida võiks nimetada «kooliks». Selleks on niinimetatud *initsiatsioon* (ladina *initiatio* — «pühitsemine» või pigem «vastuvõtmine»). Sugulise küpsuse saabumisel teevad poisid ja tüdrukud läbi terve tsükli õppusi ning katseid, mis mõnel pool kestavad mitu aastat ja seisavad mitmesugustes protseduurides ning tseremooniates, mille eesmärgiks on ühelt poolt noortele edasi anda kõik need teadmised, mis on tarvilikud täiskasvanute ritta üleminekuks, teiselt poolt aga kontrollida nende tööosavust, oskust võidelda ohtudega jms. Rida abinõusid on ette nähtud selleks, et proovitavaid karastada ja õpetada kindlalt taluma mitte ainult äpardusi, vaid ka kannatusi. Siia kuulub katsetatavate vigastamine — hammaste väljalöömine, armide tekitamine kehale jne. Siiasamasse kuulub ka mahajäänud hõimude seas levinud ümberlõikamine. Initsiatsioonile allusid nii poisid kui ka tüdrukud, kuid rohkem areneb see välja poiste suhtes. Initsiatsioon, mis etendab mahajäänudmatel hõimudel tähtsat osa, asendub ühiskonna edasi arenedes teiste kollektiivse kasvatamise vormidega — noorte liitudega, niinimetatud meeste majadega, «poissmeeste klubidega» jne.

Üldised tingimused, milleles algeline kasvatus toimub, ja see iseseisvus, mille tähe all tavaliselt möödub noorte lapsepõlv, aitavad seletada seda võimet areneda silmapaistvalt kiiresti ja seda erilist andekust, mida õpingutes ilmutavad mahajäänud hõimude ja rahvaste lapsed koloniaalsetes koolides. Hüpe esiajast tsivilisatsiooni osutub neile väga kergeks. Lapsed kohanevad kooliga kiiresti ja teevad silmapaistvaid edusamme. Näiteks oskavad Lõuna-Ameerika äärmiselt mahajäänud indiaanlaste mehed lugeda ainult kolmeni ja tulevad sellegagi toime vaid loendatavaid asju puudutades. Nende lapsed aga, kui nad pääsevad koloniaalsesse kooli, õpivad kõiki aineid, sealhulgas ka aritmeetikat, mitte halvemini kui nende eurooplastest kaaslased. Ka väikesed tasmaanlased, välja arvatud üksikud erandid, ei jäänud koolis eurooplastest maha.

Kõneldes bakairidest ja tasmaanlastest ei kavatse me neid samastada esiaja inimestega. Inimese mõistus ja vaimsed omadused arenevad koos tootlike jõudude arenguga. Niisiis seisavad bakairid ja tasmaanlased, kellel on selja taga tuhandeid aastaid pikk ajalugu, selles suhtes siiski kõrgemal vastaval astmel olnud esiaja inimestest. Esitatud tõsiasiad kõnelevad ometi sellest, et inimese vaimsete võimete arenemise võimalused on üldiselt piiramatud ja ainult reaktsiooniline pseudoteadus võib väita, et üksikutele inimrühmadele on juba algusest peale omane rassilistest erinevustest tingitud «orgaaniline» mahajäämus ning vaimne võimetus. Mahajäämus ja progress pole tingitud «orgaaniliselt», vaid sõltuvad täielikult tootlike jõudude arengu konkreetsetest ajaloolistest tingimustest.

Me ei ole veel kaugeltki mitte ammendavalt käsitletud neid teadmisi, mis, nagu etnograafia andmete järgi võib otsustada, pidid olema kogunenud juba esiajal. Kuid juba inimese olemasolu kõige varasematest aegadest alates kaasnes teadmistega ja rivaalitses nendega usk, religioon.

Religiooni allikaks ja aluseks on tootlike jõudude madal arengutase või, nagu seda väljendas Lenin, «metsinimese jõuetus tema võitluses loodusega».¹ See jõuetus seisnes nii inimese käsutuses olevate materiaalsete jõudude kui ka inimese enda jõu, tema vaimsete jõudude ja teadmiste kasinuses. Teadmine on jõud, mis võimaldab alistada

¹ V. I. Lenin, Sotsialism ja usk, Teosed, 10. kd., Tallinn, 1952, lk. 64.

loodust. Teadmatuse on jõuetus, see sunnib loodusele alistuma.

Nii suured kui esiaja inimese poolt kogutud teadmised olidki, jäi nende kõrvale mõistagi määratult suur teadmatuse piirkond. Seejuures olid just sellest teadmatuse piirkonnast pärinevad nähtused olulise tähtsusega esiaja inimese elule ja nõudsid omakorda seletust. Esiaja inimene püüdiski seda lünka täita, üle saada oma jõuetusest, leida seletust neile nähtustele, mis jäid väljapoole tema positiivsete kogemuste ringi, luua nendegi suhtes mingid mõisted ja kujutelmad. Nõnda lõi inimene endale pika rea ebaõigeid, moonutatud kujutelmi, s. o. kujutelmi, mida tuleb nimetada fantastilisteks. Need ebaõiged, moonutatud, fantastilised kujutelmad moodustasidki usu, religiooni valdkonna.

Ühes oma kõige varasematest töödest andis Marx geniaalselt lihtsa ja ammendava definitsiooni usundile kui moonutatud maailmavaatele.¹ Niisamuti kirjutab korduvalt ka Engels, käsitledes usundi tekkimist inimese kõige tumedamatest, ürgsematest, ebaõigematest ja ekslikumatest kujutelmadest iseenda ning ümbritseva looduse kohta. Ta iseloomustas usundit kui igapäevases elus inimeste üle valitsevate väliste jõudude fantastilist peegeldust inimeste peades.

Kuna usund põhineb tootlike jõudude madalal arengustmel, töö vähesel arenemisel ja inimese jõuetusel, moodustab ta allika ja ühtlasi ka olemuse teadmatuse, selle tagajärjeks aga on moonutatud kujutelmad. Usund on teadmatuse, inimese jõuetuse. Mida enam on arenenud tootlikud jõud, töö ja teadmised, seda vähem jääb ruumi inimlikule jõuetusele, usundile.

Nagu me juba teame, ei olnud inimkonna ajaloo algperioodil veel religiooni. Religioon tekkis alles sellel tootlike jõudude ja ühiskonna arenguetapil, mil tekkis sugukondlik kord. Selleks ajaks oli esiaja inimesel kogunenud mõistmatuks jäänud maailmasaladustest teatav algne kompleks kujutelmi, mis aga olid ekslikud, moonutatud ja fantastilised.

Esiaja inimese põhiline viga või eksitus iseenda ja ümbritseva maailma ettekujutamisel seisab selles, et ta ei

¹ К. Маркс, К критике гегелевской философии права, К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. второе, т. 1, М., 1959, lk. 414.

eraldanud end loodusest, vaid identifitseeris end loodusnähtuste ja -jõududega. Vaadeldes mitmesuguseid nähtusi, omistas inimene endale võime neid nähtusi esile kutsuda või tekitada; teiselt poolt omistas ta ühtlasi loodusjõududele ja esemetele, kõigele sellele, mida me nimetame elutuks, võimeid ja võimalusi, mis on olemas ainult inimesel, ta omistas loodusele üldse samasugust elu, nagu on inimesel endal.

Seda algeliste kujutelmade kompleksi nimetatakse *animismiks* (ladina *anima* — «hing»). See termin, mille teadusesse tõi inglise õpetlane Edward Tylor, ei ole päris õnnestunud ja tähendus, mille Tylor sellele terminile andis, osutus hiljem kogutud materjali valgusel liiga kitsaks. Asi seisab selles, et usundi arenemise algjärgus ei olnud erilist kujutelmahingest ja varase usundilise arusaama olemus seisis üldises, võrdlemisi ähmases ettekujutuses inimese ning looduse identsusest ja viimase elustatusest.

Üheks selle üldise kujutelmavalandumise vormiks ja ühtlasi üheks kõige varasemaks religiooni vormiks üldse on keerukas nähtus, mida nimetatakse *totemismiks* (algonkini sõnast *totem* — «tema sugu»). Totemism on usk, mis põhineb veendumusel, et on olemas seos inimese ja tavaliselt mõne looma, harvem ka inimese ja teatava taime, mõnikord isegi inimese ja mingi asja või koguni loodusnähtuse olemasolu vahel. Paistab, et algseks ja kõige laialdasemalt levinud totemismi elemendiks on kujutelm, et kõik teatava sugukondliku rühma liikmed pärinevad ühest kindlast loomast, taimest jne. — oma tootemist. Totemism tekkis koos sugukondliku kogukonna tekkimisega ja tootem on sugukonna lahutamatuks tunnuseks. Siit saame seletuse seneka-irokeeside eespool toodud sugukonnanimedele. Kujutelmast, et sugukond põlvneb teatavast tootemist, järgneb teine, et kõik sugukonna elusolevad liikmed on kõigi vastava tootemi esindajatega suguluses. Kui austraallase tootemiks on kanguru, siis ütleb ta viimase kohta: «See on mu vend» või «Mu ihu». Kui kolonistid Austraalias mõne tootemloomaa surmasid, ütlesid vastava sugukonna inimesed: «Miks te tapsite selle inimese, ta on meie vend.» Totemismiga on ühenduses ka rida teisi kujutelmi: lapse sündimise põhjuseks peetakse tootemi asumist naise kehasse, surma seletatakse kui inimese muutumist oma sugukonna tootemiks. Totemismi algastmel peeti lubamatuks tootemloomaa või -taime sur-

mamist ja söömist. Hiljem see eeskiri iganes. Keelatuks jäi näiteks ainult teatavate looma osade, pea või maksa söömine. Kui tootemloom surmatakse, siis palutakse talt andeks või püütakse süü endalt ära veeretada. Nõnda näiteks ütlesid Siberi koloniseerimise ajal evengid (tunguused), olles tapnud karu: «Ära pahanda meie peale, mitte meie, vaid venelased tapsid sinu.» Tootemi söömise keelu iganedes seostus totemism eriliste tseremooniatega, mille eesmärgiks oli kaasa aidata tootemi paljunemisele.

Totemismi kõrval on algelise religiooni teiseks avaldumise vormiks *maagia*. Maagia on moonutatud, ekslik kujutelm, nagu eksisteeriks looduses ja oleksid üldse võimalikud nähtamatud seosed ja mõjujõud, nagu võiks loodus nähtamatult inimestele mõju avaldada või vastupidi, nagu võiks inimene mõjutada loodust, ja lõpuks, nagu võiks üks inimene avaldada samasugust mõju teisele inimesele. Sellest tulenevad väga mitmesugused fantastilised kujutelmad üksikute esemete ja nähtuste vahelisest seosest, nähtuste põhjustest, üleloomulikest jõududest jne. Siitsamast on pärit algelise inimese arvamine, nagu oleks võimalik loodust ja teisi inimesi oma tahte järgi soovitada suunas mõjutada, kui selleks ainult kasutatakse õigeid võtteid ja vahendeid. Sellest arenes maagia kitsamas mõttes ehk nõidus. Õigete vahendite otsingul kasutas inimene peamiselt välist analoogiat. Selleks et esile kutsuda vihma, piserdatakse vett. Viljasaagi suurendamiseks vallandavad naised oma juuksed. Heaks maagiliseks võtteks olevat ka «õige» sõna. Sellest saab alguse sõnamaagia: needmine, posimine ja viimaks ka palvetamine.

Maagilisi toiminguid ehk nõidumist võetakse ette nii isikliku tulu või kasu saamiseks kui ka kellelegi teisele kahju tekitamiseks. Maagia võib mõjuda nii füüsilise kontakti puhul kui ka ilma selleta, vahemaa taha. Kõige tõhusamaks peetakse aga mõne objekti mõjutamist, mis ühel või teisel viisil puutub kokku inimesega, kelle vastu nõidumine on suunatud, näiteks tema juuste, küünte, riiete mõjutamist. Seepärast muide ei viska mahajäänud hõimud kunagi ära oma juukseid ja küüsi, vaid kas säilitavad neid, tehes juustest näiteks käevõrusid, vöösid jms., või peidavad need hoolikalt ära. Oda pistmisest vaenlase jälge piisab, et tekitada talle kahju. Usk maagilistesse jõududesse aitas esiaja inimesel seletada neid nähtusi, mille tõelisi põhjusi ta ei tundnud. Sel viisil seletatakse haigusi ja surma. Need on alati

mõne vaenlase salasepitsuste tagajärjeks. Eriti jõudsalt areneb maagia, mille eesmärgiks on ohtude vältimine. Kui on võimalik maagia abil kahjustamine, siis võib maagia abil end ka kaitsta. Sellest arusaamast tulenevad õnne toovad või kaitsvad amuletid, talismanid jne. Usk maagilisse seosesse asjade ja nähtuste vahel viib heade ja halbade ennete kujunemisele. Mõningaid esemeid ja toimin-

Joon. 28. Maagiline toiming luuga austraallastel

guid hakatakse pidama kas üldse või teatavates tingimustes õnnetust toovateks ning ohtlikeks. Nende esemete puudutamist ja selliste toimingute sooritamist peetakse seepärast lubamatuks. Nii areneb ja omandab usundis kindla koha terve keeldude süsteem — tabu (polüneesia sõna, tähendab «ei tohi»), mis arenenud usundis kujuneb keerukateks «roojase», «püha» ja «patu» mõisteteks.¹

Kirjeldatud usundivormid ei jää esiaja ühiskonna arengu kestel muidugi mitte muutumata. Nii totemism kui ka

¹ Nagu on näidanud soome etnograaf Asko Vilkuna, tähendas eesti-soome sõna «püha» algselt sama, mis tabu; sellekohaselt tähendas püha puu, püha järv, püha jõgi jne. puud või veekogu, mille suhtes kehtisid teatavad keelud, milledest üleastumine põhjustas karistusi või õnnetusi. Pühapäev tähendas päeva, mil teatavad toimetused olid keelatud. (*Tõlk.*)

maagia muutuvad ja põimuvad omapäraselt usundi teiste, tekkivate vormidega, aga kogu usundi ajaloo kestel jäävad nad endiselt selle olulisteks elementideks.

Nagu võisime näha, on usundil sisuliselt juba selle kõige varasemates vormides, eriti aga maagias, kaks külge — ühelt poolt teatav kujutelm, teiselt poolt sellest kujutelmast tulenev toiming. Usundi arenedes arenevad edasi ka mõlemad tema küljed: kujutelmast saab usk, toiming omandab erilised keerukad vormid ja kujuneb kultuseks.

Algeline inimene oli maagia mõjuvuses täiesti veendunud ja oma enesekindlas teadmatuses kõigutamatu. Talle paistis sellel maagilisel taustal kõik selgena ja mõistetavana. Niisama kõigutamatult uskus ta ühel või teisel juhul või eesmärgil kasutatavate nõidumisevõtete mõjuvusse. Eriti mahajäänud hõimudel esines juhtumeid, et inimene, saanud teada vaenlase poolt tema vastu ettevõetud maagilistest sepitsustest, sugereeris enda surnuks. Kuid aja jooksul, kogemuste arenedes ja teadmiste avardades, kogus algeline inimene hulga väga selgeid ja veenvaid tõendeid selle kohta, et tema nõidumine paljudel juhtudel ei saavuta oma eesmärki, vaid osutub mõjutuks. Mida väiksemad on teadmised, seda vähem tunnistab inimene oma teadmatust. On ju teadmatuse tunnistamine samuti teadmine. Vastavate kogemuste kogunemise ja kasvamisega hakati oma teadmatust tunnustama, faktilisele jõuetusele lisandus selle jõuetuse tunnustamine, mis on tähtsaks momendiks usundi ajaloos. Ühtaegu tekkis ja kujunes arusaamine sellest, et eksisteerivad mingid erilised, nähtamatud ja inimesele alistumatud jõud. Jäädes ikka moonutatud, fantastiliste kujutelmade kammitsasse, püüdis inimene neid jõude siiski endale alistada ja katsus leida uusi, mõjuvamaid maagilisi vahendeid ning võtteid. Siit tuleneb nõidumise edasine areng.

Olles endiselt kindel, et tema «teadmised» ja võimalused on küllaldased, teostas esiaja inimene nõidumistoiminguid algul ise. Näiteks austraallastel võib maagilisi protseduure toimetada igaüks. Alles sellest momendist alates, kui inimene hakkas tajuma oma edutust, oma maagiliste võimete piiratust ja eriliste, tema tahtele mitte alluvate jõudude olemasolu, ilmusid ühtaegu uute, «õigemate» maagiliste rituaalide ning vahendite otsimisega isikud, keda arvati neid vahendeid «teadvat» ja keda pealegi oletati olevat

mingil kombel ühenduses või lähemal nendele nähtamatutele jõududele. Tekkisid omamoodi spetsialistid — nõiad ehk targad. Nõiad etendasid esiajal usundi arendamisel ja rakendamisel tähtsat osa ja nende mõjuvõim oli esiaja ühiskonnas suur. Aja jooksul moodustasid nad omaette seisuse, mis arenes nõrkade ja tugevate, väikeste ning

Joon. 29. Aafrika nõid

suurte, isegi «ülisuurte», õpilaste ja õpetajate hierarhiaks. Nõia ehk targa amet anti edasi päriluse teel. Nõidade arenenuma astme esindajateks olid ka šamaanid, kes minevikus teotsesid Siberi rahvaste seas.

Ei tohiks aga arvata, nagu oleksid nõiad olnud üksnes petturid, vaimuhaiged, maniakid jne. Kõnelemata sellest, et nõiad tegid läbi teatava «kooli», olid nad tavaliselt eakad inimesed, kellel oli elukogemusi ja teadmisi, kes olid

teinud palju tähelepanekuid looduse kohta, mõistsid ennete tähendust jne. Kõik see oli nende tegevusele teatavaks reaalseks aluseks. Näiteks Põhja-Ameerika ojibva indiaanihõimu targad õppisid põhjalikult tundma oma piirkonnas küttimeise tingimusi, loomade eluviise jne., kogudes pidevalt selle kohta teateid tagasipöörduvalt jahimeestelt. Tänu sellele suutsid ojibva targad, kuigi rüütades oma tegevust tavakohasesse maagilisse vormi, mõnikord anda nõu küsivatele jahimeestele ka päris praktilisi näpunäiteid. On iseloomulik, et nõiad oma kutsega tavaliselt liitsid ka tohterdaja ameti, mis samuti nõuab laialdasi positiivseid teadmisi. Kuna nende võimalused siiski jäid piiratuks maagia võimusse uskumise tõttu, saatsid nõiad oma tegevust alati mõttetute maagiliste protseduuridega, mis ikka etendasid peamist osa nende tegevuses. Kujunedes üha enam kutselisteks, muutes oma ameti tulusaamise allikaks, läksid nõiad oma abitarvitajate teadlikus petmises järjest kaugemale ja kujunesid ühiskonna parasiitideks.

Algelse inimese töö ja majandusliku tegevuse sõltumine loodusest põhjustas juba üsna varakult seda, et ta üldine arusaamine loodusest ja selle jõududest kujunes duaalseks. Algisel inimesel tekkis nõnda arusaamine kasulikest ja kahjulikest, soodsatest ja ebasoodsatest, headest ja kurjadest jõududest ning sellest, et kõik jõud võivad olla nii head kui ka õnnetust toovad. Need arusaamised arenevad eriti seoses sellega, et algeline inimene hakkas mõistma oma jõuetust ja seda eriti nende jõudude suhtes, mis on kõige olulisemad inimese elus ja majanduslikus tegevuses. Nagu igale loomale, on inimeselegi hirm bioloogiliselt omane. Hirm kujutab endast põhiliselt puhtfüsioloogilist refleksi igale nähtusele, mis inimest ohustab. Oma jõuetuse kor-duv tajumine loob inimeses soodsa psühhofüüsilise pinna juba püsivama hirmutunde väljakujunemiseks, iseäranis nende loodusjõudude ja -nähtuste suhtes, mis on inimesele suure majandusliku tähtsusega, aga avalduvad kõige ootamatult ning tormilisemalt.

Seetõttu kujunes koos heade ja kurjade jõudude ning mõjude vahel vahetegemisega, ühes hirmu tekkimisega kurjade jõudude ees, püüe kindlustada endale kõikide loodusjõudude heatahtlikkus, neid mitte «vihastada», vaid muuta nad armulikeks ja meelitada enda poole. Niiviisi tekkis heade ja kurjade jõudude austamine, nende kultus. Kõige algelisemal kujul avaldus see kultus mitme-

suguste annetuste toomises, ohverdamises. Ohvriand oli algul täiesti reaalne, muutus aga aja jooksul peaaegu puhtsümboliseks. Suurt osa etendas kultuses maagia. Uue sisu omandas ka totemism: sugukondlik tootem muutus sugukonna eriliseks hooldajaks ja kaitsjaks. Religiooni kogu edasine ajalugu kujutab endast põhiliselt maagia kui kultuse ja totemismi kui inimest kaitsvate jõudude kehas-tuse arenemist. Maagia põimub totemismiga, tootem saab kultuse.

Arenes uus religiooni vorm — looduse kultus. Siiski pole olemas isikustamata ning üldist looduse austamist. See kultus seisis nende looduse üksikelementide ja jõudude austamises, keda inimene pidas kõige mõjukamateks või sõbralikumateks. Eriline koht kuulus loodusekultuses loomulikult neile elementidele ja jõududele, mille tähtsus tootmise suhtes on kõige suurem. Seetõttu arenesid ja levisid eelkõige maa, päikese, vee, tule, puude ja üksikute loomade kultused. Tekkisid erilised jahinduse, maavilje-luse ja karjakasvatusega seotud kultused. Üsna laialt oli levinud suurte kivide kultus, milles kivid omakorda kehas-tasid mingeid loodusjõude. Selle kultuse avalduseks on suurtest kivirahnudest või plaatidest ehitised, mis pärine-vad hilisneoliitikumist ning pronksiajast ja püsivad täni-nigi mitmetel hõimudel ja rahvastel. Need kannavad üld-nimetust megaliitilised mälestusmärgid (kreeka *megas* — «suur» ja *litos* — «kivi»). Eraldatakse kolme liiki megaliitilisi monumente: *kr om l e h h i d* (bretooni keeles *crom* — «kõver» ja *lech* — «kivi»), mis kujutavad endast ringikujulisi kivehitisi, *m e n h i r i d* (bretooni *maen* — «kivi» ja *hir* — «pikk») — suured, mõnikord kuni 20 meetri kõrgused hiigelkivid, mis seisavad kas üksikult või moodustavad kuni 1000 kivist koosnevaid alleesid, ja *d o l m e n i d* (bretooni *dol* — «laud» ja *maen* — «kivi»), laua- või majakesekujulised, mitmest kiviplaadist tehtud ehitised. Kõik need ehitised olid kultuseobjektideks või -kohta-deks, dolmenid ühtlasi ka kalmeteks. Eriliseks ja omapära-seks megaliitiliste muististe liigiks on *v i š a p i d* — suu-red, kuni 5 meetri kõrgused kivist kalade kujutused. Višappe leidub peamiselt Kaukaasias — Armeenias, Gruu-sias ja Põhja-Kaukaasias, aga ka teistes maades. Algselt olid nad seotud kalade kultusega, mis Kaukaasias oli laial-daselt levinud, omandasid aga hiljem ka teistsuguse kultusliku tähenduse.

Algelise usundi järgnev arenemine looduse kultusena toimus animismi arengu alusel. Kujutlus inimese ja kogu looduse hingestatusest ning elustatusest, mis algul oli diferentseerumata, arenes edasi. Tekkis kujutelm hingest ja kehast ning hingede iseseisva eksisteerimise võimalikkusest. Algul peeti hinge füüsiliseks nähtuseks, talle omistati materiaalne kuju ning teda samastati hingamisega, varjuga jne. Hingel oli kehas kindel asukoht, milleks oli kas maks, süda või silmad. Hinge peeti elu väljendajaks ja kehastajaks, hingamise lõppedes lahkus hing ja lõppes ka elu. Uni on hinge ajutine kehast lahkumine. Kui inimene nägi unes teist inimest, kes tegelikult viibis kaugel või oli surnud, siis oli talle ilmunud viimase vaim. Arenes kujutelm hingede rändamisest, kusjuures ühes totemismiga levis laialdaselt usk, et surnud inimese hing siirdub looma kehasse.

Maagia, totemism ja loodusekultus põimuvad üksteisega ja arenev animistlik usund omistab hinge kõigile looduse elementidele, -jõududele ja -nähtustele, nii füüsilistele kui psüühilistele. Ühtlasi arenes ettekujutus, et nende jõudude ja nähtuste «hinged» eksisteerivad iseseisvalt. Need hinged muutusid kehatuteks «vaimudeks». Tekkis suur hulk selliseid loodust esindavaid «vaimu», nagu maa, metsa, vete, mägede, maja ja muud «vaimud». Inimese kujutlus andis neile inimesetaolise, antropomorfse, enamasti fantastilise kuju. Püüdes lähendada endale vaimu, lõi inimene neile materiaalse kuju — asupaiga — ja uskus, et vaimud asuvad sellistes kujudes. Nõnda tekkisid puuslikud ehk fetišid (portugali sõnast *fetiko* — «tehtud»). Sellel põhines laialdaselt levinud kultuse vorm — mitmesuguste vaimu sisaldavate materiaalsete esemete austamine ja teenimine ehk fetišism. Levis ka teatavate kohtade kultus, mida peeti vaimude eelistatud asupaikadeks, nagu salude, aasakeste, mägede jm. austamine.

Animistlike kujutelmade arenemisega muutus suhtumine surmase ja surnusse. Algul peeti surma uneks, millest ei ärgata (sellest: «uinus igavesele unele»), ja elavad püüdsid hoolitseda oma «uinunud» omakse eest. Kuid laiba lagunemine aetas esiaja inimese probleemi ette, mida ta lähendada ei suutnud, ja kõige varasemad surnusse suhtumise viisid ilmutavad teatud hämmeldust, mis tekkis «uinunud» inimese kõdunemise tõsiasi ees seisjatel. Sellega tuleb seletada asjaolu, et laibaga toimimise viise oli nii

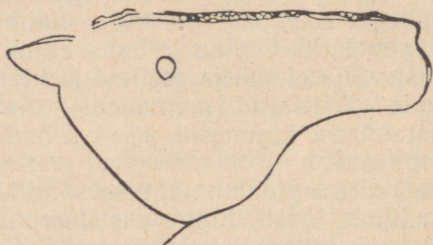
kõige varasemal kui ka hilisemal aegadel väga palju surnu kas varustati mõninga toiduvaru ning vajalike esemetega, kaeti kuidagi kinni ja jäeti maha või ta kas maeti maha, või asetati puu okstele või sellekohasele lavatsile (niinimetatud õhumatus), ta kas põletati või suitsutati, või säilitati ja kanti kaasas kas kogu luustikku või selle üksikuid osi jne. Hinge kujutelma tekkimisega muutus surnusse suhtumine keerulisemaks: kui keha laguneb ja kaob, siis hing seevastu on surematu, see elab ja nõuab enda eest hoolitsemist. Arenes ettekujutus hauatagusest elust. Algul kujutleti seda elu nii füüsilises kui vaimses suhtes reaalsena. Sellega seletub terve rida matmisviise, eriti majataoliste kalmete ehitamine ja haua katmine kividega, et surnu hauast välja ei tuleks (sellest ja kivide kultusest tuleneb kalmule püstitatud monument). Surnu algsest toiduga varustamisest kujunesid peied söömise ja joomisega (slaavi призна).

Hiljem hakati surma pidama nähtuseks, millega füüsiline olemasolu täielikult lõpeb, hinge eksisteerimine aga jätkub. Sellest tulenes jällegi rida õpetusi, kujutlusi, tsere-mooniaid ja kombeid maa-alusest vaimude riigist, hinge surematusest, hingede tasust või kättemaksust ja «hingede mälestamine»; järgnevalt arenes õpetus hingede rändamisest ning kehastumisest, samuti ettekujutus, et surnu hing elab edasi surnu poolt mahajäetud isiklikes asjades, et see võib asuda mõnesse surnu materiaalsesse kujutusse jne. Arenenud sugukondlikus korras tekkis neist kujutelmadest keeruline esivanemate kultus, mille objektiks said surnud sugukondlased, kes olid etendanud teatavat ühiskondlikku osa — sugukonna vanemad ja sõdurid. See kultus esineb totemismi ja looduse kultusega ühte sulades mitmesugustes vormides. Selle kultuse materiaalseks objektiks on esivanema kuju — iidol (slaavi «чур» või «щур», millest tuleneb «пращур», s. o. esivanem). Esivanem on eelkõige oma elusolevate järglaste hoidja ja kaitsja.

Arenenud patriarhaadi tingimustes arenes usund edasi looduse kultuse osas, kusjuures looduse üksikuid elemente ja jõude kehastati naiste kujude abil ja nende vaimudele anti naiste nimed. Maaviljeluse arenemisega ühenduses kerkis esile maa-ema kultus, oluline koht kuulus ka kuu kultusele. Oma valitseva asendi kõrval majanduses ja ühiskonnas oli naisel juhtiv osa ka kultuses. Üleminekuga patriarhaadile tõrjus mees naise usundis tagaplaanile,

naistest vaimud muutusid meestest vaimudeks. Naised, kes olid siirdunud mehe peresse, säilitasid algul oma kultuse ja usundilised pidustused, hiljem aga võtsid omaks oma meeste kultuse ja usundi. Patriarhaalses korras arenes looduse kultuse kõrval esivanemate kultus, ühenduses suurperelise kogukonna arenemisega aga ka kodukolde kultus.

Kui me religioonilt siirdume kunsti juurde, siis mitte sellepärast, et need mõlemad vaimse kultuuri harud olek-

Joon. 30. Kaljujoonistus. Aurignac-kultuur

sid oma tekkelt või sisult vahetult seotud. Kodanlikus teaduses on ometi väga laialt käibel «teooria», mis tuletab kunsti religioonist, eriti maagiast ja totemismist.

Küsimus mitmesuguste kunstivormide tekkimisest ja selle varajaste avalduste olemusest pole sugugi lihtne. Tähendatud kodanlik «teooria» tuleb siiski otsustavalt kõrvale heita. Piisab, kui meenutame, et nagu arheoloogia andmetel teame, nii usund kui kunst, eriti kujutav kunst, tekkisid üheaegselt Aurignac-Solutré-ajastul ehk sugukondliku korra kujunemise perioodil. Tuletada kunst religioonist, see tähendab oletada, et viimane oli olemas varem kui kunst, see aga on usundi tagasiviimine inimese olemasolu kõige varasemasse aega ja pealegi juba nii arenenud kujul, et religioon vahetult järgneval etapil oleks võinud esineda uue, keerulisema avaldusena. Usund avaldas teadagi kunstile mõju, kuid ainult seepärast, et üldse kõik ideoloogia vormid tihedalt kokku puutuvad ja üksteist mõjutavad. Seejuures just usund, olles eriti aktiivne, otsis endale avaldust ja mõjutas mitte ainult teisi ideoloogia vorme, tungi-

des keelde, mõtlemisse, teadusse jne., vaid ka ühiskondlikke suhteid.

On olemas veel üks teooria, mida tuleks mainida. See tuletab kunsti ilu- ehk esteetilistest tunnetest, mis olevat inimesele orgaaniliselt omased. Tõeliselt aga arenevad esteetilised tunded inimese vaimse arengu protsessis, loodusele omase täiuslikkuse, harmoonia ja ilu tajumise alusel. Esteetilised tunded arenesid alles siis, kui inimene hakkas neid looduse omadusi kujutama oma loomingulises töös, oma tunnete ning mõtete mitmesugustes avaldusvormides, s. o. juba tekkinud kunsti igasugustes vormides. Niisiis, kunsti lätteks pole mitte esteetilised tunded, vaid kunst ise, rööbiti loodusega, arendab inimeses esteetilisi tundeid.

Kunsti ei või mingil juhul tuletada ühestki teisest ideoloogilisest nähtusest, teha temast pealisehituse pealisehitus.

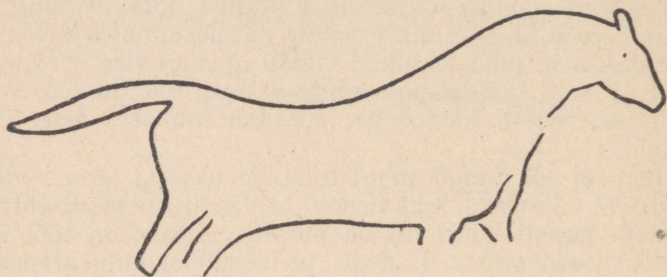
Esiaja kunsti kõigi liikide ühiseks lätteks on töö, inimese tootmistegevus. Inimese ja inimühiskonna arenedes ning ideoloogia keerulisemaks muutudes hakkasid seda kunsti alglatet loomulikult ikka enam laiendama inimese tegevuse ja suhete uued, tekkivad vormid. Oma olemuselt ja sisult pole esiaja kunsti liigid mitte midagi muud kui inimese tööga seotud muljete, tunnete, meeleolude ja mõtete väljendusvormid. See kunst ei olnud mingil juhul omaette eesmärk, kunst kunsti pärast, vaid tekkis inimesele omaest vajadusest suhelda kollektiivi teiste liikmetega, anda neile edasi oma mõtteid ja tundeid.

Algul määras kunsti sisu, teemad ja motiivid inimese töö kollektiivis. Ühiskonna ja ühiskondlike suhete arenedes lisandusid siia kõiges oma mitmekesisuses ning keerukuses inimese isiklike elamuste ja ühiskondlike suhetega seotud muljed, tunded, mõtted jne.

On loomulik, et arheoloogilistes mälestusmärkides on eri kunstiliikidest vahetult säilinud ainult kujutava kunsti jälgi.

Varase paleoliitikumi (Chelles', Acheul', Moustier') muististes ei ilmne mingeid jälgi kujutava kunsti olemasolust. Kuid ühenduses selle tõusuga, mida esiaja ühiskonna arengus esindab Aurignac-Solutré-staadium, ilmusid korraga esile kõik kujutava kunsti liigid. Siin leiame joonistuse, mis on väga algeliselt kontureeritud kujutusena kivile, luule või sarvele kriimustatud, täkitud või sisse lõigatud. Sama algeline on maaling, mis samuti piirdub kontureeri-

tud ja mustaks või punaseks värvitud kujutusega kaljul, millele värv on tõenäoliselt näpuga peale kantud. Kujutatud on peamiselt loomi: hobust, lõvi, ninasarvikut ja põhjapõtra. Tavaliselt on edasi antud ainult pea, harva kogu figuur. Stiil on rangelt realistlik, eriti joonistuse laad. Aurignac-Solutré-ajastust pärinevad konventsionaalsed kujutused on moodustatud punktide või joonte reast. Täisskulptuuri esindavad peaaegu eranditult naiste kju-

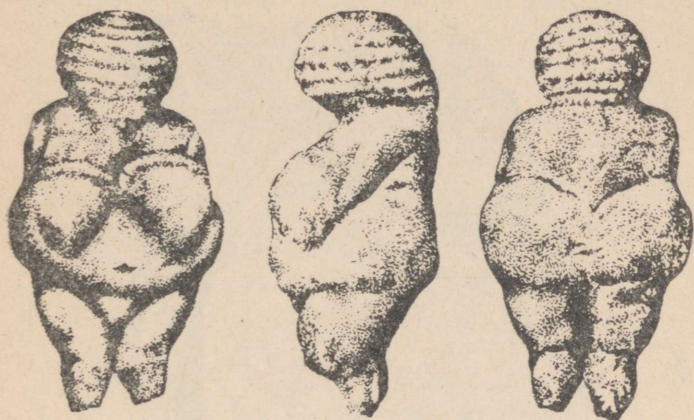

Joon. 31. Koopajoonistus. Aurignac-Solutré-kultuur

kesed, mis on voolitud pehmest kivist, lubjakivist, merglist, harvem mammutiluust. Meeste kujukesi esineb harva, loomade kujukesi on leitud vaid üksikuid. Naiste kujukesed on tehtud realistlikult, kuid keha on sageli välja venitatud ja sootunnuseid tugevasti rõhutatud. Käsi on kujutatud tinglikult, nägu puudub. Vahel harva on kujuke antud istumisasendis. Nende skulptuuride kõrgus on tavaliselt viis kuni kümme, harva üle viieteistkümne sentimeetri. Suurepäraseks näiteks neist on Austrias Willendorfist leitud kujuke, mida on hakatud nimetama «Willendorfi Veenuseks». Sama laadi on ka kaljudel esinevad suured reljeefsed naiste kujutused.

Pärast neid esimesi, kuid juba üsna kindlaid samme näeme Madeleine-kultuuris kujutava kunsti õitsengut. Tõsi küll, skulptuur esineb siin hoopis harvemini, kusjuures naiste kujukesed peaaegu täielikult kaovad, nüüd leidub ainult voolitud loomapäid. See-eest jõudis aga joonistus oma aja kohta silmapaistva täiuslikkuseni. Esineb muidugi ka vähem õnnestunud asju. Siingi kujutatakse rõhuvast enamikus suuremaid loomi, mida sellel ajastul peamiselt kütiti: piisoneid, põhjapõtru, hobuseid, harvem mammuteid ja ninasarvikuid ning veelgi harvemini röövloomi.

Nüüdki kujutatakse loomi enamasti üksikult, kompositsioone on leitud väga väikesel arvul. Mõnikord antakse loomade rühm edasi ühe detaili kordamisega. Näiteks põhjapõtrade karja kujutatakse paljude haruliste sarvede reana. Esineb ka kalade, nagu lõhe, havi, karpkala, turva jt.

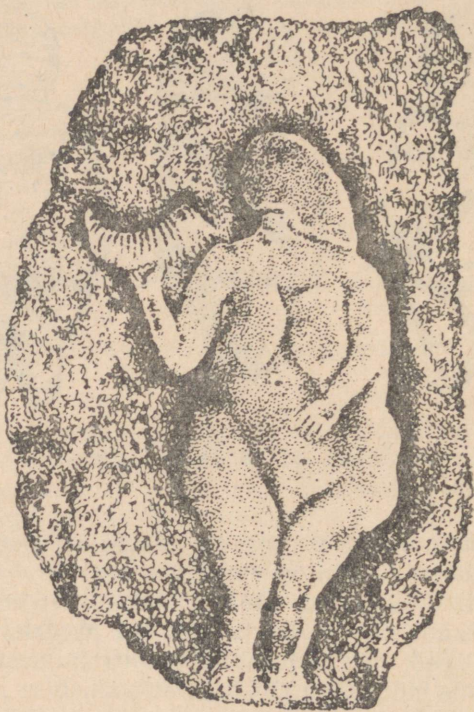

Joon. 32. «Willendorfi Veenus»

kujutusi, harvem lindude kujutusi. Väga haruldased on inimese kujutused, kusjuures need joonised on alati teistest vähem realistlikud ning ebaõnnestunud. Sama harva on kujutatud taimi. Erilist kohta omavad Madeleine-aja jooniste seas need, mis kujutavad pooliti inimest ja pooliti looma. Nende mõttest tuleb kõnet allpool.

Aurignac-Solutré-ajastu kunstiga võrreldes seisab Madeleine-ajal tunduvalt kõrgemal tasemel ka maaling. Selle kontuurid on tavaliselt kalju pinda täkitud ja punase, musta, valge ja kollase värviga kaetud, kusjuures valitsev värv on punane. Nagu uurimistel on selgunud, kasutati mineraalseid värve, mis segati rasva või kondiüdiga. Madeleine-ajastu asulaist on sageli leitud valmis hõõrutud ja segatud värve, on leitud isegi luust pudelikene koos selles säilinud punase ookri pulbriga. Madeleine-ajastu maalid kujutavad peaaegu eranditult suuri rohusööjaid loomi, eriti piisonit ja põhjapõtra, harvem röövloomi. Kujutused

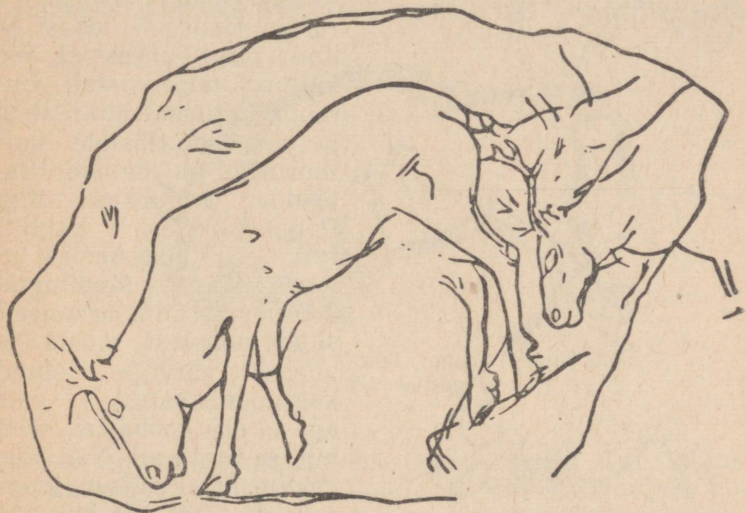
on tavaliselt kaunis suurte mõõtmetega, mis ulatuvad kuni 2,5 meetrini. Otsustades selle järgi, et Madeleine-ajastu maalingud asuvad enamikus sügavates koobastes, peame arvama, et need on tehtud selle kultuuri asulaist leitud rasvalampide valgusel. Mõned koopad kujutavad endast

Joon. 33. Reljeef kivitahvilil. Aurignac-kultuur

terveid paleoliitilise kunsti galeriisid. Madeleine-ajastu joonistusi ja maalinguid iseloomustab tugev realism ja nad ilmutavad sageli suurepärasest looduse tundmist. Suuremalt jaolt ainult kontureeritud ja vaid harva pinnalt viirutatud Madeleine-aja joonistus on väga ekspressiivne. Vastupidiselt Aurignac-Solutré-ajastu kujutuste liikumatusele on need joonistused iseloomult dünaamilised. Oivaliselt on edasi antud erinevaid asendeid, eriti õnnestunult pea hoia-

kut. Madeleine-ajastu joonistustes ei puudu ka perspektiiv. Maal annab üsna hästi edasi ka ruumilist ulatust, kusjuures plastilisus saavutatakse heledamate ja tumedamate toonide kasutamise abil; mõnel maalingul on värviline taust. Figuurid ei ole enam, nagu eelmisel ajajärgul, poolikud, vaid nii Madeleine-aja joonistus kui ka maalingskujutavad enamasti kogu keha. Hoopis kõrgemal tasemel on Madeleine-ajastul ka konventsionaalne joonistus. Mõne-

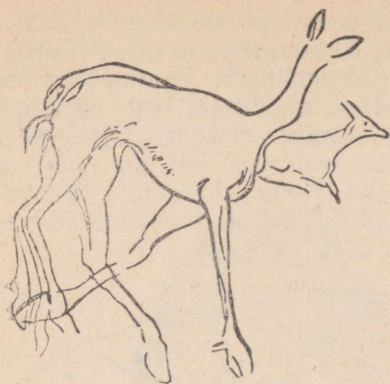

Joon. 34. Kaljujoonistus. Madeleine-kultuur

del tööriistadel kohtame siin juba niihästi stiliseeritud loomakujutust kui ka vaba ornamentaalset motiivi. Terves reas selle ajastu joonistustes on täheldatav üleminek realistlikult kujutuselt stiliseerimisele ja ornamentikale.

Paleoliitilise ajastu kunstisaavutuste väärtust ei tule muidugi ülehinnata. Nende kultuuriajalooline tähtsus seisneb igal juhul selles, et nad on esimesteks näideteks inimese loomingust kujutava kunsti alal.

Aurignac-Solutré- ja Madeleine-ajastu kujutava kunsti töid esineb kõikjal, kus leitakse nende kultuuride mälestusmärke. Paleoliitilise maalikunsti väljapaistvateks mälestusmärkideks on Altamira koobas Hispaanias ja Font-

de-Gaume'i¹ koobas Prantsusmaal. Suurepäraseid skulptuure on leitud NSV Liidu territooriumil avastatud Gagarino, Kostenki, Maltaa jt. asulakohtadelt.

Erilisel kohal nii joonistuse, süžee kui ka kujutamisviisi poolest on Capsa-kultuur (Gafra — rooma Capsa — oaasi ja linna järgi Tuneesias). See kultuur, mis vastab Euroopa hilispaleoliitilistele ja varaneoliitilistele kultuuridele, on levinud Hispaania kaguosas ning Põhja-Aafrikas, paiguti Itaalias, Väike-Aasias ja Kaukaasias. Maalingud koosnevad siin peamiselt siluetitaolistest, musta ja punase värviga tehtud kaljujoonistustest, mis aga ei asu koobastes, vaid lahtise taeva all. Nad pole mõõtmeilt tavaliselt kuigi suured. Capsa-kultuuri suureks saavutuseks on üleminek üksikute figuuride kujutamisel kompositsioonile, mõnikord pealegi küllalt keerulisele. Need on olustikupildid, jahistseenid ja lahinguepisoodid. Capsa joonis on väga

Joon. 35. Koopajoonistus. Madeleine-kultuur

ekspressiivne, kujutus on põhiliselt realistlik, kuid püüedasi anda liikumist viib äärmisele konventsionaalsusele.

Euroopa varase neoliitikumi kujutav kunst on seevastu äärmiselt vaene. Tuleb tunnistada, et pärast silmapaistvat, tõesti hiilgavat kujutava kunsti tõusu hilispaleoliiti-

¹ Loe: fondögoom.

kumis seisame siin ilmse languse ees. Tõepoolest, peaaegu ainsateks näideteks Azil-kultuuri kunstist on kivikesed, mida kaunistavad punase ookriga pealekantud konventsionaalsed joonistused või märgid, milledele on raske leida vastuvõetavat tõlgitsust.

Neoliitikumi järgnevates staadiumides arenes kujutav kunst uues suunas. Siin esineb suurepäraseid puu-, luu- ja kiviplastika näidiseid. Mõned petroglüüfid (kaljujoonised) sisaldavad realistlikke või konventsionaalseid loomade ja inimeste kujutusi. Põhiliselt aga arenes neoliitiline kunst

Joon. 36. Kaljujoonistus: nooltest tabatud piison.
Madeleine-kultuur

siiski dekoratiivsuse suunas, andes sellel alal külluses mitmesuguseid vorme. Sel perioodil ilmnes laialdane püüe kaunistada kõiki asju, mis inimest ümbritsesid ja mida ta kasutas, kaunistati isegi kõige harilikumaid ja lihtsamaid tarbeesemeid, sealhulgas eriti savinõusid. Need ilustused moodustavad ornamendi (ladina *ornamentum* — «kaunistus»), mida esineb kõige lihtsamatest vormidest, lohkudest ning kammijälgedest ja algelistest geomeetrisest kujunditest alates kuni motiividelt ja sisult väga keerukate, kõrge kunstilise väärtusega mitmevärviliste kaunistusteni. Mitmekesise, mõnikord jällegi väga rikkaliku ornamendiga kaeti ka relvad, majapidamiseseimed ja rõivad. Skulptuur ja reljeef olid neoliitikumis dekoratiivse iseloomuga. Inimesekujulised menhiirid on esimesteks raidkujudeks. Iseäralise menhiiride liigi moodustavad niinimetatud «kamennaja baba'd» ehk «kivinaised» — suured, harilikult kuni 2 meetrit kõrged ja isegi kõrgemad inimkujud algeliselt väljaraiutud näo ja veelgi algelisemalt

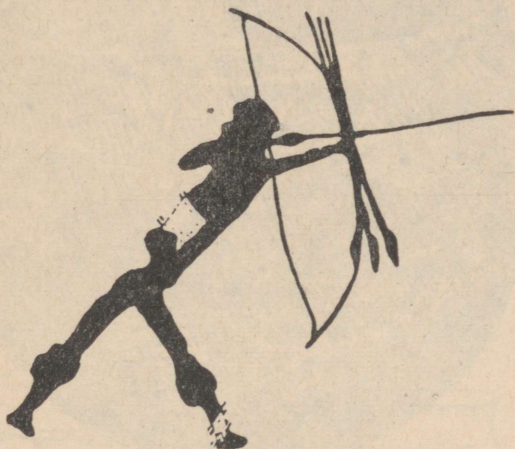
tähistatud kehaga. Need kujud olid levinud NSV Liidu territooriumi laialdastes Euroopa ja Aasia osades, eriti lõunapoolses Euroopa-osas.

Joon. 37. Jahistseeni kujutatav kaljujoonistus. Capsa-kultuur, Ida-Hispaania

Pöördudes nüüd etnograafilise materjali juurde, koh-tame siingi kujutatavas kunstis peamiselt dekoratiivset suunda, mis esineb väga mitmekesistes vormides ja saavutab sageli kõrge kunstilise taseme. Mis puutub joonistusse ja maali, siis ei leia me siin, peale ühe erandi, siiski midagi Madeleine- või Capsa-kultuuri kunstile võrdset või sarnast, kuigi paljud rahvad sel alal silmapaistvaid võimeid ilmutavad. Selleks erandiks on bušmanite suurepäraseid kontureeritud joonistused ja maalid. Me näeme siin kalju- ja koopajooniseid, mille sisuks on loomad, linnud ja inime-

sed, niihästi üksikult kui rühmiti. Kujutus on antud profiilis, enamasti liikumises, kaunis tihti esineb kompositsioone — jahistseene, lahinguepisooode, kultusetseremooniaid. Nagu Madeleine-kultuuri muistiseis, nii leidub siingi loomapeaga inimeste kujutisi. Bušmanite maalikunst erineb Madeleine-ajastu omast selle poolest, et kontuurid on siin enamasti meelevaldselt värvitud kahes või kolmes toonis — punase, valge ja kollase või musta värviga. Maali-

Joon. 38. Kaljujoonistus. Capsa-kultuur, Ida-Hispaania

miseks on bušmanid kasutanud pintsleid ja kivist paletti. Kujundamisviisi iseloomustavad silmapaistev realism, täpsus, oivaline proportsioonide edasiandmine ja ekspressiivsus. Siingi ei ole kõik joonised oma kunstiliselt tasemelt võrdsed.

Paljude hõimude ja rahvaste hulgas on laialdaselt levinud skulptuur, nii täisplastika kui ka reljeefina. See on suuremalt jaolt tihedalt seotud usundi ja kultusega ning jääb enamasti üsna algeliseks. Ent siingi kohtame nii realistlike kui ka väga stiliseeritud või fantastilisi teoseid, mis kogu oma omapära ja «eksootilisuse» juures silma paistavad oma kunstilise täiuslikkuse ning maitse poolest. Siia kuulub eriti läänepoolse Aafrika neegrite ja melaneeslaste puust plastika ning polüneeslaste ja Põhja-Ameerika

loodeosa indiaanlaste haidide, tlinkiitide jt. dekoratiivne reljeef.

Kujutava kunsti eriliseks väljendusvormiks on maskid. Maskid tekkisid nähtavasti üsna kauges minevikus, sest neid tunnevad juba väga mahajäänud hõimud. Ühtlasi on aga maskil mitmeid lähteid: ühelt poolt esineb enese

Joon. 39. Lohk- ja kammornamendiga savinõu Baltimailt

maskeerimine loomaks kui jahipidamise võte, millest meil juba on olnud kõnet, teiselt poolt on see üks totemistlike protseduuride vorme ja kolmandaks abinõu vaenlase hirmutamiseks. Paljude hõimude ja rahvaste maskid kujutavad endast sageli silmapaistvaid skulptuuri ja maalikunsti teoseid ning on oma grotesksusest hoolimata tähelepanuväärseteks kujutava kunsti näidisteks.

Kujutava kunsti varaseid avaldusi valgustav arheoloogiline ja etnograafiline materjal on kaunis lünklik ning asetab terve rea tõsiseid probleeme. Peab otseselt tunnistama, et nii materjali puudulikkus kui ka küsimuste uurimatus sunnib paljusid neist lahtiseks jätma. Pöördume ainult veel kord tagasi esiaja kunsti ja usundi vahelise

seose küsimuse juurde. Nagu juba öeldud, tungis usund ka kunsti valdkonda. Seetõttu pole midagi üllatavat selles, et üksikud esiaja kunstiteosed kannavad endal usundi pitserit, on mõnikord isegi täiesti usundist tingitud. Usundi mõju avaldus iseäranis esiaja kunsti hilisematel arengu-

Joon. 40. Eneoliitikumi ja pronksiaja keraamika ornamentide näiteid

etappidel, eriti skulptuuris ja ornamentikas. Ometi ei või usundi mõju otsida kunstis kõikjalt. Paleoliitilises maalikunstis esineb, muide küll kaunis harva, loomade kujutisi neisse tunginud nooltega. Need kujutised on saanud kunsti usundilise päritolu teooria kaitsjate eelistatud ja šablooniliseks argumendiks. Väidetakse, et siin olevat meil tegemist maagilise võttega — sellise kujutise kaudu olevat kunstnik tahtnud endale jahiõnne kindlustada. Kuid vae-

valt saab siiski vaielda ka selle vastu, kui seda joonistust tõlgitseda teisiti, nimelt kui täiesti realistlikku nooltest tabatud looma kujutist. Niisama sagedasti on esitatud teinegi tõend. Pooliti looma, pooliti inimese kujutisi, mida leidub paleoliitilistes mälestusmärkides ja bušmanite maalinguis, on tõlgitsetud nõidade kujutistena. Aga neiski võib näha täiesti realistlikke kujutisi erilisest jahivõttest, mis seisnes küti maskeerimises loomaks, võttest, mida laialdaselt kasutavad paljud hõimud, sealhulgas ka samad bušmanid.

Pöördume nüüd teise laialdase kunstiala — muusika juurde.

Muusika tunneb kahte vormi, vokaalmuusikat ehk laulu ja instrumentaalmuusikat. Möödunud sajandi lõpul esines saksa õpetlane Karl Bücher teooriaga, mille kohaselt muusika on tekkinud tööprotsessis. Lähtudes väga levinud nähtusest, et inimene tavatseb saata oma tööd lauluga, väitis Bücher, et laul on tekkinud tihedas seoses rütmiliste liigutustega, mida inimene teeb töötamisel, ja seoses mitmesuguse töömüraga. Samasse lähtekohta viis Bücher tagasi ka instrumentaalmuusika, tuletades muusikariistad koguni tööriistadest, näiteks trummi — uhmrist. Kogu see konstruktsioon on kaunis kunstlik ja igal juhul väga ühekülgne. Muusika tekkimise küsimus laheneb niisamuti nagu kogu kunsti tekkimise küsimus, teiste sõnadega, muusika sai alguse tööst, inimese tootmistegevusest. Ent see ei tähenda, et igasugune muusika oleks tekkinud töörütmist ja -mürast. Bücheril on õigus ainult ühes, nimelt selles, et mõned muusikalise rütmi liigid on tekkinud tööprotsesside rütmist.

Mis puutub laulusse, siis ei kujutanud see endast algselt mitte midagi muud kui rütmilist kõnet ja selle kõige lihtsamaks vormiks on retsitatiiv ehk kõnelaul. Tõepoolest, algelises laulus on peamiseks rütm, seepärast koosneb kõige algelisema laulu tekst sageli ühe ja sama hüüde või sõna kordamisest. Esiaja vokaalmuusika piirdubki selle kõige lihtsama vormiga, mille moodustavad rütm ja retsitatiiv. Meloodia tekkis märksa hiljem.

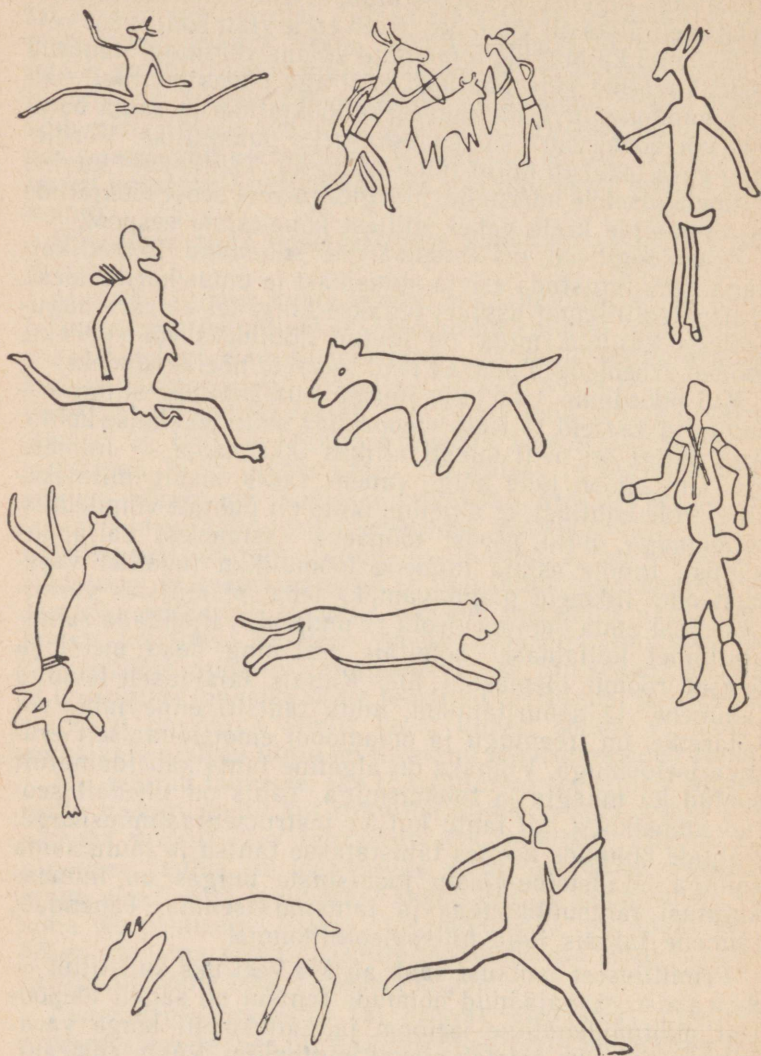
Instrumentaalmuusika jäi esiajal võrdlemisi algelisele arengutasemele. See oli tingitud ühelt poolt meloodia vähest arenemisest, teiselt poolt aga ka tehnika üldisest madalast tasemest, millega käis kaasas muusikariistade valmistamise oskuse puudulikkus. Siiski tekkisid juba esiajal kõik põhilised muusikariistade tüübid: löök-, puhk- ja

keelpillid (nii poogen- kui sõrmitsetavad pillid). Kõik need instrumentide tüübid ja enamik nende esiaja eriliike jäid siiski väga algeliseks. On oletatud, et esimeseks sõrmitsetavaks keelpilliks oli vibunöör. Kuid enne vibu leiutamist võis selleks olla ka pingule tõmmatud kõõlus või mingi punutud nöör. Tavaline kuiv puutükk, eriti aga õõnes puutüvi, näiteks bambuse tüvi, oli esimeseks löökpilliks ja sama bambus või õõnes sarv oli ka esimeseks puhkpilliks. Võrdlemisi vara tekkisid mitut tüüpi trummid. Tähtis koht kuulus mitmelaadsetele käristeile. Märgitagu veel seost löökpillide ja signaalide keele vahel, millest kõnelesime eespool.

Arheoloogilised mälestusmärgid suudavad loomulikult väga vähe jutustada esiaja muusikast ja muusikariistadest. Hilispaleoliitikumi asulais leitakse külgedel olevate augukestega toruluid, mida on peetud flöötideks või viledeks. Mõned arheoloogid peavad neid esemeid nōelakodadeks.

Kui pöördume tantsu juurde, siis kohtame siingi erisuguseid vaateid ja isegi «teooriaid» selle tekkimise kohta. Aga siingi on meil kunsti allikas ikka sama — inimese töö. Ühtlasi on juba kõige vanem tants sisult mitmekeesine. Pole kahtlust, et algeline tants oli puhtalt võimlemise iseloomuga: õhtul, pärast tööpäeva väsimusest väljapuhkamist, tundis esiaja inimene loomulikku füüsilist vajadust oma liikmeid painduvamaks teha, plastilistes vormides edasi anda oma meeoleolu ja muljeid, väljendada rahulolutunnet küllaldase kõhutäie eest ning head meelt ja ürgset rõõmu olemasolu üle. Kaunis laialdaselt levinud jahimehe- ja sõduritantsud, mida tantsiti enne jahi- või sõjaretke, on treeningu ja omamoodi emotsionaalselt erutava iseloomuga. Viimaks on algeline tants kaheldamatult seotud ka maagia ja totemismiga. Tants on tihedalt seotud muusikaga, nii laulu kui ka instrumentaalmuusikaga. Paljude hõimude keeltes tähistatakse tantsu ja laulu sama sõnaga. Madeleine-ajastu joonistuste hulgas on inimese kujutusi tantsuülikonnas ja tantsimisasendis. Tähendab, inimene tantsis juba hilispaleoliitikumis!

Primitiivsest tantsust saab alguse veel üks kunstiliik — drama. Mahajäänud hõimude tantsul on sageli tõepoolest puhtnäidendiline iseloom ja näitekunsti kõige varasemaks vormiks paistab olevat pantomiim. Rühm austraallasi, kes juhtus esimest korda nägema rongi, korraldas samal õhtul «korrobori» tantsuga, mille sisuks oli liikuva rongi matkimine. Olgu muide öeldud, et uurijad on kordu-

Joon. 41. Bušmanite kaljujoonistusi

valt märkinud mahajäänud hõimude silmapaistvat matkimisannet. Rööbiti iga üksiku siin vaadeldava kunstiliigi omaette arenemisega püsis ja arenes edasi ka tihe ühendus muusika, tantsu ja draama vahel. Paljude rahvaste juures levinud laule, mis kirjeldavad kogu põllutöö protsessi külvist kuni lõikuseni, saadab instrumentaalmuusika, kusjuures sama protsessi dramatiseeritud kujutuse annab edasi tants.

Üheks algelise inimese iseloomulikuks iseärasuseks on tava rüütada oma tähtsamad toimetused erilisse välisesse vormi, s. o. omamoodi tseremonialism. Siia kuuluvad muuseas tervitamise tseremooniad, erilised tseremooniad, mida algeline inimene täidab, kui ta võõrasse laagrisse või võõrasse majja läheb, jne. Tseremoonias, mis saadavad mingeid erilisi toimetusi, väljendus püüe jäädvustada see toime mällu. Ühe tingimata vajaliku elemendina kuulus kõigisse nendesse tseremooniatesse algelisele inimesele omane kalduvus oma toimetusi dramatiseerida, mis omakorda on vastavate tunnete väljendamise vormiks. Mitmesuguste kommete ja tseremooniate oluliseks elemendiks on sümboolne ese või sümboolne toime. Sellised on näiteks ühine sööming, ühine jooming või suitsetamine, käe surumine, kin-kide, riiete või relvade vahetamine, vere segamine jms., millega saadetakse sõprussidemete sõlmimist. Mitmesugused sümboolsed toimingud, kombed ja tseremooniad saatsid esiaja inimest muudolgi puhkudel. Siia kuuluvad näiteks mitmesugused leina väljendused, mis avalduvad riie-tuses või mõningates käitumisreeglites. Sümbolid on tihe-dalt seotud signaalide keelega. See ilmneb näiteks teata-vate esemete saatmises võõrale hõimule kas sõja kuuluta-mise või rahu sõlmimise märgiks.

Kaugesse esiaega ulatub ka pidustuste pidamine. Nagu teame, korraldasid juba tasmaanlasedki midagi pidude taolist ja samasuguseid «korroborisid» harrastasid väga laialdaselt austraallased. Pidustused on kogu etno-graafilises maailmas universaalne nähtus. Sisult ja vor-milt on pidustused lõpmata mitmekesised. Pidustustel oli muusikaga ühendatud tantsu, ülalkirjeldatud algelise tse-remonialismi näidiseid ja omapäraseid algelise dramatur-gia avaldusi. Kombetalituste ja tseremooniatega pidustusi korraldatakse väga mitmesuguste sündmuste ja toimetuste tähistamiseks, näiteks puuviljade valmimise, lõikuse, lapse

sündimise, mõne õnnelikult lõppenud ürituse, jahi, sõjaretke jms. puhul. Samasugusteks pidustusteks on pulmadki, milledest oleme juba kõnelnud.

Kõigil neil kommetel, tseremooniatel ja pidustustel oli nii-öelda puhtilmalik iseloom, kuid usund, kasutades oma

Joon. 42. Armistatud kehaga austraallane ja tätoveeritud seljaga neegritar

mõju kindlustamiseks kõiki võimalikke viise ja teid, tungis paljudel juhtudel aktiivselt nende sekka. Peale selle võttis usund ka ise väga ulatuslikult omaks algelise tseremonialismi.

Kui asume jälgima ehtimise tekkimist ja olemust, kohtame jällegi mitmesuguseid «teooriaid». See küsimus on tõepoolest üsna keeruline. Eri liiki kaunistustel on eri päritolu, tähendus ja sisu, mis sageli vastastikku põimuvad. Kõigepealt tuleb eraldada kaunistused, mis kantakse inimese enda kehale, nagu maalingud ja tätoveeringud, millede juurde kuuluvad niihästi soeng kui ka esemelised ehted, mis kinnitatakse, seotakse või riputatakse kehale,

viimast selleks mõnikord isegi vigastades. Kaunistused tek-
kisid väga vara. Kehale riputatud ehteid kandis juba gri-
maldilane, neid tundsid, samuti nagu keha värvimist, ka
tasmaanlased. On võimalik, et ülempaleoliitikumi asulaist
leitud ookritükid annavad
tunnistust sellest, et inimene
värvis oma keha juba tol
ajastul. Kõigi kaasaja maha-
jäänud hõimude ja rahvaste
hulgas on väga laialdaselt
levinud mitut laadi kaunis-
tused. Igal kaunistusel võib
olla mitu ülesannet. Keha
värvimine on seotud naha
kaitsmisega, kuid see võib
olla seotud ka totemismiga,
kuivõrd see mõnikord kaju-
tab tootemlooma jäljenda-
mist. Sellesse seguneb ka
maagia elemente, kui seda
aga tehakse sõjaretkeks ette-
valmistamisel, taotletakse
hoopis hirmutava mõju saa-
vutamist. Sama keeruline
oma tähenduselt on täto-
veeriminegi (tahiti sõ-
nast *tatu* — «märk»). Mõni-
kord võib märgata, et täto-
veeringud sarnanevad armi-
dega, mis noormehe kehale
jäävad mitmesugustest initsi-
atsioonil toimunud vastupidavuse katsetest.

Kuid väljas-
pool kahtlust on teinegi tätoveeringu mõte: selle sisuks
on ka totemistlikud sugukonnamärgid, maagilised võtted,
ühiskondliku asendi tähistamine jne. Lõpuks võib tätovee-
ring olla ka lihtsalt keha kaunistuseks.

Meile tunduvad metsikutena ja mõttetutena säärased
kaunistused, nagu nina vaheseinast või huulest läbitorgi-
tud kepikesed ning alahuulde kinnitatud plaadikesed, nii-
nimetatud *botokid* (nendest on tekkinud Lõuna-Ameer-
rika *botokuudide* hõimu nimetus). Kuid samasuguste
ehete vahetuks igandiks on kõrvarõngad, mis nii visalt
säilivad kaasaegseski ühiskonnas.

Joon. 43. Uusmeremaalane spi-
raalse tätoveeringuga

Oleks raske loendada kõiki rippehteid, milledes samuti kajastuvad mitmesugused momendid, nii puhtesteetilised kui religioossed, nii maagilised kui totemistlikud, samuti aga ka nende omaniku ühiskondlik asend. Siia kuulub ka jahi- ja sõjatrofeede, nagu tapetud looma kihva, skalbi või isegi vaenlase pealuu kandmine. Vastavates kaunistustes avaldub ka vallaliste ja abielunaiste erinev ühiskondlik asend. Mõnikord ehitakse end ebaharilikult. Teatava Lääne-Aafrika neegrihõimu mõrsja kuhjatakse sel määral üle rauast ehetege, et ta ilma kõrvalise abita liikudagi ei suuda. Spetsiifiliselt arenevad ja omaette tähendusega on sõdurite ning pealikute kaunistused. Rippehted kaetakse hiljem kaunistustega — ornamendi, nikerduse või inkrustatsiooniga — ja nad kujunevad niiviisi kunstiteoseksiks.

Laialt on esiajal levinud suuline rahvalooming — folkloor (inglise *folk* — «rahvas» ja *lore* — «teadus»). Selle kõige varasemaks liigiks on minevikulegendid, müüdid. Eriliselt arenes muinasjutt. Folkloori hilisemateks liikideks on laul, eepos, mõistatus ja vanasõna.

Juba üsna varakult kerkis inimese ette küsimus, kust ja kuidas on kõik olemasolev tekkinud. Selles algelises minevikku pöördumises peitub mingi ajaloo idu. Need kujutelmad minevikust on muidugi äärmiselt fantastilise sisuga. Algne müüt on totemismiga tugevasti läbi imbutunud. Selle peateemaks on inimese ja temaga esiaja arusaama järgi lahutamatu ühendatud loomade tekkimine. Hilisemaks teemaks on maa ja kogu maailma tekkimine. Vähemalt austraallastel ja Lõuna-Ameerika indiaanlastel on küll müüte inimese tekkimisest, aga maa ning maailma tekkelugusid pole neilt leitud.

Kõige algelisem inimese tekkeloo variant vastab puhtotemistlikule vaimule ja seisab selles, et vastava hõimu inimesed on ühel või teisel fantastilisel teel tekkinud mingist loomast, loodusnähtusest jne. Selle müüdi hilisemaks elemendiks on motiiv inimese loomisest mõne totemistliku olendi poolt mullast, savist jne. totemi eeskujuga ja näo järgi. Selle müüdi neis kujundustes, mis kajastavad matriarhaati, esineb totemistlik looja «vanaemana» või «emade-emana». Selline on näiteks hiina jumalanna, maailma looja ja inimsoo esiema Nuiva. Müüdi järgi olevat sellel «vanaemal» olnud kaks last — õde ja vend, kes olid ühtlasi ka mees ja naine. Nad moodustasid esimese inim-

paari. Müüdi järgnev redaktsioon, mis kajastab patriarhaalseid suhteid, asendas õe ja venna kahe vennaga. Mütoloogias on laialt levinud kujutelm neist kahest vennast (kes tihti esinevad kaksikutena), kusjuures neile omistatakse «vägilaste» ja mitmesuguste kultuurielementide loojate jooni. Algses inimpaaris — vennas ja ões või kahes vennas — kajastub meile tuntud vanim ühiskonna korralduse vorm — duaalne organisatsioon. Algelisele müüdile pole võõras ka primitiivne evolutsiooniidee: ühe looma ümberkujunemine teiseks loomaks, millest lõpuks tekib inimene.

Maa ja maailma tekkelugu sisaldab paljude hõimude ja rahvaste mütoloogias kõik hästi tuntud piiblimüüdi üksikasjad: algsete elementidena figureerivad siin vesi, taevas, pimedus ehk kaos, inimene kas tekib või luuakse mullast või savist. Laialt levinud on ka «paradiisi» ja «elupuu» motiivid. Näiteks räägib Kameruni neegrihõimu bokoko müüt, et inimesed algul olevat olnud õnnelikud, nad ei olevat tundnud ei kannatusi ega surma. Kui nad vanaks said, siis tarvitses neil vaid veeta üheksa päeva väikese «singepuu» juures, et jälle muutuda nooreks ja alustada uut elu. Sama laialt levinud on inimese algse ebatäiuslikkuse, «pärispatu» või «pattulangemise» motiiv, kus inimkond ümber muudetakse või parandatakse mingi stiihilise nähtuse, uputuse või tulekahju läbi.

Suulise rahvaloomingu teemaks muutusid hilisemadki esiajaloo ajajärgud ning sündmused ja neist tekkisid pärimused ning legendid. Kuigi legendid on mütoloogilise, enamasti fantastilise iseloomuga, on neil siiski alati kaugem reaalne ajalooline alus. Nii on näiteks tähelepanuväärseks mälestuseks matriarhaadist laialt üle kogu maa-kera levinud legend amatsoonidest. Legendi algvariant kõneleb rahvast, kes koosnes üksnes naistest. Muistne kreeka pärimus nimetab neid «meestevihkajateks». Mitmesugustes teistes variantides kõneldakse vastava rahva juures naiste valitsemisest, nende erakordsest sõjakusest, et nad olevat põletanud või kuivatanud endal ära parema rinna, selleks et oleks parem vibu lasta, et neil olnud suuri varandusi, et nende maal olnud rohkesti eriti kulda jne. Eriti arenes amatsoonide legend muistses Kreekas, kus see kujunes antiikse ilukirjanduse ja skulptuuri

eelistatud teemaks. Samale legendile võlgneb oma nime Amasoonase (algselt «amatsoonide») jõgi Lõuna-Ameerikas.

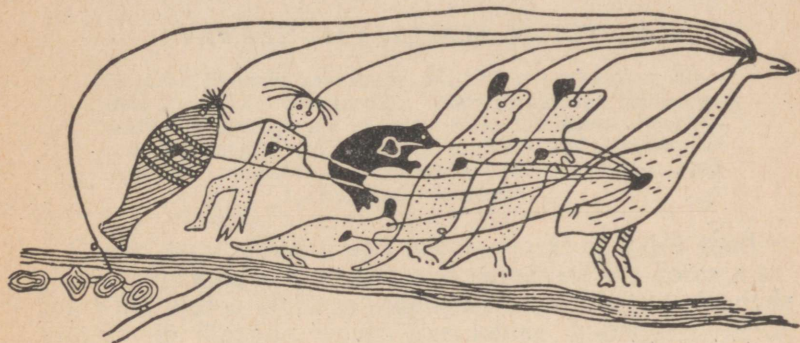
Teine laialt levinud folkloori liik — muinasjutt — areneb moraliseerivaks jutustuseks loomade tavadest ja käitumisest, mitmesugustest fantastilistest olenditest jne.

Algelse laulu sõnastus jäi äärmiselt primitiivseks, kuigi selle sisu oli mitmekesine. Lauludes käsitleti tööd, jahipidamist, sõda, armastust. See algselt lihtne ja otsekohene tekst muutub hiljem keerulisemaks, saab ühtlasi palju kindlama vormi ja värsimõõdu ning omandab muusikaga seotuna ise teatava kõlavuse. Siit saab alguse luule, mis seega on tekkinud vahetult laulust.

Vanasõna kujutab endast osakest rahva tarkusest ja paistab sageli silma suure mõttesügavuse ning tabavusega. Kui head on näiteks ühe neegrihõimu järgmised vanasõnad: «Vanaduses soojendatakse end puudega, mis on korjatud nooruses», «Iga katuse alt tõuseb suitsu», «Kui öösel räägid, et oled ilus, pea meeles, et sind nähakse päeval».

Esiaeg ei tunne kirja, kuid juba väga kaugetel aegadel tekkis esimene kirjaliku sidepidamise või ülestähenduste tegemise viis. See on piktograafia (ladina *pictus* — «joonistatud» ja kreeka *graphein* — «kirjutada»), piltkujutus või piltkiri. Piktograafia on seega tihedalt seotud joonistusega. Teatavaid piktograafia vorme võib näha mõningat liiki «signaalide keeles». Piktograafia arenes mitmetel hõimudel ja rahvastel, eriti melaneeslastel, Põhja-Ameerika indiaanlastel ning Siberi rahvastel. Arenenud kujul koosneb piktograafiline kiri üksikutest joonistustest või omavahel seotud kompositsioonidest, mis kas realistlikult või tinglikult kujutavad esemeid, tegevust või sündmusi. Piktograafilistel kujunditel on mõnikord keeruline jutustav sisu, need võivad edasi anda sündmuste kroonikat või jutustada esivanemate heroilistest kangas- tegudest. Piktograafilised kujundid on kantud puukoorele, kasetohule, kivile, luule või nahale. Piktograafia näiteks võib olla joonistus-petitsioon, mille delavaari indiaanlased 1849. aastal esitasid Ameerika Ühendriikide presidendile. Kasetohu tükile joonistatuna sisaldab see petitsioon seitsme sugukondliku rühma palve, et neil lubataks Ülemjärvelt ümber asuda teiste naabruses olevate järvede

äärde. Seitset sugukonda esindavad siin nende tootemid kurg, kolm nugist, karu, mereinimene ja merikass. Kõige ees on juhtiva sugukonna tootemina kurg. Allpool on ära tähendatud need järved, kuhu palujad soovivad ümber asuda. Palve üksmeelsust tähistatakse sellega, et kõikide figuuride silmad ja südamed on ühendatud kure kui nende soovi väljendaja silmade ja südamega.

Joon. 44. Piktograafia. Delavaari-indiaanlaste poolt USA presidendile 1849. a. antud petitsioon

Piktograafia erivormiks võib lugeda indiaani v a m p u m i t. See koosneb mitmesuguse pikkuse ja laiusuga erinevat värvi klaaspärlite ridadest või vööndeist, millest on moodustatud pildid, mis kujutavad endast memoriaalseid ülestähendusi teatud sündmuste või lepingute sõlmimise kohta jne. Ühe vampumi valmistamine nõudis mitu aastat tööd. Vampumeid säilitas hõimu pealik, aegajalt neid «loeti ette» ja seletati, et nende sisu meeles pidada ja uuele põlvkonnale edasi anda.

Veel üheks katseks luua ülesmärkimise ja sidepidamise vahend on niinimetatud «sõlmkiri». Sõlmedega nõör, mida algselt kasutati arvu fikseerimiseks, areneb mõnedel rahvastel, eriti Põhja-Ameerika indiaanlastel, mõnedel neegrihõimudel ja mikroneeslastel, sündmuste «ülesmärkimise» ja teadete edasiandmise vahendiks. Omamoodi virtuooslikkuse saavutas see sõlmkiri ehk quipu muistses Peruus. Peruu quipu kujutab endast mitmesuguse pikkuse

ja värvusega nõõride kimpu. Nõõridel on rida üksteisest eri kaugusel asuvaid ja kujult erinevaid sõlmekesi. Kogu kimp on kinnitatud ühe põhilise nõõri külge. Quiput kasutati mitmel otstarbel, alates majanduslikust arvepidamisest ja elanikkonna statistikast kuni tervete kroonikate «ülestähendamiseni».

Kaheksas peatükk

VARASE METALLIAJA KULTUUR

Tootlike jõudude kasvamine. Metallurgia tekkimine. Ehedate metallide kasutamine. Metallimaakide töötlemise tekkimise koha ja aja küsimus. Vase töötlemine. Pronksi-aeg. Rauaaeg. Maaviljeluse ja karjakasvatuse arenemine. Käsitöö arenemine. Vahetuskaubandus. Loonusraha. Külaline-kaupmees.

Oleme oma silmade eest mööda lasknud pildi tootlike jõudude igakülgsest arenemisest sugukondliku korra ajastul. Kuid ajaloo üldiseks seaduseks on, et tootlike jõudude areng viib lõppude lõpuks vastuolude tekkimisele selle arengu ja olemasolevate tootmissuhete vahel ning jõusse astub seadus, mis nõuab, et tootmissuhted peavad tingimata vastama tootlike jõudude iseloomule. Tekivad ja kasvavad raudsel jõul eeldused sügavaks ühiskondlikuks pöördeks. Kuid selleks, et pööre võis toimuda, pidi aset leidma tootlike jõudude uus, otsustav tõus. Selles kõnesoleval etapil toimunud tõusus etendas tähtsamat osa metallide töötlemise areng. Kiviaega asendas metalliaeg. Siitpeale ja veel kaua edasi määrab metall suurel määral kogu kultuuri arengut.

Mitmeid metalle kasutati juba varem, kuid siiski ainult piiratud määral. See võis olla teiste tegurite hulgas üheks matriarhaadilt patriarhaadile ülemineku eelduseks. Tõeline metallurgia ja enam või vähem ulatuslik metallide kasutamine ühiskondlikus tootmises oli, jällegi teiste tegurite seas, aluseks uue etapi saabumisele ühiskonna arengus.

Kuid peatume üksikasjalisemalt metallurgia tekkimise küsimusel.

Milline oli esimene metall, mida inimene hakkas töötlema? Juba varakult pidi paljudes kohtades kasvõi oma läikega inimese tähelepanu endale tõmbama laialt kogu

maakeral levinud ja sageli kergesti leitav kuld. Tõepoolest, juba Lääne-Euroopa (Iirimaa, Prantsusmaa), Põhja-Ameerika ja Egiptuse neoliitikumis leidub väikesi kullast esemeid. Egiptuses dateeritakse kuldesemete leide kuuendasse aastatuhandesse e. m. a. ja siin on kuld kaheldamatult esimeseks kasutusele võetud metalliks. Sellekohaseid tõendeid annab ka etnograafia. Suure imestusega avastasid portugallased, esimesed Lõuna-Ameerika vallutajad, et sealsed pärismaalased kasutasid puhtast kullast õngkonkse. On olemas andmeid, et ka ehedat hõbedat on kasutatud varakult. Looduses leidub ka puhast, ehedat vaske. Eriti rikkalikud vase leiukohad olid teada Uraalis, Ferganas ja Põhja-Ameerikas Ülemjärve piirkonnas. Eheda vase kasutamine kuuendal-viiendal aastatuhandel e. m. a. on kindlaks tehtud Ees-Aasias ja samuti muistses Kesk-Aasias. Ehedat vaske oskasid töödelda mitmed Põhja-Ameerika indiaanlaste ja eskimote hõimud. Vasest valmistati ehteid ja tööriistu.

Viimaks, esiajal kasutati ka ehedat, meteorset rauda. Kõik vanimais kultuurmaades, Egiptuses ja Mesopotamias, leitud varaseimad raudesemed on tehtud meteorsest rauast, mitte aga maagist saadud rauast. Samast annab tunnistust ka raua muinassumeri nimetus — *an bar* — «taevane tuli». Meteorset rauda töötlesid põlistest aegadest saadik eskimod ja Põhja-Ameerika indiaanlased, kes sellest valmistasid nooleotsikuid jms.

Kõiki neid ehedaid metalle töödeldi üksnes külmalt, kivikirveste abil. Esiaja inimesele oli see materjal nähtavasti samasuguseks kiviks nagu iga teinegi, see oli ainult teistest pehmem ja seda võidi seepärast töödelda tagumise teel. Põhjendatult nimetasid irokeesid vaske «punaseks kiviks». Esiaja inimene ei osanud veel ehedaid metalle sulatada. Kõik need materjalid olid siiski haruldased. Kuld ja hõbe esinevad liiga väikeste osakestena ja nad on liiga pehmed. Suhteliselt pehme on ka ehe vask. Algeline ehedate metallide kasutamine külmal kujul võis seepärast levida vaid väga piiratud ulatuses ega avaldanud tootmise arengule olulisemat mõju. Ehedad metallid ei suutnud muidugi kivi kui esiaja tehnika alust välja suruda, kuid nende kasutamine oli inimese esimeseks tutvumiseks metalliga ning etendas siiski tähtsat osa, seda võib nimetada metalliajastu varaseks koidikuks.

Tõelise metalliaja alguseks pole mitte eheda metalli

külmtootlemine, vaid metalli maakidest väljasulatamine ja selle järgnev kuumalt sepistamine või valamine. Metallurgia tekkimise küsimuse lahendus seisab põhiliselt üksikute metallide tootmise ja töötlemise alguse aja ning koha ja selle oskuse Vanas Maailmas levimise teede kindlakstegemises. Selles küsimuses on esitatud lõpmatu hulk arvamisi ja väiteid. Eri autorid asetavad ühe või teise metalli töötlemise algkoha eri maadesse, vaidlevad varase metallurgia olemasolevate jälgede vanuse üle, tõlgendavad lahkuminevalt üksikuid arheoloogilisi leide, kõnelevad palju kultuuri rändudest, laenudest jms. Kodanlikus teaduses on laialt levinud seisukoht, et kogu metallurgia või vähemalt mõne metalli töötlemine olevat tekkinud ühesainsas keskuses, kus sellele kunstile olevat pannud aluse mingi eriti andekas rahvas, rahvas, kes sel viisil olevat saanud kogu inimkonna heategijaks. Rassistidel on teadagi selleks metallurgide rahvaks legendaarne «aaria» rahvas. Muidugi ei saa aga seda küsimust nii lihtsalt ja vulgaarselt lahendada. Teoreetiliselt võis teatava metalli töötlemine tekkida kõikjal, kus leidis selle metalli maaki. Selliseid kohti oli aga maakera paljudes maades. Seejuures pidi ehedate metallide tundmine, mis, nagu nägime, oli levinud küllaltki laialt, avama tee uuele progressile sel alal. Peatume kahe põhilise metalli — vase ja raua töötlemise algusel.

Kõige varasem arheoloogiline tõend vasemaagi sulatamise ja töötlemise kohta on pärit viiendast aastatuhandest e. m. a. Ees-Aasiast. Väga vanad on vase tootmise jäljed samuti Kesk-Aasias, Indias ja Hiinas. Lõuna- ja Kesk-Euroopas tekkis vase sulatamine kolmanda aastatuhande keskel e. m. a. Kõige varasemad arheoloogilised tõendid selle kohta on leitud Küprosel, mis vanal ajal oli üheks tähtsamaks vase leiukohaks Vahemeremaades ja Euroopas. Sellega seletub Küprose saare nime kokkulangemine vase nimetusega: ladina *cuprum*, inglise *copper*, saksa *Kupfer*. Juba kauges minevikus hakati vaske tootma teisteski maades. On huvitav, et ka mõned mahajäänud rahvad tundsid kauges minevikus vasemaagi sulatamise kunsti. Niisuguseid andmeid on meil Aafrika neegrite ja nüüdse Arizona ning New-Mexico osariigi indiaanlaste kohta Kolumbuse-eelsest ajast. Seega võib arvata, et vase sulatamine ja töötlemine tekkis juba esiajal, igal juhul tundsid seda kõik Idamaade varased klassiühiskonnad.

Kuid vaske saadi selle pehmuse tõttu kasutada vaid piiratud ulatuses. Otsustades arheoloogia andmete järgi valmistati vasest sel ajal nuge ja pistodasid, vahel harva kirveid, peamiselt aga ehteid — käevõrusid, sõrmuseid, kaelas kantavaid ripatseid jne. Vase tarvituselevõtt ei moodustanud seega erilist ajastut, näiteks sellist, nagu on kiviaeg, seepärast kõnelevad ainult mõned arheoloogid erilisest «vaseajast». Vask hakkas muidugi kiviga võistlema, kuid ei suutnud seda siiski välja tõrjuda. Tööriistade materjalina oli kivi selgi ajastul endiselt valitseval kohal. Kõige selle tõttu nimetatakse kõnesolevat aega sageli e neoliitikumiks (ladina *aeneus* — «vaskne» ja kreeka *litos* — «kivi») või mõnikord halkoliitikumiks (kreeka *chalkos* — «vask»). Otsustava võidu kivi üle saavutas alles pronks ja selle ilmumine tähistab tehnika ajaloos uut ning tähtsat etappi.

Pronks on vase ja tina sulam, kusjuures tina lisand moodustab sellest 3—12%. Sel sulamil on vasega võrreldes olulisi eeliseid. Pronks on märksa kõvem, seejuures on ta sulamistemperatuur madalam (vasel on sulamise t° 1050—1330°, pronksil 800—1000°), ta on silmapaistva keemilise püsivusega ja hea sepistatavusega, täidab valamisel väga hästi vormi, annab teravaid lõikeservi ning on lõpuks ilusa värvusega. Millal ja kes tegi selle tähtsa leiutise? Sellele küsimusele ei oska me rahuldavalt vastata. Võib ainult märkida, et sellist vase ja tina segu leidub looduses endas paljudes kohtades maagina ja et on võidud konstateerida ka selle «loodusliku pronksi» episoodilist kasutamist. Mesopotaamias ja Egiptuses kuuluvad pronksi vanimad jäljed neljandasse aastatuhandesse e. m. a. Euroopasse ilmus pronks esmakordselt 3500. aasta paiku e. m. a. Hispaania ja Balkani poolsaare kaudu tuleva importkauba näol. Harva oli mõni maa sellises õnnelikus olukorras, et seal leidis korraka nii vaske kui tina; eriti viimane kujunes üheks tähtsamaks vahetuse artikliks, aga ka üheks vallutusretkede ergutajaks.

Pronks levis laialt ja kujunes põhiliseks tööriistade, relvade, nõude ning ehte valmistamise materjaliks. Algas pronksiaeg, mis moodustas üsna pika ajaloojärgu. See ei olnud muide kõigis maades kestuselt ühesuguse pikkusega: Lõuna-Euroopas kestis pronksiaeg kuni esimese aastatuhande alguseni e. m. a., Skandinaavias, kus pronksiaeg jõudis silmapaistva õitsenguni, kestis see esi-

mese aastatuhande keskpaigani e. m. a. Vanimates kultuurmaades algas pronksiaeg esiaja lõpul ja jätkus üsna kaua veel klassiühiskonna ajastulgi. Lääne-Euroopas kuuluvad pronksiaega kõige hilisemad vaiehitised. Lääne-Euroopa pronksiaja kultuuride pikas reas paistab eriti silma Lužitsi-kultuur (muistse lääneslaavi lužitsite hõimu järgi). See kultuur kuulub ajavahemikku 1300.—500. aastani e. m. a. ja oli levinud Sileesia, Poola, Brandenburgi ning Saksimaa maa-alal.

Pronksiaeg on laialdaselt esindatud ka NSV Liidu territooriumil. Siin on leitud ja avastatakse suurel arvul järjest uusi nii üksikuid kui ka mitmesugusteks kultuurideks rühmituvaid muistiseid.

Niisugused on: selle ajastu varajasse järku kuuluv Fatjanovo-kultuur (Jaroslavli ligidal asuva Fatjanovo küla järgi), mis on esindatud kalmistutega, kus veel valitseb kiviinventar, pronksi aga esineb harva; katakombhaudade-kultuur, mis on saanud oma nime tuse omalaadsete haudade järgi ja on levinud Volgast Dneprini; Abaševo-kultuur (Abaševo küla järgi Tšeboksarõ linna juures), mis on levinud Kaluugast Ufaani ja on esindatud pronksiaja hilisemasse järku kuuluvate kääbastega; puukamberhaudade-kultuur, mida nimetatakse nii sellele ajajärgule iseloomulike rõhtsatest palkidest laotud kambrite järgi, milledesse maeti surnuid.

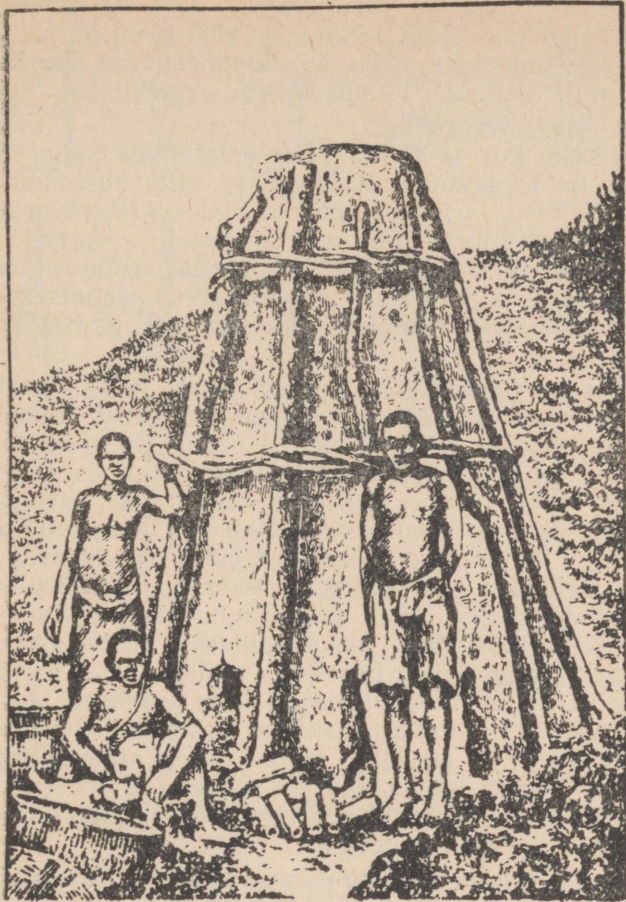
Siberis on avastatud tähelepanuväärne pronksiaja muististe rühm, mida tuntakse Minussinski-kultuuri nime all. See jaguneb kaheks alarühmaks, mis esindavad pronksiaja kahte staadiumi: üks neist — Andronovo-kultuur (Atšinski linna ligidal oleva Andronovo küla järgi) on levinud laial maa-alal Jenisseist Jai-kini ja dateerub teise aastatuhande keskpaika e. m. a., teine — Karassuki-kultuur (Karassuki jõe järgi Minussinski ligidal) kuulub teise aastatuhande lõppu ja esimese aastatuhande algusesse e. m. a. Nende mälestusmärkide uurimisel on suuri teeneid nõukogude arheoloogil S. V. Kisseljovil. Kesk-Aasias kuuluvad pronksiaega mõned Anau-Kala künka kihid samanimelise asula juures Turkmeenias, 8 km kaugusel Ašhabadist, ja rida teisi muistiseid.

Pronksiaeg on rikkalikult esindatud Kaukaasias. Nõukogude arheoloog B. A. Kuftin avastas ja uuris aastail

1936—1940 läbi silmapaistva Tsalkinski-kultuuri muistised Tsalkinski platool Trialeti mägede piirkonnas, 110 km kaugusel Tbilisist. Kääbastest, mis siin avastati, leiti erakordselt rikkalikud matused mitmekesise inventariga, sealhulgas iseäranis oma kunstilise väärtuse poolest silmapaistvaid hõbedast ja kullast esemeid. Tsalkinski-kultuur kuulub teise aastatuhande esimesse poolde e. m. a. Kaukaasia teiseks tähelepanuväärseks kultuuriks on Kobani-kultuur (esimeste leidude järgi Kobani külas Põhja-Osseetias), mis on levinud Põhja-Kaukaasia mägede- ja mägede-eelses vööndis. Sellele pronksiaja lõppu ja rauaaja algusse kuuluvale kultuurile on iseloomulikud omapärased kitsad, piklikud ning kõverad pronkskirved ja pronksist nõelad, mida nähtavasti kasutati burkade kinnitamiseks. Kronoloogiliselt kuulub Kobani-kultuur esimese aastatuhande lõppu ja teise aastatuhande algusesse e. m. a. Põhja-Kaukaasia pronksiaja uurimise alal on tähelepanuväärseid teeneid nõukogude arheoloogidel A. A. Jessenil ja J. I. Krupnovil.

Metalliaja, eriti aga pronksiaja saabumine tähistab võimsat tõusu tehnika ja kogu kultuuri arengus. On tarbetu kõnelda sellest, kuivõrd kõrgemal tasemel seisavad pronksist tööriistad, relvad, majapidamisesemed ja ehted neoliitikumi kiviesemeist. Esimeste ja teiste kõrvutamine näitab ilmekalt, millist kolossaalset edusammu pronksiaeg tähendab.

Uue etapi metallurgia ajaloos ja uue võimsa tõusu tehnika ning kultuuri arengus tõi kaasa raua sulatamise ja töötlemise tekkimine. Algas raua aeg. Raud on kõige levinum metall maailmas. Oma omadustelt, eriti aga kõvaduselt ületab ta tööriistade ja relvade materjalina tunduvalt pronksi. See-eest on puhta raua väljasulamine tunduvalt raskem kui ühegi teise metalli sulatamine — ta sulamistemperatuur on 1530°. Kuid raual on see iseärasus, et ta hakkab juba 700—800° temperatuuri juures maagist taanduma. Tõsi, selle temperatuuri juures raud veel ei sula, ei anna vedelat ja puhast metalli, vaid muutub taigasarnaseks, urbseks, šlakiga segatud massiks, niinimetatud «kängiks», mis esemete valmistamise materjalina pole muidugi kaugeltki täiuslik. Sellist rauakänki on võimalik saada kõige algelisemal viisil, isegi tavalise tuleriida abil. Sel viisil inimkond alustaski raua tootmist. Raua valmistamine arenes esiaja kestel, seda hakati tegema üha pare-

Joon. 45. Tanganjiika neegrite rauasulatamise ahi

mates ahjudes, mis andsid ikka rohkem ja puhtamat metalli. See ei olnud aga siiski veel tõeline sulatamine, mis annab puhta raua sulas ehk vedelas olekus, vaid pigem raua «keetmine», nagu öeldi muiste Venemaal. Suure tähtsusega oli õhu juurdevoolu kindlustamine käsilõõtsa abil (puhumine, muinasvene дмение, millest tuleneb домница, домна — «sulatusahi»; samast tüvisõnast tuleneb muide ka надменный — «ülbe», sõna-sõnalt «täispuhutud»). Sel-

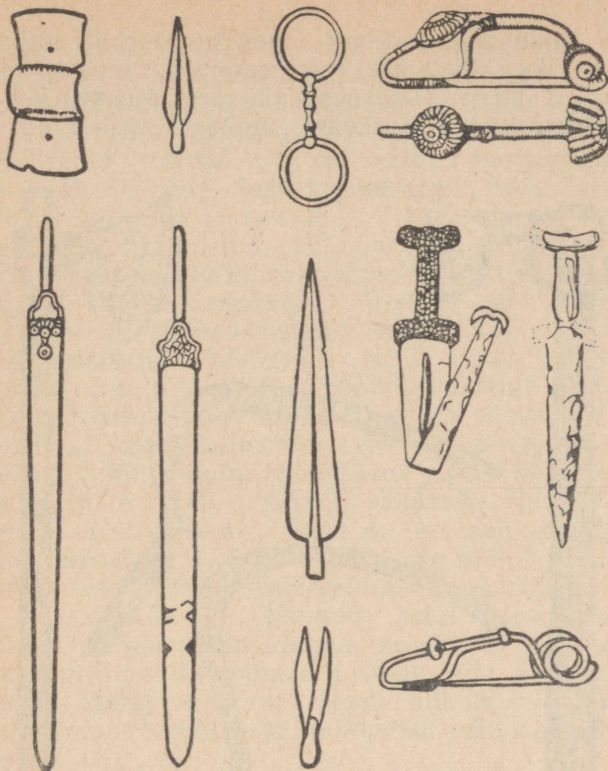
list algelist rauakängi sulatamise viisi tavalise, nn. «toorõhu» sissepuhumise, mitte aga kuumendatud õhu kasutamise abil, nagu see toimus hiljem, nimetatakse «toor-sulatamiseks».

Küsimus, kus ja millal raua sulatamine kõige esmalt tekkis, on äratanud erilist huvi ja esile kutsunud väga palju vaidlusi, kusjuures uuemal ajal avastatud arheoloogilised mälestusmärgid on sundinud vastavat kohta kandma ühelt maalt teise ja muutma selle ajamäära. Nõnda on raua sulatamise «kodumaaks» peetud Egiptust, mitmeid Ees-Aasia maid, Kaukaasiat ja Taga-Kaukaasiat, Hiinat jt.

Saksa õpetlane Felix Luschan esines 1902. aastal väitega, et raua sulatamise ja kuumtöötlemise esimesteks leiutajateks olid neegrid, kellelt selle oskuse omandasid muud rahvad, nii et Lääne-Euroopassegi jõudis raua sulatamine ja töötlemine Aafrikast. See väide kutsus esile ägedaid vaidlusi. Viimasel ajal Aafrikas toimetatud arheoloogilised kaevamised on andnud palju uut materjali, mis igal juhul näitab, et Aafrikas oli raua kuumtöötlemine laialt levinud juba väga kauges minevikus. Selles suhtes on tähelepandavaks arheoloogiliseks mälestusmärgiks Mumbva koobas Põhja-Rodeesias, millest neoliitilise ainese kõrval on leitud rauasulatamise ahju jäänused ja rauast nooleotsikuid. Mälestusmärk on dateeritud teise aastatuhandesse e. m. a., kuid see dateering on vaieldav. Nii Mumbva koobas kui ka rida teisi kõnelevad ühel või teisel viisil sellest, et neegrid siirdusid mõnes piirkonnas neoliitikumist vahetult rauaaega.

Andmed, mis on rauasulatamise tekkimise kohta olemas vanemates kultuurmaades, näitavad lõppkokkuvõttes, et Ees-Aasias, Egiptuses ja üldse Idamaades ei ulatu usaldusväärsed jäljed rauamaagi sulatamisest aega enne 1300. aastat e. m. a. Kui see on nii ja kui ülalmainitud Mumbva koopa leidude dateering teise aastatuhandesse on õige, siis järgneb sellest, et prioriteet raua sulatamise leiutamise alal võib tõesti kuuluda neegritele.

Lääne-Euroopas algas rauaaeg umbes 100. aasta paiku e. m. a. Lääne-Euroopa rauaaja varajast järku esindab kõige ilmekamalt Hallstatti-kultuur (Hallstatti linna järgi Austrias), mis on levinud Austrias ja selle naabermaades. Selles kultuuris esineb veel rohkesti

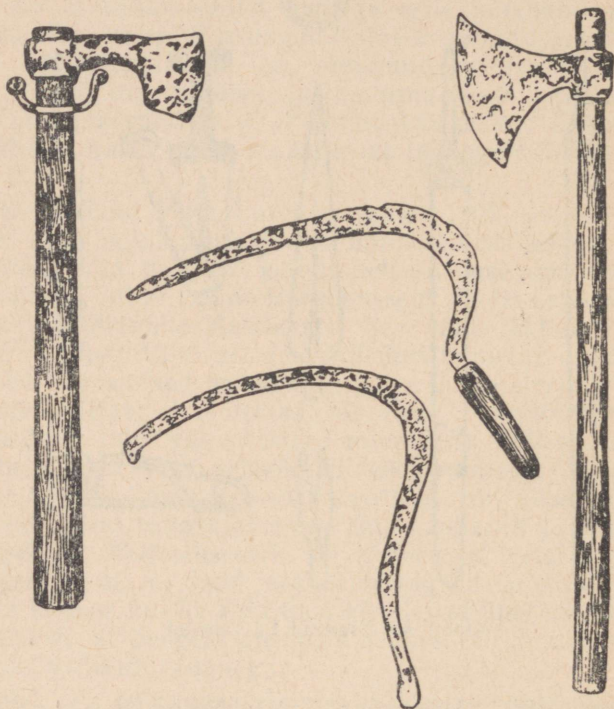

Joon. 46. Esemeid La-Tene'ist

pronksesemeid. Hilisemas, La-Tène-kultuuris¹ (Neuchâтели ehk Neuenburgi järve samanimelise lahe järgi Sveitsis) on pronksist veel vaid ehted ja toredusesemed, kuid tööriistad ning relvad on tehtud rauast. Selle kultuuri varased muistised dateeritakse viiendasse sajandisse e. m. a., kuna kõige hilisemad kuuluvad meie ajaarvamise algusse. La-Tène-kultuuri esindavad arvukad muistised — linnused, kalmistud, aardeleiud jt., mis on levinud Lääne-Prantsusmaast Ungarini ja Hispaaniast Skandinaavia poolsaareni. Selle kultuuri loojaks oli tõenäoliselt üks vanimaid Euroopas kujunenud rahvaid — keldid.

¹ Loe: latään.

NSV Liidu territooriumil algas rauaaeg IX sajandiga e. m. a. Üks selle ajastu varasemaid kultuure on Dja-kovo-kultuur (Djakovo küla järgi Moskva jõe paremal kaldal, 10 km Moskvast), mida esindab rühm Okaa

Joon. 47. Rauast kirveid ja sirpe slaavi ja soome-ugri hõimudelt

ja Volga vahel asetsevaid linnuseid. Vanim neist, Kaširi linnus Kaširi linna lähedal Okaa ääres, dateeritakse VII—V sajandisse e. m. a. Üheks sellele kultuurile iseloomulikuks jooneks on suurel arvul leitavad hobuseluud, mis annavad tunnistust arenenud hobusekasvatusest, võib-olla ka hobuseliha söömisest. Ananjino-kultuur (Ananjino küla järgi Kaama ääres Jelaburgi lähedal, Tatari ANSV-s), mida on uurinud nõukogude arheoloog A. V. Zbrujeva, on levinud Kaama, Vjatka ja Belaja jõe

basseinis. Seda esindavad eelkõige kalmed ning osalt ka linnused ja see kuulub VII—II sajandisse e. m. a. Ananjinokultuuri asendas Kaama piirkonnas Pjanobori-kultuur (Kaama ääres oleva Pjanõi Bori asula järgi), mida viimasel ajal on uurinud nõukogude arheoloog A. P. Smirnov. Seda kultuuri, mis hõlmab ajavahe-
mikki II sajandist e. m. a. kuni V sajandini m. a. j., esindavad jällegi kalmistud, mille inventar tunnistab, et siin oli raud pronksi selleks ajaks juba lõplikult välja tõrjunud.

Edasi kuulub rauaaega ülikas ja mitmekesine sküüdi- (sküüdi-sarmaadi-) kultuur, mis on esindatud arvukate muististega NSV Liidu lõunapoolses Euroopa osas ja isegi veel laialdasematelgi aladel, sealhulgas ka Siberis. See kultuur paistab silma eriti rikaste panustega kääbaskalmetega, milles peegeldub sügav ühiskondlik kihistumine. Suurt huvi pakub VII—IV sajandisse e. m. a. ulatuv, samuti rauaaega kuuluv Altai mäestiku-kultuur, mida on uurinud eelkõige nõukogude arheoloog S. I. Rudenko. Rida selle kultuuri muistiseid on erakordselt hästi säilinud tänu sellele, et need olid sajandite kestel jäätunud. Altai mäestiku-kultuuri kandjaid iseloomustab kõrgele arenenud karjakasvatus, mitmesuguste väkeloomade ja veiste ning hobuste kasvatamine. Siingi on leitud rikaste ülikute kääbaskalmeid, mille inventar sisaldab kallihinnalisi, välismaa päritoluga esemeid.

Lõuna-Siberi rauaaega esindab eriti Tagaari-kultuur (Tagaari järve järgi Minussinski lähedal), mis dateeritakse VII—II sajandit e. m. a. hõlmavasse ajajärku. Selles kultuuris, mida on uurinud S. V. Kisseljov, vääriavad tähelepanu 15—20 km pikkused niisutuskanalid.

Pöördume nüüd tagasi metallurgia tekkimise koha ja aja küsimuse juurde. Peame uuesti otsustavalt tagasi lükama kodanlike autorite täiesti ebateadusliku ning olemuselt reaktsioonilise oletuse metallurgia üheainsa «kodu-
maa», geniaalse «metallurgide-rahva», «leidurrahva» ning inimkonna «heategijate» olemasolust. Ülal iseloomustatud geograafiliste ja ajalooliste tingimuste tõttu võis metallurgia ning seejuures mitte metallurgia kogu ulatuses, vaid teatavate kindlate metallide töötlemine tekkida ja tegelikult tekkiski mitmel pool, mitte aga ühesainsas müstilises «keskuses». Metallurgia löid teineteisest sõltumata mitmed rahvad, kellest igaüks niiviisi andis oma panuse

Joon 48.
Sküütide
mõök →
rauast
akinakes

kultuuri üldisse varasalve. Üksikute metallide töötlemise varem või hiljem tekkinud kolled asetsevad eri paikkondades nii Väike- ja Ees-Aasias kui ka Taga-Kaukaasias, Kesk-Aasias, Uraalis, Kaug-Idas ja reas Lääne-Euroopa rajoonides ning Aafrikaski. Isegi Ida-Euroopas, kus rauda ei leidunud mäemaagina, toodeti ja töödeldi põlisest ajast saadik siin laialdaselt levinud soo- ja järve- maake. Kolumbuse-eelne Ameerika ei tundnud rauda. Ühe või teise metalli ajastu algust teataval maal ei tohi arvata ainult mõne üksiku dateeritava leiu ilmumise põhjal, nagu seda teevad mõned autorid, vaid metallide ajastuid tuleb arvata alles sellest alates, kui vastava metalli tootmine on muutunud enam-vähem massiliseks ja hakanud majanduses etendama olulist osa.

Üleminek metallide ajastule oli üheks võimsamaks tootlike jõudude tõusu teguriks, kuid ühtlasi oli see sündmus ise ka selle tõusu avalduseks, mis sai võimalikuks alles teataval tootlike jõudude ja ühiskonna arengu astmel. Sellega seletub ka esimesel pilgul imelikuna tunduv tõsiasi, et inimene oskas ehedaid metalle küll külmalt töödelda, kuid ei leiutanud nende sulatamist.

Raua sulatamise ja kuumalt töötlemise algus oli metalliajastu uueks ja viimaseks etapiks. Raud võitis pronksi. Üldse tekitas metalliajastu saabumine esiaja ühiskonna ajaloos sügava, omamoodi revolutsioonilise pöörde. See kehtib kõigepealt tehnika, aga ka kogu kultuuri kohta. On täiesti selge, kui suur tähtsus oli kivist tööriistade ja relvade või nende osade asendamisel metallist, algu vasest ja pronksist, hiljem rauast riistade või osadega. Tarvitseb vaid meenutada adratera ilmumist. Pronksiajale on iseloomulik relvastuse erakordne areng. Sellel ajastul ilmus esmakordselt uus, seni täiesti tundmata relv — mõök, ilmusid mitmesugused metallist kaitsevahendid — kiiver, turvistik, kilp jm. Sellel ajastul ilmus esmakordselt ka pronksist osadega sõjavanker. Relvade areng pronksiajal

põhineb ühelt poolt tehnika, eriti just metallurgia arengul, teiselt poolt on see aga lahutamatult seotud ühiskondlike suhete ja tollel ajajärgul arenevate sõjapidamisviisidega.

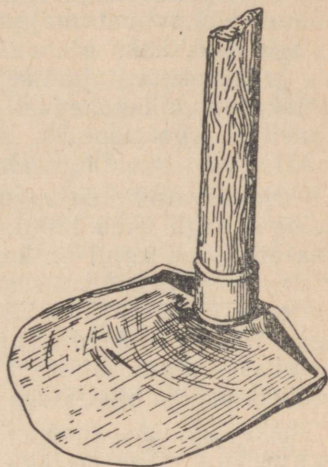
Suur mõju oli metallidel toidunõude ja majariistade ning köögi ja koduse majapidamise arengule. Metall täiustas ratast, andes sellele algul pronksist, hiljem rauast vitsa.

Metallide kasutamine koos tehnika üldise tõusuga kajastus loomulikult tootmise kõigis harudes.

See kajastus eriti maaviljeluses, kuhu saadi metallist sahk. Ühtlasi täiustusid sellel ajajärgul muudki maaharimisviisid: edenes viljaheldussüsteem, hakati kasutama väetisi, toimus parimate maatükkide väljavalimine ja nende eristumine künni-, karja- ning heinamaaks.

Uus tehnika tungis ka aedviljakasvatuse alale. Metallil ilmudes arenes kõblaski edasi ja kujunes niisuguseks täiuslikuks riistaks, nagu seda on näiteks Kesk-Aasia «ketmen». Omamoodi imeks esiaja aedviljakasvatamise tehnika alal on «chinampad» — muistse Mehhiko ujuvad aiad. Need olid puust ja põimitud roost parved, mis ehitati järvedele ning kinnitati köitega kas järve põhja või kaldasse löödud vaiade külge. Parvedele kanti kiht mudaga segatud mulda ja kasvatati sellel köögivilju: tomateid, ube, kõrvitsaid, magusaid kartuleid jms. Suurte lilleharastajatena kasvasid vanad mehhiklased siin lilligi. Nende ujuvate aedade iseäraliseks eeliseks oli see, et nad ei vajanud kastmist, sest pidev ühendus veega kindlustas küllaldase niiskuse, mis ühes kunstliku mullastiku viljakusega andis kiiresti rikkalikke saake. Väikesel saarel asetsev muistse Mehhiko keskus Tenochtitlan oli ümbritsetud paljude selliste aedadega.

Edasi arenes ka karjakasvatus. Soodsas geograafilises keskkonnas kujunes mõnedel hõimudel karjakasvatus juh-

Joon. 49. Kesk-Aasia ketmen

tivaks majandusharuks, mis tõrjus kõrvale maaviljeluse. Kuid karjanduse arenemine iseseisvaks majandusharuks nõudis vastavaid tingimusi, kõigepealt ulatuslikke looduslikke karjamaid. Kõnesolevas staadiumis valitsevates tingimustes viis põllunduse ja karjanduse arenemine nende diferentseerumisele ja eraldumisele. Tekkis kaks teataval määral lahkuviivat majanduse ja ühtlasi kogu kultuuri arengu teed, kaks ajaloolist kultuuritüüpi — maaviljelajate ja karjakasvatajate kultuur. Sellele vaatamata jäi aga karjakasvatus ikka edasi suuremal või vähemal määral maaviljelusega seotuks, samuti nagu maaviljelus kaugegtki ei võõrdunud loomakasvatusest.

Karjakasvatus pole sugugi lahutamatu seotud nomaadieluga, nagu üsna laialt, kuid ekslikult arvatakse. Isegi oma arenenud kujul on karjakasvatus soodsates geograafilistes tingimustes või muude soodsate tingimuste kokkulangemisel sageli ühenduses täiesti kindla paikse eluviisiga. Tõeline rändkarjandus, millele on tüüpiline karjakasvatajate eneste rändlev eluviis, on kahtlemata selle elatusviisi hilisemaks vormiks.

Üheks tähtsaks loomapidamise haruks on hobusekasvatus. See on aga väga hilja tekkinud. Algselt, nagu näiteks Mesopotaamias, kasutati hobuseid üksnes sõidu- või veoloomadena, rakendades neid eriti sõjavankrite ette. Hobuse kasutamine maaviljelemisel oli üldiselt väga piiratud. Karjakasvatajate juures on hobune ja hobusekasvatus suhteliselt hiliseks laenuks.

Tootlike jõudude tõus, põhiliste tootmisharude ja vahetuse areng — kõik see avaldas otsustavat mõju käsitöö mitmekülgsel arenemisele. Kogukondlaste seast kerkis esile üha enam isikuid, kes olid mingi tootmisharu spetsialistid. Teenindades kogukonna muid liikmeid, vahetavad need spetsialistid oma tooteid neile endile tarvilike teiste hüvede vastu. Nõnda arenes kogukonnasisene vahetus. Mingis tootmisharus kogutud teadmised ja kogemused said omaseks kogu perele, neid pärandati edasi ning käsitööala kujunes selle pere pärandatavaks tegevusalaks. Eriti tähtsa koha omandas muidugi metallide töötlemine, valu- ja sepatöö. Sepp kujuneb üheks silmapaistvaks kogukonna liikmeks ja saab erilise au osaliseks. Paljudel rahvastel ühines sepa isikuga ettekujutus tarkusest ja pea-aegu isegi pühadusest. Muistses Venes oli sepp ühtlasi ka

targaks, teda peeti nõiaaks, kes võis määrata saatust, «sepistada õnne» jne.

Pronksiajal ja varasel rauaajal jõudis kõrgele tasemele keraamika, nagu tõendavad paljud vormilt maitsekad ja kunstipäraselt kaunistatud nõud.

Nii lihtne ja algeline kui oligi see tööriist (potikeder, -laud või tööpink), millega pottsepp oma toodetele andis korrapärase ümmarguse kuju, tekkis see nähtavasti siiski alles klassiühiskonnas. Ühtlasi paranes ka savisegu ja esemete põletus, kuid vaap, mis likvideeris lõplikult savi urbsuse, tekkis nähtavasti samuti alles klassikorra ajal.

Käsitöö arenes paiksete põlluharijate käes palju jõudsamalt kui rändkarjatajate juures. Seepärast hakkasid spetsialiseerunud käsitöölised just esimeste hulgas eralduma omaette ühiskonnarühmaks, pannes aluse tulevasele käsitöölise seisusele. Nõnda kujunes ühiskonna ajaloos lõpuks uus nähtus, käsitöö eraldus maaviljelusest. Ühtlasi süvenes käsitöö teine, juba varem ilmnema hakanud spetsialiseerumise suund: arenevad, nagu varemgi, oma kohaliku tooraine kasutamisel baseeruvad terve kogukonna või hõimu ühised käsitööalad.

Toodangu kasvu tagajärjeks on ülejääkide tekkimine. Inimese töö andis nüüd mõnedes harudes rohkem produkte, kui see oli hädavajalik inimese enda tarvete rahuldamiseks. Ülejäägid andsid rohkesti uusi võimalusi vahetuse arendamiseks.

Kõneldes eespool majandusliku vahetuse arenemise algastmeist, peatusime sellel etapil, kus mõlemad pooled said vahetuse teel küll neile otseselt vajalikke hüvesid, kuid seejuures puudus vahetuses veel väärtuse mõiste. Tootlike jõudude kasvu, tootmise arenemise ning spetsialiseerumisega seoses juhtus aga üha harvemini, mõnikord isegi vaid juhuslikult, et mõlemal poolel oli olemas just seda, mida vastaspool parajasti vajas. Ühtlasi aga oli vahetuses käibel ja kerkis esile selliseid suhteliselt haruldasi hüvesid, mida kõik alati suuremal või vähemal määral vajasid, s. o. esemeid, mille järele oli harilikult olemas alatine nõudmine. Sellistes tingimustes oli teine pool valmis võtma vahetuseks mitte seda, mida tal otsekohe tarvis läks, vaid ka mõnda sellist eset, mille järele alati oli olemas nõudmine ja mida võis vahetada vajaliku eseme vastu. Nii tekkisid vahetuskaubad, s. o. esemed, mida ei vahetatud mitte otsese tarviduse rahuldamiseks,

vaid järgnevaks vajaliku eseme vastu vahetamiseks. Algselt ühtne naturaalse vahetuse akt jagunes nüüd kaheks toiminguks, kaheks tehinguks: ostuks ja müügiks, kusjuures vahetuskaup esines siin uues osas — vahenduskaubana ja maksevahendina.

Töö arenemisega tekkis ja tungis vahetusse uus mõjukas element — väärtuse mõiste, mis kujundas vahetuse põhjalikult ümber. Nüüd juhendusid vahetajad mitte ainult üldise vajaduse kaalutlustest, vaid hindasid ja võrdlesid vahetatavaid hüvesid ka nende väärtuse seisukohalt, ning arvestasid ühtlasi vahetatavate esemete hulka ja kvaliteeti. Vahetusse tungis võrdse väärtuse nõue ehk, nagu öeldakse poliitilises ökonomias, vahetatavate esemete ekvivalent-suse nõue. Selle ekvivalent-suse saavutamine naturaalse vahetuse juures polnud muidugi kerge. Kõige lihtsam on muidugi otseselt vahetada kaks üksikut ja kummalegi poolele vajalikku ning umbes võrdse väärtusega eset. Vähearenenud vahetuses ongi tavaliselt käibel mitmesuguseid esemeid, mida alati vahetatakse üks ühe vastu. Oda vahetatakse näiteks savipoti vastu, kana — kotikese soola vastu jne. Kui üks pool annab suurema väärtusega eseme, siis teine pool kas suurendab vastu pakutavate esemete arvu või kogust või kumbki pool paneb vahetuseks välja terve rea mitmesuguseid esemeid.

Vahetuse arenemise käigus kerkis esile selline ese, mis ühendas endas nii vahetuskauba kui ka väärtuse mõõdu omadused ja funktsioonid. Sellise eseme ilmumine tähistas uut tähtsat etappi vahetuse arengus. Esiaja vahetuses esines tavaliselt mitu säärast eset. Need võisid muidugi konkreetsest tehingust ise ka mitte osa võtta ja etendada vaid abstraktset osa. Oma eriliste omaduste tõttu kujunesid sellised esemed tegelikult käibel olevateks reaalseteks maksevahenditeks, omamoodi esemeliseks ehk nn. loonusrahaks. Selliseks loonusrahaks olid esiajal ja on kaasaegsetel mahajäänud rahvastel veelgi eriti teokarbid, mitmesugused tooted, teatavad kogused mõningaid esemeid, näiteks soolakotikesi jne. Väga levinud «elusrahaks» olid veised, kaamelid, lambad ja hobused. Selle tagajärjel sai sõna veis (vene «скот») paljudes keeltes «raha» tähenduse. Kiievi-Venes tähendas sõna скот ka «raha», скотница — «riigikassat», скот-любие aga «rahaime», varanduse kokkuajamist. Ladina *pecunia*, «raha», tuleneb sõnast *pecus* — «veis», ka

sanskriti sõna *rupa* tähendab «veis», sellest tuleneb India kaasaegse rahaühiku ruupia nimetus.

Levides kujunesid metallid loomulikult eriti käibivaks loonusrahaks, mis esines kas kangide, tükkide, varbade ja traadi või esemete, näiteks rõngaste või kirvekeste kujul. Loonusrahaks kujunesid kullaliiva kotikesed, aga suurima tähtsuse omandasid sellena oma täiesti erakordsete omaduste tõttu kullakangid. Ühes metallide käibeletulekuga rahana muutusid vahetuse juures kaalud hädavajalikuks vahendiks. Metallikangidele löödi metalli puhtust ja kangi kaalu tõestav märk. Kangist tükkide mahalõikamise takistamiseks kaeti kogu kangi pind märkidega. Siit jõuti varsti müntide kasutuselevõtmiseni.

Kõige sellega ühenduses suurenes ka vahetuse teostamise kohtade tähtsus, nii suuremate turgude, kus toimus eri hõimude ja kogukondade vaheline vahetus, kui ka kohalike turgude, kus toimetati suurema kogukonna omavahelist vahetust. Naised olid nendes vahetuskohtades aktiivseteks asjaosalisteks. Selle kõrval arenes ka individuaalne kaubitsemine. Mõned isikud, tavaliselt mehed, eristusid rändavateks vahetalitajateks ja hakkasid külastama naabruses asuvaid, mõnikord aga ka üsna kaugeid kogukondi ning hõime. Neid aitasid selles eriti isiklikud sõprussidemed ja külalislahkuse tavad. Niiviisi ilmus majandusliku ja ühiskondliku elu areenile uus tegelane, külaline-kaupmees, kes aegamööda omandas määratu tähtsuse. Sellest tulebki, et slaavi *гость*, mis algselt tähendas «võõras», kujunes külalise, seejärel aga ka kaupmehe nimetuseks. Siit tekkis *гостьба* või *гоститба* — «kauplemine» ja *гостиный двор* — eriline koht, kus peatusid ja kauplesid külalised-kaupmehed.

On olemas veel üks väga omapärane algelise vahetuse vorm — *t u m m v a h e t u s* ehk tumm kaubitsemine. See toimub nii, et mõlemad pooled mitte ainult ei kohtu, vaid tihti koguni ei näegi teineteist. Kumbki asetab oma kaubad tavapäraseks kujunenud kohta. Kui vahetuseks pakutav kaup neid rahuldab, võtavad nad selle ning eemalduvad, vastasel juhul aga nõuavad leppemärkide abil lisa. Tumma vahetust kujutatakse mõnikord vahetuse kõige varasema vormina. See ei ole õige. See vorm tekkis võrdlemisi hilja, kui vahetus oli oma algse rahulik-sõbraliku iseloomu juba kaotanud, aga jätkus siiski vajaduse tõttu, samuti siis, kui pooled olid vaenujalal ja neil oli põhjust teineteist

karta. Tavaliselt esines aga tumm vahetus just siis, kui vahetus toimus poolte vahel, kelledest üks seisis teisest tunduvalt kõrgemal arenguastmel. Näiteks harrastasid kunagi laialdast tumma vahetust araabia, hiljem, kolonitsatsiooni ajastul, aga ka euroopa kaupmehed.

Üheksas peatükk

ÜRGGOKUKONDLIKU KORRA LAGUNEMINE

Patriarhaalse suurpere lagunemine ja üksikperekonna tekkimine. Eraomanduse tekkimine. Naise olukord. Ostu-abieliu. Orjuse tekkimine. Sugukondliku kogukonna lagunemine. Hõimu lagunemine. Veritasku ja lunade süsteem. Hõimupealik ja tema kaaskond. Sõjaväeline demokraatia. Röövsõdade tekkimine. Rikkuste tekkimine. Naabrite kogukond. Maaviljelejate ja karjatajate kultuur. Rahvaste kujunemine ja rasside saatus. Progress ja mahaäämus. Ajastu vaimne kultuur. Preesterkond. Riigi tekkimine.

Tootlike jõudude üldine tõus, metalliajastu saabumine, kõikide tootmisharude ja sellel pinnal toimunud kaubavahetuse ning käsitöö arenemine — kõik see tõi endaga raudse paratamatusega kaasa sügavad muudatused ühiskonna enda rüpes ja viis ürgkogukondlike vormide ning suhete täielikule lagunemisele.

See protsess annab end loomulikult kõigepealt tunda arenenud patriarhaalse ühiskonna põhirakukeses — suurperes, milles sellel etapil toimub sügavaid muudatusi. Suurpere ürgkogukondlikud alused — kollektivism ja demokraatism purunesid ja ta muutus nii oma olemuselt kui ka struktuurilt.

Seoses suurperelise kogukonna majandusliku tegevuse laienemise ja keerulisemaks muutumisega, eriti selle kaastõmbamisega kaubavahetusse, kasvas pere majanduse juhi — perevanema osatähtsus. Ta püüdis nüüd saada pere majanduse ja kogu omandi täielikuks ainuvalitsejaks. Ka perevanema, «bolšaki» isiklik võim kõigi pereliikmete üle kasvas. Kuid samasugust püüdlust majanduslikule iseseisvusele ja sõltumatusele ilmutasid sellel etapil ka pere teised täiskasvanud ja abielus olevad mehed, keda agaralt toetasid nende naised.

Suurpere koosseisus küpseb ja diferentseerub juba paar-
abielu ajast alates ja hiljem, eriti pärast monogaamia tek-
kimist, uus ühiskondlik rakuke — i n d i v i d u a a l n e ehk
üksik perekond, mis koosneb ainult vanematest ja
nende lastest. Need suurperesse kuuluvad üksikperekonnad
hakkasid käesoleval etapil looma oma iseseisvat majapida-
mist ja omandit ning kujunesid kui mitte omaette tootvaiks,
siis vähemalt omaette tarbivaiks majanduslikeks üksusteks.

Suurperelise kogukonna lagunemise protsess avaldub
selgesti uue suure majandusliku jõu — e r a o m a n d u s e
kujunemises.

Kodanlik teadus on näinud palju vaeva selleks, et leida
vastust küsimusele, kuidas tekkis eraomandus. Me ei hakka
peatuma selle küsimuse kohta avaldatud lõpmatutel targu-
tustel ja «teooriatel». Kodanliku teaduse reaktsioonilise
tiiva põhilised seisukohad selles küsimuses tuginevad väi-
tele, et eraomandus on algne, «loomulik» jne. Selle tõesta-
miseks omistatakse eraomandus juba loomadele ja tembel-
datakse «eraomanduseks» ka mõne ehte või oda isiklik
valdus ning käsutamise õigus. Me teame, et juba kõige
mahajäänumatel hõimudel on tõepoolest üksikuid isiklikke
tarbeesemeid, relvi ja ehteid individuaalses valduses. Peab
muide rõhutama, et need esemed perekonna või sõprussuhe-
tega seotud ringi piires kergesti käest kätte rändasid, et
neid laenutati ning vahetati. Kõik see kujutab endast
i s i k l i k k u o m a n d u s t, mida ei tohi ära segada era-
omandusega, mis seisneb tööriistade ning tootmisvahendite
omastamises üksikisikute poolt ja loob uued, erilised toot-
mis- ning ühiskondlikud suhted. Eraomandiga on meil tege-
mist siis, kui nende üksikisiku poolt omastatud vahendite
alusel on võimalik luua seda, mida nimetatakse lisaproduk-
tiks, see aga võimaldab inimese ekspluateerimist inimese
poolt. Küsimus, mis nimelt moodustas ajaloos esimese era-
omandi, on üsna keeruline. Tihti arvatakse, et selleks olid
kariloomad. Kuid oli rahvaid, kes ei tundnud karjandust
ega üldse koduloomade kasvatamist, aga siiski kujunes ja
eksisteeris neil eraomandus. Pole kahtlust, et arenenud kar-
jatajate juures tõesti kujunesid esimeseks eraomandiks kari-
loomad, muutudes selleks varem kui maa. Kõige suurema
tähtsusega kogu inimkonnale oli tootmissuhete arengus
ikkagi maa muutumine eraomandiks, mis ühe hoobiga kehi-
testas eraomanduse ka kõigi teiste põhiliste tootmisvahen-
dite, nagu kariloomade, tööriistade jms. suhtes.

Väliselt oli maa eraomandusse siirdumise protsess üsna keeruline. See algas sellega, et mõned pered tõrkusid maa ümberjagamise vastu, hoidsid kinni ja kindlustasid nende kasutuses olevaid jaosmaid, mis niiviisi kujunesid esialgu perevanemate üksikomandiks, nagu seda nimetab Engels. Vastavalt väljaspool peret kogu ühiskonnas toimuvale majanduslike suhete arenemisele püüdsid need perevanemad, haaratuna eraomanduslikust vaimust ja ühtlasi tuginedes oma osale pere majanduse korraldajana, muuta oma eraomanduseks kogu pere ühisvara, alistada endale selle alusel kõik pere liikmed ning luua peres uued tootmissuhted. See püüe jäi siiski paljaks tugevneva «bolšaki» taotluseks, mis ei teostunud seni, kuni säilis suurpere, mis oma olemuselt kehastas kogukondlikku, kollektivistlikku põhimõtet. See «bolšaki» taotlus kohtas seepärast kõigi suurpere liikmete, eriti üksikperekondade peade vastupanu, kes omakorda, samuti eraomanduslikust vaimust haaratuna, püüdsid ise saada oma vara, nende kasutada oleva pere ühisvara eraomanikuks. Nad tahtsid ise kasu saada, iseseisvalt kaubitseda, käsutada omaenda perekonna liikmeid jne. Tekkis äge võitlus «vanemate» ja «nooremate», suurpere ja üksikperekonna vahel, mis kestis visalt tervete põlvkondade eluaja ja purustas lõpuks pere demokratismi.

Sügavad vastuolud, mis niiviisi suurperes tekkisid, lahenesid lõpuks selle lagunemise, üksikperekondade eraldumise ja suurpere täieliku jagunemisega ning kogu tema ühisvara ärajagamisega. Üksikperekond purustas suurpere, kujunes selle asemele põhiliseks majanduslikuks ning ühiskondlikuks põhirakukeseks. Üksikperekond tekkis siis, kui tootlike jõudude areng oli loonud võimalused individuaalse perekonna majapidamise olemasoluks. Ühtlasi sai just üksikpere eraomanduse kehastajaks, ta pea aga eraomandusliku mõtte kandjaks, perekonna vara ja nii oma naise või naiste kui ka laste töö ja isiku ainsaks, täielikuks ja kontrollimatuks valitsejaks.

Eraomanduse ja koos sellega üksikperekonna võimsaks toeks muutus uus majanduslik ja ühiskondlik nähtus — omandi pärimine. Isa varandus läks pärandamise teel tema lastele, vastavalt patriarhaalsele korrale eeskätt tema poegadele.

See suurperelise kogukonna lagunemise protsess toimus mõnedel rahvastel teatavate eriliste majanduslike ja ajalooste tingimuste tõttu aeglasemalt ja patriarhaalne suur-

pere säilis visalt edasi, samal ajal kui mõned pered juba jagunesid üksikperekondadeks. Seega võisid sellises ühiskonnas kõnesoleval etapil eksisteerida samaaegselt nii suurpered kui ka üksikperekonnad. Teisest küljest ei jagunenud iseseisvate majanduslike ja ühiskondlike üksustena alles liiga nõrgad üksikperekonnad oma liikmete arvu suurenedes, vaid kasvasid omakorda suurperedeks, mis, tõsi küll, olid väiksemad kui algsed suurpered. Tähendatagu muide, et kodanlikus kirjanduses kujutatakse suurperet alati algse üksikperekonna kasvamise produktina ja ajalooliselt hilisema vormina. Nagu nägime, kulges see protsess tegelikult vastupidiselt: üksikperekond on suurpere lagunemise tulemus ja kujutab endast tunduvalt hilisemat ühiskonna ajaloo vormi, suurpere uuestitekkimine üksikperekonna kasvu tulemusena on aga sekundaarne nähtus.

Nii üksikperekonna kui ka suurpere suhtelise nõrkuse tõttu püsisid kõnesolevalgi etapil sugulasperede vahel mitmesugused sidemed, nad moodustasid endiselt patronüümia, mis seega võis nüüd koosneda niihästi suurperedest kui üksikperekondadest või ka ainult viimastest. Patronüümia säilis samuti erakordselt visalt. Ta moodustas, nagu varemgi, omaette asula, suurtes asulates aga kuulusid patronüümiaile omaette tänavad, «otsad» või kvartalid. Sellised omavahel suguluses oleva elanikkonna asulakvartalid on väga laialdaselt esinev ning paljudel rahvastel säilinud nähtus. Patronüümia etendab nüüdki veel tähtsat majanduslikku ja ühiskondlikku osa, eriti maavalduse ning -kasutamise alal, ja säilib isegi pärast sugukondliku korra täielikku lagunemist, jäädes endiselt vajalikuks, perest laiemaks sugulusega seotud tootmiskollektiiviks, viimaseks sugukondliku, osalt ka kogukondliku printsiibi kehastajaks.

Patriarhaalse korra lagunemisel toimunud perekonna ümberkujunemisega muutus ka naise olukord. Kui patriarhaalses peres algul veel säilis matriarhaadi elemente ja kõik täiskasvanud naised, eesotsas oma «vanemaga» kui suurpere naiste peaga, säilitasid oma autoriteedi ning varandusliku ja isikliku sõltumatuse, siis hiljem, eriti üksikperekonnas, kaotas naine kõik õigused. Põhilistel tootmisaladel tegeleva mehe töö osatähtsus majanduses üha kasvas. Seoses koduse majapidamise arenemise ja diferentseerumisega neelasid kodused askeldused ühtlasi järjest suurema osa naise tööjõust. Kõik see määras naise saatuse ühiskonnas. Selle tipuks on o s t u a b i e l u tekkimine. Pere majapida-

mine nägi igas oma liikmes eelkõige töjõudu. Seepärast nõudis perekond naise meheleminekul tema eest küllaldast kompensatsiooni. Kaubavahetuse arenemisega omandas naise tööjõu väärtus rahalise kuju, tekkis «naise hind».

See hind — slaavlaste *вено*, mongolite ja türgi rahvaste kalõm — tasuti algul teatava hulga mitmesuguste esemetega, hiljem, olgugi harva, rahaga.

Ostuabielu saab näitliku, «näidendilise» väljenduse pulmakommetes, mille mõned tseremooniad on instseneeritud kaubatehingu iseloomuga. Isamees on «ostjaks», mõrsja «kaubaks». Pulmatsükli kõige tähtsamateks sündmusteks kujunesid nüüd «mõrsja kaemine», mis oma iseloomult kujunes ostetava naise hindamiseks, ja formaalne abielusõlmimise akt, mis omakorda omandas kaubatehingu sõlmimise iseloomu. «Kaemisel» on mõrsja pool kohustatud teatama kõigist mõrsja puudustest, vastasel korral võib abielu jääda vormistamata või kokkulepitud hind alaneda. «Tere õhtust, isamehed,» ütles vanasti «kaemisel» mõrsja isa Valgevenes, «toon teile head kaupa, mis pole ei pime ega lonka, annaks jumal ka mulle samasugust kui teile.» Kõrvuti hinna kohese väljamaksmisega algas ka mõrsja ostmine tasumisega pikema aja jooksul, kusjuures peigmees sai teatavast ajast alates, tavaliselt pärast poole kalõmi maksmist, õiguse abielusuhetele, kuid mehe peresse siirdus naine alles pärast tasu täielikku õiendamist. Teiseks naise ostmise viisiks oli mõrsja lunastamine peigmehe enda tööga. Huvitaval kombel sulasid siin kokku matrilokaalse asumisviisi igandid ja juba uutes tingimustes tekkinud raskused harilikult küllaltki suure kalõmi tasumisega. Suur kalõm, mille tasumine käis paljudele üle jõu, oli põhjuseks, et uuesti algas naiste röövimine, tõi küll, enamasti röövitava enda nõusolekul. Harrastati ka mõrsjate vahetamist kahe pere vahel, s. o. naisevõtmise viisi, mis jällegi ulatub ühelt poolt kaugesse minevikku ja on seotud rühmaabieluga, teiselt poolt aga leidis endale uue põhjenduse selles, et niiviisi pääses kalõmi maksmisest. Ostuabieluga muutus ka kaasavara iseloom. Sageli võrdus see kalõmiga ja läks mehe omandusse, hiljem suri kaasavara andmise komme peaaegu välja, et siis uuesti elustuda pealemaksuna mõrsjale, kellel oli puudusi, kes näiteks oli haige või inetu.

Ostuabielu lõi sobiva pinna mitmenaisepidamise aremisele ja laialdasele levimisele. Jõukas mees suutis endale osta mitu naist ja sellisteks mitmenaisepidajateks olid esma-

joones suurperede pead, patriarhid. Vaesemad, nooremad mehed, pidid leppima ühe naisega. Mitmenaisepidamisel jäi esimene naine alati pea- ehk vanemaks naiseks, järgmised naised allusid sageli temale.

Sellel perekonna arengu etapil tekkis uus abielu ideoloogia. Abiellumine muutus kohustuseks, auvõlaks, sest abiellumisega kindlustati pere majanduslikku võimsust, see tõi naiste näol uut tööjõudu ja oli eelduseks majapidamise jätkumisele uutegi põlvkondade eluajal. Sellest tulenes vanapoiste põlastamine ja «vanapiigade» eriline asend. Uus arusaam abielust asetas naisele jälle uusi nõudeid. Naine pidi sünnitama järglasi. Lastetust häbiväärustati, sigivust ja paljulapselisust peeti auasjaks. Puhtmajanduslik suhtumine naisesse avaldus ka kalõmi suuruses — tervet, oma sigivusvõimet juba tõestanud naist hinnati kõrgemalt.

Vahepeal hakkas niihästi suurperes kui üksikperekonnas üha suuremat osa etendama uus tööjõud. Selleks olid orjad. Orjanduse algallikaks on hõimudevahelised kokkupõrked ja vangide võtmine. Eespool kõnelesime vangide olukorrast esiajaloo varajastel etappidel. Nüüd, tootlike jõudude ja kaubavahetuse arenemisega ning pere majapidamise kasvamisega sai võimalikuks sõjavangide töö kasutamine. Nendest vangidest kujunesid orjad. Siitpeale kasutati orjade tööd mitte ainult omaniku vahetute vajaduste rahuldamiseks, vaid ka kaupade tootmiseks. Hoolimata sellest, et orjade tööjõudu ekspluateeriti ja neile anti kõige raskemad tööd, jäi orjade olukord siiski veel talutavaks, tunnustati nende omanduse ja mõningaid isikuloigusi. Pealegi ähvardas peremeest orja julma kohtlemise puhul orja sugulaste kättemaks. Säilis ka orja vabaksostmise võimalus. Kogukonnasiseste majanduslike suhete arenedes tekkis uus majanduslik nähtus: vara ja isegi raha (loonusraha) laenamine. Laenu mittetasumise tagajärjeks oli võlgniku isiku sõltuvusse sattumine ja orjastamine. Nii tekkis uus orjanduse allikas, millele lisandus veel orjade ost-müük.

Peab tähendama, et orjapidamine polnud omane mitte üksnes patriarhaadile. Etnograafiliste näidete järgi otsustades polnud orjapidamine tundmatu ka lagunevale arenenud patriarhaadile. Naisorjapidajad kasutasid orjade tööd väga laialdaselt niihästi kodus majapidamises kui ka põldudel. Arenenud patriarhaadis kindlustas orjapidamine vabade naiste isiklikku asendit tunduval määral.

Orjandus saavutas ürgkogukondliku korra lagunemise ajaks mõnel pool silmapaistva arengutaseme. Etnograafiliste andmete järgi otsustades etendas orjapidamine mõnede rahvaste, näiteks Põhja-Ameerika looderanniku indiaanlaste majanduses üsna suurt osa. Ja siiski ei olnud orjapidamine sellel ajajärgul veel majandussüsteemiks, see polnud veel kujunenud eriliseks tootmisviisiks. Marx nimetas selleaegset orjandust patriarhaalseks, et eraldada seda orjanduse hilisematest arenguastmetest.

Nii toimus inimkonna ajaloos väga suure tähtsusega sündmus, Engelsi formuleeringu järgi ühiskonna esimene jagunemine klassideks: vabadeks ja orjadeks. Laguneva ürgkogukondliku korra rüpes kasvas tulevase klassikorra tugev idu.

Eespool iseloomustatud keerulised tingimused, mis ümbritsesid patriarhaalset peret ja tungisid ka tema enda keskkonda, ei olnud loomulikult mitte kõikjal ühesugused; need võisid olla enam või vähem soodsad, mõnikord aga ka väga halvad. Perede vahel tekkisid tunduvad jõukusevahed. Suured pered olid harilikult jõukamad, väike- ehk üksikpered vaesemad. Alles aegamööda, peamiselt tänu kaubavahetusele, said üksikud väikepered omakorda jõukaks. Nii tekkis ühe ja sama sugukonna piires perede varanduslik diferentseerumine, sugukondliku kogukonna algne võrdsus lõhestus sügavalt ja tekkis esmakordselt varanduslik ebavõrdsus. Niisiis järgnes ühiskonna jagunemisele vabade ja orjade klassiks, nagu näitas Engels, ühiskonna uus jagunemine — rikkasteks ja vaesteks.

Sugukonna rüpes toimunud varanduslik diferentseerumine pidi loomulikult mõjutama sugukonna kui esiaja kogukonna saatust, see pidi laostama sellegi kogukonna. Kuid laostumisprotsess kulges siin mööda omapärast teed, mis oli täis vastuolusid. Omapära põhjustas asjaolu, et sugukondlik kogukond jäi ka pärast eraomanduse tekkimist endiselt selle maaosa valdajaks, mis sugukonna maast talle kollektiivsetel alustel kuulus. Seetõttu säilis terve rida ürgkogukondlikke suhteid ja ka sugukondlik demokratism. Kuid vahepeal toimunud diferentseerumine põhjustas vaeste ja rikkaste vahelise võitluse, lõi tingimused uuteks sõltumissuheteks. Tekkis rikas ja mõjukas sugukonna ladvik. Suur tähtsus oli siin vanematel. Kuid tõeliste vanemate asemele tungisid nüüd rikkad. Rikkad omastasid vanemuse ja «suursugususe».

Nende nähtuste vahel valitsev vastuolu avaldus ka sugukonna juhtimises. Niihästi sugukonna nõukogu, mis koosnes perede ja patronüümiate vanematest liikmetest või vanematest, kui ka sugukonna vanem esindasid ühelt poolt vanu sugukondlikke traditsioone, sugukondlikku kollektivismi ja demokratismi. Teiselt poolt kuulusid nad kõik nüüd eeskätt sugukonna rikkasse ladvikusse ja esindasid seega oma rühma uusi eraomanduslikke huve. Sellest, kumb neist printsiipidest osutus tugevamaks, sõltus sugukondliku kogukonna püsivus ja sugukonna saatus. Sugukond ja patronüümia on siiski väga vastupidavad ürgkogukondliku korra organisatsioonivormid, mis palju püsivamalt kui pere säilitasid esiaja printsiipe.

See erinevate printsiipide võitlus ilmneb veel ühel kujul. Õigus seletada ja kohaldada tavasid ja ühes sellega ka mõista kohut kuulus vanadele meestele. Seoses sellega fikseeriti vanad tavad ja viidi teatavasse süsteemi ning need kandusid edasi põlvest põlve. Nii tekkis tavaõigus, millele vajutaski oma pitseri sugukondliku ühiskonna kõnesolevale etapile omane kahepalgelisus. Tavaõigusega püüti ühelt poolt fikseerida ja säilitada vanu sugukondlikke norme, teiselt poolt kajastas see aga paratamatult uusi, sugukondlikku ühtsust purustavaid eraomanduse, ühiskonna kihistumise ja võimu printsiipe.

Ürgkogukondlike suhete lagunemine ja uute, klassisuhete tekkimine, mille käiku sugukonna rüpes me jälgisime, toimus muidugi ka hõimus. Algas ka sugukondade ühiskondlik diferentseerumine: sugukonnad kujunesid rikasteks või vaesteks, tekkisid «vanemad», s. o. rikkad, ja «nooremad» ehk vaesed sugukonnad. Tekkisid vastuolud, mis põhjustasid alatasa kokkupõrkeid. Sugukondade vaheliste kokkupõrgete peamiseks põhjuseks olid riiud maa pärast, eriti seal, kus maast oli puudus. Need riiud ja muud põhjused, juhuslik või tahtlik surmamine, naiste röövimine, üldse igasugune kuritahtlik sugukonna õiguste ning puutumatus rikkumine, kutsusid esile kahjukannataja poole energilise vastulöögi. Kuni sugukondade üle veel puudus küllalt autoriteetne võim, oli enesekaitse sugukonnale ainsaks ja sellel astmel loomulikuks reageerimise viisiks igasugustele õiguserikkumistele. Enesekaitse omandas veritasku kuju. Enesealalhoidung nõudis kogu sugukonna kaitsele asumist, kuigi kannatada oli saanud ainult üks sugukonna liikmeist. Kättemaks muutus kohustuseks, auasjaks, pühaks

kohuseks. Sugukonna liikme haavamise või surmamise puhul tuli kättemaksuks valada vaenlase verd. Veritasu päästis kired valla ja kättemaksuaktid järgnesid üksteisele mõlemalt poolt, kandudes põlvest põlve edasi. Tihti lõppes kättemaks alles ühe vaenutseva sugukonna täieliku hävimisega.

Kuid vahetuse arenedes tungisid neissegi suhetesse materiaalsed ehk majanduslikud huvid. See sundis kehvastust võtma kui majandusliku kahju tekitamist ja surmamist kui tööjõu röövimist ning käsitama kättemaksu kui taliooni (ladina *talio* — «sama palju», võrdse tasumine võrdsega). Kui surmatud oli üks inimene, tuli süüdlase sugukonnast kättemaksuks surmata samuti üks inimene. Seejuures tulid alati arvesse kõik momendid — sealhulgas tapetu sugu, vanus ja ühiskondlik asend. Mõnel pool talitati taliooni põhimõtte järgi ka haavade või vigastuste tekitamise puhul. Kättemaks lakkas igatahes olemast piiritu ja lõputu. Kättemaksu kordasaatmisele järgnes vaenutsevate poolte pidulik leppimine ja nende vahel seati harilikult jälle jalule rahulikud ning sõbralikud suhted. Sageli kinnitati neid suhteid paari mõlema sugukonna noore abiellumisega.

Kaubavahetuse arenedes asendas kättemaksu lõpuks lunamaks — muistses Venes *головщина* («pearaha»), muistsetel germaanlastel *Wergeld*, mongolitel *huun* jne. Tavaõiguses olid välja töötatud väga täpsed trahvimäärad mitmesuguste kuritegude eest, alates inimese surmamisest ja lõpetades kodulooma kerge vigastamisega. Rahaga kompenseeriti ka auhaavamised ja solvamised. Need trahvimäärad ehk nn. kompositsioonid kajastavad selgesti ka ühiskondlikke suhteid: naise eest maksti pool lunaraha. Kompositsioonide süsteemid on välja töötatud sageli väga detailselt ja seejuures järjekindlalt puhtmateriaalset põhimõtet järgides. Näiteks hinnati naist, kes oli juba sünnitanud, s. o. oma sigivust tõestanud, kallimalt kui tüdrukut. Üldiselt oli inimese surmamise eest makstav luna ehk «pearaha» alati suhteliselt kõrge. Selle tasumine oli raskeks koormaks, mida suurendasid veel kohustusliku lepitusprotseduuriga seotud kulud. See asjaolu süvendas sugukondliku kogukonna varanduslikku kihistumist. Kui kompositsiooni maksmine oli rikkale üldiselt täiesti jõukohane, tähendas see vaesele tihti täielikku laostumist. Seega kujunes kogu see süsteem uueks võlaorjuse allikaks.

Kõige jõukamate ja «vanemate» sugukondade rikkamad

ning «vanemad» või «nimekamad» pered ja patronüümiad moodustasid hõimuaristokraatia. Seistes hõimu eesotsas, määrasid nad hõimu nõukogu koosseisu ja juhtisid kõiki hõimu asju. Samadel alustel tõusis esile ja püsis võimul ka hõimu pealik, kelle võim kujunes pärilikuks. Sugukondade vanemad võitlesid sugukondliku demokraatia esindajatena hõimupealiku vastu, kuid muutusid lõpuks tema sõltlasiks ja alluvaiks ning moodustasid «vanemate» ja «nooremate» hierarhia, alludes sageli omakorda üksteisele. Oma positsiooni hõimupealiku juures kindlustasid sugukondade vanemad omavahelise rivaalitsemisega, annetustega hõimupealikule jne. Sugulussuhted ja lähedane sugulus etendasid endiselt tähtsat osa. Kuid mida tugevam oli hõimupealik, seda julgemini rikkus ta sugukondade õigusi ja traditsioone. Tihti kõrvaldas ta nüüd üksikute sugukondade seaduspäraseid vanemaid ja pani nende asemele omaenda valitseva perekonna liikmed. Hõimupealik hakkas kandma erilist riietust ning eraldusmärke ja ümbritses end eriliste tseremooniatega ning soetas endale ihukaitse jne. Mitmesugustest nähtustest ja suhetest leidis ta allikaid enda ja oma lähikondlaste rikastamiseks. Üheks kõige ohtramaks allikaks oli kaubandus, nii isiklik kui ka kaashõimlaste oma; viimaste kasumist sai hõimupealik ta enda poolt kindlaksmääratud osa. Pealik võttis endale kohtumõistmise ja karistamise õiguse, mis samuti sai talle tuluallikaks. Lõpuks kuulutas hõimupealik end kogu hõimu maa omanikuks, kõik sugukondade vanemad aga tema maal «istuajaiks», s. o. tema maa kasutajaiks.

Vastuolud tekkisid ja kasvasid hõimudegi vahel. Seda põhjustasid harilikult majanduslikud huvid, aga sageli teravdasid vastuolusid veel hõimupealike isiklikud vahekorrad ja rivaalitsemine. Hõimudevahelistel kokkupõrgetel oli juba väga tõsine iseloom. Tuletame meelde, missugused need hõimudevahelised kokkupõrked olid varem. Nüüd aga ilmus neile uus tõesti saatuslik stiimul — jaht võõra vara järele, rikastumise iha. Tekkis röövsõda.

Sõjaretki juhtis tavaliselt sama hõimupealik, kuid sõdade arenemisega tõusis esile eriline väejuht. Mõnikord haaras ta sõjategevuse ajaks enda kätte kogu võimutäieuse, nii sõjaväe kui ka poliitilise võimu. Pealiku ümber koondus sõjakas noorsugu, kellest moodustus kaaskond. See kujunes aja jooksul eriliseks ühiskonnarühmaks, omandas

suuri eesõigusi, hakkas kandma teenetemärke jne. Poliitilise ja sõjaväevõimu ühe isiku kätte koondumisega loomulikult kasvas ja tugevnes veelgi kaaskondlaste eesõigustatud asend. Kaaskonna kõrval etendasid teatavat ühiskondlikku osa kõik sugukonna ja hõimu täiskasvanud võitlusvõimelised mehed. Relvastatud rahva koosolek oli sugukonna ja hõimu kõrgemaks võimuorganiks. Need sõjaväelised jooned, mis on iseloomulikud sugukondliku ja hõimukorra vaadeldavale arenguetapile, ja seejuures ühtlasi mitmesugusel kujul säilinud demokratismi elemendid on põhjuseks, et seda korda on hakatud nimetama sõjaväeliseks demokraatiaks ja vastavat etappi esiaja ühiskonna ajaloos — sõjaväelise demokraatia ajastuks. «Väepealik, nõukogu ja rahvakogu,» kirjutas Engels, «on sõjaväeliseks demokraatiaks edasiarenenud sugukondliku ühiskonna organid. Sõjaväeliseks — sest sõda ja organiseerumine sõjaks on nüüd saanud rahva elu regulaarseteks funktsioonideks.»¹ Sõjaväelise demokraatia klassikalisteks näideteks on Homerose-aegne kreeka ühiskond, Rooma ajaloos nn. kuningate periood ning sküütide, keltide, muistsete germaanlaste ja normannide ühiskond.

Sõja peamiseks eesmärgiks oli sellel etapil röövimine, selle tavaliseks vormiks aga üllatusretk. Kõik, mida hinnalisest varast saab kaasa võtta, võetakse kaasa, muu hävitatakse, kariloomad aetakse kaasa, vangid viiakse orjadeks. Röövsõja arenemisega ja ühtlasi sõjalise demokraatia ajastul areneva kaubavahetusega seletub asjaolu, et selle ajastu ehk pronksi- ning varajase rauaaja kalmetes ja üldse muististes esineb mitmesuguseid kallihinnalisi esemeid, mis pole alati kohapealsete meistrite tooted, vaid pärinevad tihti väljastpoolt, isegi väga kaugetelt maadelt. Sõjas kasutati ka teistsuguseid vahendeid. Vaenlase nõrgestamiseks ja talt vastupealetungi võimaluse võtmiseks põletati vastase asulad maani maha. Kui vaenlast täielikult ei hävitatud, pandi talle peale maksud, mille kogujaks tihti asus kohapeale elama keegi hõimu ladvikust või kaaskonnast. Elanikkonna arvu kasvades lisandus vara röövimisele ka võõra maa anastamine. Juhtus sedagi, et võidetud aeti ära ja nende asemele kuulekad omad või võõrad sugukonnad asustati.

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn, 1960, lk. 256—257.

Ei tule siiski arvata, et sellel arenguastmel kõik inimesed muutusid sõjakateks röövliteks ja kogu inimkonda haaras sõjapalavik. Vastupidi, sõda jäi ikka veel erandnähtuseks ja rahulik töö ning kultuurilooming püsisid endiselt valitseval kohal. Et aga ahnete ja sõjakate naabrite kallale tungi võimalus pidevalt ähvardas, siis arenes eriti hoogsalt oma kodumaa sõjalise kaitse kultuur. Välissuhete aluseks oli endiselt kodupiiride puutumatus ja kaitse printsiip ning iga selle rikkumise katse puhul tõusis kogu hõim nagu üks mees. Kaitsekultuur ilmneb asulate kindlustamises mitmesuguste vahenditega, nagu kraavi, valli ja taraga. Samasugune on teataval määral vaiehitiste, samuti ka Põhja-Ameerika edelaosa indiaanlaste omapäraste asulate, nn. pueblode otstarve. Pueblo on kividest ehitatud eluruumide kompleks; kõik ruumid on isekeskis ühendatud ja asetsevad ühise siseõue ümber, nende välisseinad aga moodustavad umbse nelinurga, mistõttu kogu ehitus omandab kindluse iseloomu. Seal, kus maastikutingimused kindlustatud asulate rajamiseks olid ebasoodsad, ehitati kõige sobivamasse kohta erilised kindlustatud varjupaigad. Kogu ümbruskonna külade elanikkond põgenes vaenlase kallale tungi puhul sinna ja asus seal kaitsele, sealsamas valmistasid käsitöölised relvi ning sealt sooritasid hõimu võitlusvõimelised liikmed väljatunge. Nendesse linnustesse koguti sageli aegsasti vajalikud toiduainete ja materjalide tagavarad. Sellised linnused said hiljem üheks linnade tekkimise lähtevormiks. Peaasjalikult kaitse iseloomuga olid ka kõrged kivist sõjatornid, mis minevikus olid väga levinud Kaukaasia mägises osas ja on vigastatult või varemetena tänini säilinud. Sellised tornid olid igas asulas ja kuigi nad paistavadki vähe mahutavat, andsid nad hädaohu hetkel varju mitte ainult kogu elanikkonnale, vaid ka koduloomadele.

Röövsõda andis saaki. Tubli osa sellest läks esmajoones pealikule-juhile ning ka mõjukale ladvikule, ülejäänud aga kaaskondlastele. Saagi hulgas olid nüüd eriti väärtuslikud vangid, sest neid võis muuta orjadeks. Vangide-orjade võtmine muutus üheks sõja eesmärgiks, sõda ise aga sai kõige tugevamaks orjapidamist edendavaks teguriks. Suured varandused said röövretkedel eriliseks ihaldusobjektiks. Pealikud ja kaaskondlased said röövimise abil rikkaks. Ärevad ajad sundisid sageli neid rikkusi maa sees säilitama. Sellega seletub, et pronksiaja muististe seas hakka-

vad esinema aarde- ehk peiteleiud. Kaaskondlased olid mitte ainult osalised sõjasaagi jagamisel, vaid neile tasuti ka mitmesuguste annetuste, eesõiguste jms. näol, samuti said nad, nagu öeldud, pealikul asevalitseja kohti. Ka need kohad kindlustasid nad oma järglastele pärilikeks ametiteks. Nii tekkis pärilike sõjameeste — teenistuslaste seisus.

Vastuoludel, mis tekkisid sugukondliku kogukonna ja seega ka hõimu rüpes, on veel üks suure ajaloolise tähtsusega tagajärg: sugulussidemed, milledele olid rajatud ning põlistest aegadest saadik tuginenud nii sugukonna kui ka hõimu ühtsus, lagunesid ja kaotasid oma jõu. Sugulustunne ja -suhted taandusid majanduslike ning ühiskondlike huvide vastuolu ees. Sugulus pole enam ühendavaks jõuks seal, kus põrkuvad kokku rikkad ja vaesed. Selle tagajärjel sugukondlik kogukond lagunes. Teatava paikkonna elanikud võisid tegelikult olla sugulased, kuid sugulus ei etenda enam mingit osa, seda isegi ei tunnistanud enam, aegapidi unustati see ühine päritolu koguni ära.

Et sugulus ei sidunud enam peresid ja patronüümiaid ning et sugukonnas pealegi olid puhkenud tülid ja riiud, eraldusid viimasest üksikud osad, enamasti tervete patronüümiaitena, lahkusid kodukohast ja siirdusid uutele seni asustamata maadele või liitusid teiste, võõraste inimrühmadega. Niiviisi toimunud üksikute rühmade ümberpaiknemine ühest küljest lõhkus sugukondade territoriaalse tervikluse, teisest küljest aga tekitas segaasulaid, millede elanikkond koosnes eri sugukondadest pärinevaist inimestest.

Sugukondade ühtsus, sealhulgas ka sugukondade territoriaalne terviklus lagunes. Kuid juba kooselu ise, mõnede maaliikide ja kõlvikute ühine kasutamine, samuti vajadusteostada rida töid kollektiivselt jne. — kõik see seob ükskõik millise üheskoos asuva, eriti aga samas asulas eluneva rühma ühiste majanduslike huvidega, tingib teatava tervikluse ja mingi organisatsiooni vormi. Nii tekkis ühiskonna ajaloos uus organisatsiooni vorm, ühiskondlik ühendus uutel alustel. Sugulussidemed asendusid territoriaalsete, naabruse sidemetega. Tekkis uut tüüpi kogukond — naabrite kogukond. Maaviljelejail rahvastel oli selleks külakogukond, arenenud astmel olevatel karjakasvatajatel aga nomadiseeriv kogukond.

N a a b r i t e k o g u k o n d koosnes niisiis kas omavahel

suguluses olevaist peredest ja patronüümiatest, kusjuures aga sugulus ei etendanud enam mingit või peaaegu mitte mingit osa, või peredest ja patronüümiatest, kellede vahel sugulust ei olnud ning kelledest osa võis olla ka mujalt juurde tulnud jne. Külakogukond, mis kujutab endast ürgkogukondliku korra viimast etappi, on Marxi iseloomustuse kohaselt dualistlik, sest selles esineb üheaegselt nii eraomandus kui ka ühisomandus. Samal ajal kui osa maad, algul õuemaa, hiljem ka põllumaa, oli eraomandiks, jäid muud vähem intensiivselt kasutatavad maad, nagu heinamaa, karjamaa, vainud ja mets, kogu kogukonna kollektiivsesse valdusse ning kasutusse. Aja jooksul läks suurem osa neistki ühismaadest samuti eraomandiks, nii et ühisvaldusse jäid ainult vähe kasutatavad maad. Ühine maavaldus ja rida ühiseid huve kutsusid esile ka uue sobiva valitsemisvormi, mille kõrgeimaks organiks oli kogukonna liikmete üldkoosolek, vene «мир».

Naabrite kogukond on ühiselu vorm, mis ühel või teisel kujul on esinenud kõigil rahvastel. Külakogukonnale on uurijad pühendanud palju tähelepanu, aga samal ajal on karjakasvatajate nomadiseeriv kogukond jäänud täiesti läbi uurimata. Naabrite kogukond säilis visalt isegi arenenud klassiühiskonna tingimustes, kusjuures see loomulikult klassikorra sugemetega sügavalt läbi imbus. Vene naabrite kogukonna silmapaistvaks, kuni XX sajandi alguseni säilinud iseärasuseks oli see, et isegi põllumaa jäi ühiseks, kuuludes perioodiliselt ümberjagamisele, missugust korda vene erialases kirjanduses nimetati «võrdsustavaks maakasutamiseks». See vene külakogukonna arhailine iseärasus andis põhjust selle kogukonna idealiseerimiseks ja näiliselt sotsialistlikuna kujutamiseks. Selle vaate täieliku ekslikkuse paljastas V. I. Lenin, kes tõestas hiilgavalt, et vene kogukond on olemuselt klassiühiskond.

Tunduvaid muudatusi toimus ka hõimudevahelistes suhetes. Kerkisid esile sõjakad, tugevad ning rikkad hõimud, kelle eesotsas seisid silmapaistvad juhid, kes alistasid teisi hõime. Ühtlasi viis huvide ühtsus tihti enam või vähem püsivate hõimuliitude kujunemisele, kes mõnel pool etendasid ajaloolist osa ja jõudsid riigi tekkimise lävele. Kuid neis hõimusuhetes peitusid sellel etapil väga tähtsate muutuste idud: segunemise, assimileerumise ja hõimude kui niisuguste kadumise protsessis tekkis uus ühiskondlik moodustis — r a h v a s. Rahvaste tekkimine oli sageli seo-

tud hõimude massiliste, mõnikord kaugele ulatuvate rändudega. Kui hõimud olid tavaliselt antropoloogiliselt enam-vähem ühtsed, siis rahvaste kujunemisega, millega kaasnes hõimude segunemine, suurenes ka rasside segunemine. Sealtpaale käisid inimkonna ajaloo juba lakkamatult kaasas rasside ristumised ning segunemised ja rassiliste erinevuste kadumine.

Rahvaste kujunemisega kaasnes kultuuri uus edenemine. Kultuuri arenemine on tihedalt seotud erisuguste kultuuride vastastikuse mõjuga. See protsess toimuski väga intensiivselt ürgkogukondliku korra lagunemisel, hõimude liikumisel ning segunemisel ja rahvaste tekkimisel. Rahvas on igal juhul märksa progressiivsem ühiskondlik moodustis kui hõim.

Hõimude liikumise ja segunemise tulemusena tõrjuti inimkonna üksikud rühmad kõrvalistesse piirkondadesse või nad jäid mõnel teisel põhjusel isoleerituks. See sai nende mahajäämuse põhjuseks. Mahajäämus üldse ja eriti paljude kaasaegsete hõimude mahajäämus seletubki sellega, et need rühmad jäid oma geograafilise asendi tõttu eemale üldistest liikumisteedest, kultuurisidemetest ja kultuuride ristumisest ning vastastikusest viljastamisest. Üksikutel juhtudel sellised isoleeritud rühmad, kes asusid eriti soodsates looduslikes tingimuses, arenesid küll edasi, kuid nende areng toimus äärmiselt aeglaselt ja omapäraselt.

Sellel tähtsal inimkonna ajaloos etapil, mida me siin tundma õpime, ilmnesid paiksete maaviljelejate ja rändlejate karjatajate ühiskondade ning kultuuri arengus sügavale ulatuvad erinevused. Maaviljelejate ja karjatajate hõimude eristumine etendas inimkonna ajaloos väga tähtsat osa. Nende vastastikused suhted omandasid erilise kuju ja nende kultuuride vahel tekkis ühtlasi mitmeid erinevusi ja vastuolusid. Paiksed maaviljelejad, kellel polnud kalduvust rännata ühest kohast teise, esindavad üldiselt rahuarmastavaid ühiskondi, aga nomadiseerivate karjatajate ühiskondadel oli kalduvusi suurteks rändudeks ja nad olid sõjakamad. Nende kahe kultuuritüübi arenemismõimalused olid erinevad. Nii püsisid nomadiseerijatel karjatajatel mitmed materiaalse kultuuri elemendid üsna madalal arengutasemel. Erinevusi ilmneb ka ühiskondlikul alal. Nomadiseerivate karjatajate ühiskonnas kulges ürgkogukondlike suhete lagunemine kiiremini kui maaviljelejal. Karjandus

võimaldas kiiremat ja intensiivsemat rikkuste tekkimist, varanduslikku kihistumist, hõimuülikkonna võimu kujunemist jne. Kuid ühtlasi ilmnis seejuures selgesti ka nomadiseerivate karjatajate kultuuri piiratus. Võib-olla seletuvad just sellega ajaloos hästi tuntud, kuid seni puudulikult seletatud nähtused, nagu nomadiseerivate karjatajate hõimude laialdane rändlemine, nende liitude kiire tekkimine ja sama kiire lagunemine, nende üllatuslikud kallaletungid rahulikumatele naabritele, sageli ka nende allakäimine ja peaaegu täielik ajaloo areenilt kadumine. Lõpuks on teada ka juhtumeid, et karjakasvatavad rahulikumaid paikseid maaviljelejaid küll alistasid, kuid endid oma lakkamatu sõjaka retklemistungiga ära kurnasid, alistatud rahvaste sekka paiksel elama asusid ja nende hulka ära sulasid.

Tuleb siiski rõhutada, et ajalugu tunneb ka maaviljelejate hõimude ümberpaiknemisi ja rände, mida tingisid mitmesugused põhjused — kliima muutumine, rahvastiku kasv ja maapuudus, äsjakirjeldatud karjatajate surve jne. Maaviljelejatelegi ei olnud röövsõjad kaugelki mitte võõrad. Ka maaviljelejad alistasid teisi hõime, hõivasid nende maid ja asusid nende sekka elama.

Täiesti ebateaduslik on kodanlikus teaduses levinud «vallutuste teooria», mille kohaselt klassiühiskond ja riik tekkisid puhtmehaaniliselt ühtede rahvaste alistamisega teiste poolt. Me nägime, millise keerulise ja mitmekülgse sisemise, võib öelda orgaanilise arenguprotsessina toimus ürgkogukondliku korra lagunemine ja klassikorra tekkimine ning kasvamine. See on ajaloolis-universaalne tee. Mitte üksikute hõimude või hõimuliitude alistamine teiste poolt ja vallutused ei loonud tingimusi, mis kujunesid vaadeldaval etapil ning viisid riigi tekkimisele, vaid need olid viimaste tulemuseks. Seejuures segunes kujunevas riigis vallutajate sotsiaalne ladvik alistatute ladvikuga.

Tormine aeg, mille esiaja ühiskond läbi elas oma ajaloo vaadeldaval etapil, ei võimaldanud mitmete vaimse kultuuri harude märgatavat arengut. Võib täheldada ainult tõuget, mille kujutava kunsti arengule andis metallide, iseäranis pronksi ilmumine. Kuid vastavad kunstialad säilitasid põhiliselt dekoratiivse suuna ja kujunesid tarbekunstiks. Siin olgu mainitud eriti *to reu tika* (kreeka sõna, mis tähendab «voolimine», «graveerimine»), s. o. metallist, pronksist, kullast ja hõbedast esemete kunstipärane töötlemine stampimise, pressimise ja kummimise teel. Mitme-

sugused nõud ja majapidamisriistad kujunesid mõnikord eriti kauniteks kunstiesemeteks. Ilmusid vaasid, vaagnad ja teised nõud, mis on tihti silmapaistva kunstilise väärtusega. Rikkalikult kaunistatud on ka metallist relvad.

Sotsiaalse ladviku kujunemine stimuleeris igasuguste ehete intensiivset arengut. Nii pronksi- kui rauaaja kinnis- muististest leitakse hulgaliselt sõrmuseid, kõrvarõngaid, ripatseid, sõlgi, kaelavõrusid, käe- ja jalavõrusid jne. Kompositsioonid jäävad üldiselt algeliseks, kuid ornament areneb edasi, kujunedes mõnikord väga keeruliseks ja omapäraseks kunstiteoseks. Selline on niinimetatud «loomornamentika». Selles kujutatakse terveid loomi või nende üksikuid kehaosi, mis moodustavad ornamenti ja katavad mitmesuguste omapäraste põimingutena kogu eseme pinna. See stiil arenes eriti silmapaistvalt sküütidel ja sarmaatidel, mistõttu seda mõnikord põhjendatult nimetatakse sküüdi stiiliks. Samal ajal ilmusid ka email, vääriskividega inkrusteerimine, elevandiluu kasutamine jms. Niiviisi tekkisid väärisesemed, mis põlnud üksnes ehted, vaid etendasid suurt osa ka rikkuste kogumise vahendina, olles üheks viimase vormiks. Hõimukorra tingimustes hakkasid edukate rikkaste pealikute ümber kogunema osavad käsitöölised, samuti ka muude kunstide viljelejad.

Võitlused, sõjaretked ja heroilised isikud kutsusid esile heroilis-ajaloolise böliina ehk lugulaulu ning eepose kujunemise. Just sellel ajal tekkisid rahvaloomingus sellised eepilised laulud, milledest hiljem, vormilt viimistletult ja uute mõjude läbi rikastatult, kujunesid ajalooliste rahvaste kuulsad eeposed — Ilias, Odüsseia, Edda, Ramajana, Kaukaasia muinaslood nartidest jt.

Põhjalikult muutus vaadeldaval ajastul usund, mis ühtlasi hakkas ühiskonnas omandama üha suuremat mõjuvõimu. Eriti arenes usk hauatagusesse ellu, komplitseerus kujutelm inimese saatusest hauataguses maailmas; selles kujutelmis kajastusid ühiskonnas tekkinud kihistumine ja sellekohane uus moraal: valitsejate ja alamate, rikkaste ja vaeste, «vagade» ja «patuste» saatused on erinevad. Saavad alguse pealikute ja ülikute suurejoonelised matused. Paljudel rahvastel sai juba neoliitikumi lõpul või pronksi- aja algul iseloomulikuks kalmekujuks k u r g a a n (türgi «küngas») ehk k ä ä b a s. Kääbas oli algul sugukonna liikmete kollektiivne matusepaik, aga arenenud hõimukorra ajal kujunes see just pealikute ja ülikute kalmeks. Peale

tavaliste «panuste», isiklike asjade, väärisesemete jms. asetati kääpassse surnule teise maailma kaasa surmatud hobuseid, orje ja mõnikord ka naisi. Kõike seda kinnitab selliste kääbaste kaevamisel saadud hulgaline ja rikkalik leiumaterjal. Kääpad koosnevad mullast ja kividest, mis on kuhjatud kõrgematele lahtistele kohtadele, ja mõned neist on hiiglasuured. Eriti silmapaistvad oma mõõtmete ja esemeleidude poolest on sküütide kääpad, mis asuvad NSV Liidu territooriumi lõunaosas.

Vaadeldavale ajastule iseloomulik ühiskondlik hierarhia kajastub omapäraselt ka sugukondade esivanemate — patroonide ja nende kultuse alal. Hõimu kõige vanema ning tähtsama sugukonna esiisa kujunes kõige kõrgemaks, teiste sugukondade patroone valitsevaks esivanemaks ja ühtlasi kogu hõimu legendaarseks rajajaks. Kultuseteenrite, nõidade ehk tarkade ladvik astus uute majanduslike suhete sfääri ja diferentseerus. Selle ladviku üksikud esindajad omandasid ühiskonnas suure mõjuvõimu ja hakkasid sellele tuginedes võistleva ilmaliku võimu esindajate, hõimupealikute ja sõjaliste juhtidega. Kodanlikus teaduses on käibel teooria poliitilise võimu sakraalsest päritolust. Selle «teooria» järgi pärineb igasugune isiklik ühiskondlik-poliitiline võim usundi ja kultuse esindajatelt, seega lõpuks nõidadelt. See «teooria» kõlab üsna julgelt ja näiliselt liberaalselt, kuid on täiesti ekslik. Selle «teooria» alusetus ilmnes juba meie eelnevast käsitlusest. Need sugukonnavanemad, kes olid ühtlasi sugukondliku kultuse korraldajad, ühendasid hõimupealikuks või juhiks saades enda isikus tihti kogu hõimu ilmaliku ja usundilise võimu, mistõttu nende mõjuvõim tunduvat suurenes. Teiselt poolt aga nii poliitilised kui ka sõjalised juhid, eriti juhul kui kultuseteenrid nendega võistelda püüdsid, mitte ainult ei haaranud usundilisi funktsioone enda kätte, vaid kuulutasid end pühaks. Selline pealikute ja juhtide pühakskuulutamine kujunes universaalseks nähtuseks. Pealikule omistati üleloomulikke võimeid ja võimalusi, ta isik kuulutati pühaks ning kaitsti tabuga, ta välimuse, käitumise ja ümbruse iseärasused omandasid sakraalse iseloomu. Oma võimu tugevdamiseks kindlustasid pealikud surnud pealikute, oma esivanemate kultust.

Ühtlasi kasvas siiski ka kultuseteenrite tähtsus ja võim. Et neid tihedalt ühendasid ühised huvid, moodustus neist järk-järgult preestrite seisus. Endale ja oma kultusele vajaliku materiaalse baasi soetamiseks korraldasid

preestrid ümber ohvritoomise, kehtestasid usundilised maksud, muutsid kultuse kohad endale mitmesuguste tulude saamise allikaks, laiendasid oma maavaldusi, muutes needki tuluallikaks, soetasid endale orje, hakkasid kaup- lema ja varandusi koguma. Nii tekkis uus mõjuvõimas sotsiaalne ja majanduslik jõud ning tekkiva klassiühis- konna uus oluline element.

Vaimulik võim, kujunev preesterkond, võistles ja aeg- ajalt võitleski ilmaliku võimuga, kuid aitas samal ajal väga aktiivselt kaasa ilmaliku võimu loomisele ja tugevdami- sele, eriti selle sakraliseerimisele. Ülempreestrist kujunes kõrgeima ilmaliku võimukandja lähim abiline ja alatine kaaslane.

Kõrgeltarenenud hõimupreesterkonnaks on näiteks muist- sete keltide d r u i i d i d. Druiidid moodustasid erilise hier- arhiliselt organiseeritud korporatsiooni ja olid ainsad hõi- mupärimuste ja -tavade tundjad ning seletajad, nad pida- sid kõik need tarkused ainuüksi enda teada, haarasid enda kätte kohtu funktsioonid jne. Ühtlasi omasid nad muidugi erakordseid materiaalseid soodustusi ja olid muuseas vabas- tatud igasugustest koormistest ning andamitest. Kõige selle tagajärjel omandasid keltide druiidid usundilise võimu kõrval ka nii suure poliitilise võimu, et ilma nende nõusole- kuta ei võinud hõimupealikud teha mingisuguseid otsuseid.

Tänu oma erakordsele võimele kõikjale sisse tungida ja kõike haarata vajutas usund lõpuks oma pitseri kogu poliit- tilise elu juhtimise süsteemile. Viimane seostus alati ja kõi- gis oma avaldustes tihedalt usundi ning kultusega ja omandas mitmeid sakraalseid jooni.

Ka usund ise imbus läbi klassiühiskonna printsiipidest. Vaimudest said jumalad, kes, kajastades ilmalike võimude hierarhiat, olid samuti korraldatud hierarhiaks, mille tippu kroonis jumal-isa. Ilmalik valitseja kujunes aga selle jumala otseseks järglaseks, esindajaks või asemikuks.

Vaadeldaval inimkonna ajaloo etapil astus uuesti raudse paratamatusega jõusse seadus, mille kohaselt tootmissuh- ted peavad tingimata vastama tootlike jõudude iseloomule: äsja arenenud tootlikud jõud nõudsid käskivalt uusi toot- missuhteid, ühiskonna uut organisatsiooni, uusi pealisehi- tise vorme. Ürgkogukondliku korra asemele astusid klassi- kord ja riik.

Iseloomustades ürgkogukondlike suhete põhjalikku lagu- nemist kreeka ühiskonna niinimetatud kangelaste ajastul,

kirjutas Engels: «Puudus veel ainult üks asi: institutsioon, mis oleks mitte ainult kindlustanud üksikisikute värskest omandatud rikkusi sugukondliku korra kommunistlike traditsioonide vastu, mis oleks varem nii madalalt hinnatud eraomanduse mitte ainult pühaks tunnistanud ja selle pühakspidamise kogu inimühiskonna kõige kõrgemaks eesmärgiks kuulutanud, vaid mis oleks vajutanud üldise ühiskondliku tunnustuse pitseri ka üksteise järel väljaarenevatele uutele omandi hankimise vormidele, niisiis üha kiirenevale rikkuste kogunemisele; puudus institutsioon, mis oleks jäädvustanud mitte ainult ühiskonna algava lõhenemise klassideks, vaid ka varaka klassi õiguse ekspluateerida varatuid ja esimese valitsemise teiste üle.

Ja see institutsioon tekkiski. Leiutati riik.»¹

Teises kohas kirjutab Engels: «... oli tekkinud ühiskond, mis kõigi oma majanduslike elutingimuste mõjul oli pidanud lõhenema vabadeks ja orjadeks, ekspluateerivaiks rikasteks ja ekspluateeritavaiks vaesteks, ühiskond, mis oli mitte ainult võimetu neid antagonisme lepitama, vaid mis pidi need üha teravamaks ajama. Niisugune ühiskond võis püsida ainult kas nende klasside alatises avalikus vastastikus võitluses, või siis kolmanda võimu valitsuse all, mis vastastikku võitlevaist klassidest näiliselt kõrgemal seisdes nende avalikud kokkupõrked maha suruks ja paremal juhul lubaks klassivõitlusel toimuda ainult majanduse alal, niinimetatud seaduslikus vormis. Sugukondlik kord oli oma aja ära elanud. Tööjaotus ja selle tagajärg — ühiskonna lõhenemine klassideks — oli selle purustanud. Ta asendati riigiga.»²

«Riik,» lõpetab Engels allpool, «ei ole seega kuidagi ühiskonnale väljastpoolt pealesunnitud võim... Riik on teataval arenemisastmel seisva ühiskonna produkt; riik on tunnistus, et see ühiskond on sattunud lahendamatusse vastuollu iseenesega, on lõhenenud lepitamatuiks vastandeks, millest ta ei suuda vabaneda. Et aga need vastandid, vastukäivate majanduslike huvidega klassid, ei hävitaks üksteist ega ühiskonda viljatud võitluses, on saanud vajalikuks näiliselt ühiskonnast kõrgemal seisev jõud, mis seda konflikti pehmendaks, mis seda «korra» piires hoiaks;

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn, 1960, lk. 215.

² Sealsamas, lk. 260.

ja see ühiskonnast endast tekkinud, kuid ennast temast kõrgemale seadev, temast üha rohkem võõrduv jõud ongi riik.»¹

«... Oli aeg,» ütleb V. I. Lenin, «kus riiki ei olnud, kus üldine side, ühiskond ise, distsipliin, töö organisatsioon püsis harjumuse, traditsioonide jõul, selle autoriteedi või austuse najal, mida omasid sugukonna vanemad või naised, kelle seisund oli tol ajal sageli mitte ainult meestega üheõiguslik, vaid tihti kõrgemgi, ja millal valitsemisega tegelevaid spetsialiste kui erilist inimeste kategooriat ei olnud. Ajalugu näitab, et riik kui eriline inimeste sundimise aparaat tekkis ainult seal ja siis, kus ja millal tekkis ühiskonna jagunemine klassideks — tähendab, jagunemine niisugusteks inimeste rühmadeks, kelledest ühed saavad alaliselt omastada teiste tööd, kus üks ekspluateerib teist.»²

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn, 1960, lk. 261.

² V. I. Lenin, Riigist, Teosed, 29. kd., Tallinn, 1954, lk. 439.

LÖPPSÕNA

VARASEIMATE KLASSIÜHISKONDADE TEKKIMINE

Alates umbes neljanda aastatuhande lõpust e. m. a. hakkasid mitmel pool maakeral üksikud rahvaste rühmad siirduma ürgkogukondlikust korrast klassiühiskonda. Tekkis üksteise järel rida varasemaid riike.

See protsess põhines tootlike jõudude arenemisel. Klassiühiskonnale siirdumine oli tingitud nende aluste arenemisest, mis kujunesid juba ürgkogukondliku korra lagunemisega sõjalise demokraatia ajastul, millega rida inimühiskondi jõudis riigi kujunemise lävele. Otsustava tõuke klassiühiskonna kujunemiseks andis tootlike jõudude uus võimas tõus. Eriti soodsate asjaolude tõttu jõudis see protsess mitmetes vanemates ühiskondades lõpule varem kui mujal.

Klassiühiskond ja riik tekkisid esmalt maaviljelejatel rahvastel. Kahest arenenud sugukondlikule korrale omasest põhilisest tootmistegevuse harust — maaviljelusest ja karjakasvatusest — on künniviljeluse kujul toimuv maaviljelus progressiivsem ja omab rohkem arenemise eeldusi kui karjakasvatus.

Teiseks kujunevale klassiühiskonnale omaseks väga progressiivseks elemendiks oli metallurgia. Mõned kodanlikud õpetlased, kes kaitsevad iganenud «faktorite teooriat», näevad metallurgias põhilist või isegi ainsat tsivilisatsiooni ja riigi tekkimise põhjust. See pole õige. Kõik varasemad klassiühiskonnad, seevõrra kui meile on teada nende kultuuri kõige varasem etapp, tundsid sellel ajajärgul juba mingit metalli; teiselt poolt oli olemas ka ühiskondi, kes tundsid isegi juba metallide kuumtöötlemist, kuid ei olnud veel jõudnud klassikorrani. Ka raua töötlemise oskus ei ole sugugi obligatoorseks riigi tekkimise tingimuseks. Mitmed varasemad riigid tundsid

väga kaua üksnes vaske või pronksi ja õppisid rauda kasutama alles suhteliselt hilja.

Metallurgia, mis ise on võimas tootlik jõud, võis oma osa tootlike jõudude üldises arenemises etendada pigem maaviljelejate kui karjatajate kultuuris ja muutus just esimeste juures uueks edasiviivaks jõuks. Kui karjatajate kultuuris metallid mõjutasidki relvade arenemist, siis tootmises ei saanud nad seal mingit osa etendada.

Üheks ürgkogukondliku korra lagunemisel tekkinud võimsaks tootmise arengu põhjuseks oli orjatöö kasutamine. Ka seda tootlikku jõudu võidi maaviljeluses kasutada laialdasemalt kui karjakasvatuses. Pealegi võidi orjade tööd laialdaselt kasutada ka metallide hankimisel ja töötlemisel.

Suur tähtsus oli ka geograafilisel teguril — soodsal geograafilisel keskkonnal. Maaviljelus, metallurgia, orjapidamine ja soodne geograafiline keskkond üheskoos moodustasidki selle eriti soodsa olukorra, mis teatavates paikkondades viis varem kui mujal klassiühiskondade tekkimisele. Kodanlikus teaduses väga levinud teooria, mille järgi varaseimate riikide tekkimine tervenisti seletub geograafilise teguriga, eriti sellega, et need riigid tekkisid maaviljeluse arenemiseks soodsates suurte jõgede madalikes, on ühekülgnè ja ekslik.

Geograafiline tegur etendas inimühiskonna ajaloos suurt osa, kuid mitte ainult geograafiline keskkond, vaid tootlike jõudude laialdane ja üldine tõus koos teiste eriti soodsate tingimustega olid varaseimate kultuuride tekkimisel määravad. Mõned varaseimad klassiühiskonnad tekkisid seejuures täiesti iseseisvalt ja sellises geograafilises keskkonnas, mis sugugi ei soodustanud maaviljeluse arenemist.

Varaseimate riikide tekke kolleteks olid Egiptus, Mesopotaamia, Foiniikia, Palestiina, Väike-Aasia, Taga-Kaukaasia, Iraan, Põhja-India ja Hiina. Geograafilise areeni, kus need maad asuvad, moodustab kitsas vöönd, mis kulgeb maakeral umbes 15° ja 40° põhjalaiuse vahel.

Kõigil neil maadel on mõned looduslikud tingimused väga sarnased. Kõik need maad peale Palestiina, Foiniikia ja Väike-Aasia on oma kliimalt, maapinna ehituselt, mullastiku omadustelt ja vesituselt maaviljeluse arenemiseks eriti soodsad. Vanimad neist kultuurikolletest paiknevad suurtel madalikel, kuhu vastava jõe suurveed kannavad viljakat muda: Egiptuses Niilus, Mesopotaamias Tigris ja

Eufrat, Põhja-Indias Indus ja Ganges, Hiinas Huanghe ja Jangtse. Enamik nendest maadest on rikkad maavarade, eriti metallide poolest. Mõnel juhul soodustasid metallide hankimist soodsad looduslikud ühenduste. Lõpuks, igaüks neist maadest moodustab suuremal või vähemal määral isoleeritud ja looduslikult kaitstud iseseisva geograafilise valdkonna, mille looduslikeks piirideks on mered, mäestikumassiivid ja ürgmetsad või asustamata kõrbed.

Soodsad geograafilised tingimused etendasid ülalloendatud maades oma osa eriti seetõttu, et siia, nendesse viljakatesse või muude tingimuste poolest soodsasse ja pealegi hästi kaitstud piirkondadesse tuli mitmesuguseid hõime, siin segunesid erinevad rassid, moodustusid uued rahvad ja toimus mitmesuguste, juba teatava taseme saavutanud kultuuride ühtesulamine. Niiviisi said need maad ajaloos uute kultuuride tekkekohtadeks, esimesteks suurteks tsivilisatsiooni kolleteks.

Maakera eri osades tekkinud varasemaid kultuure ei loonud seega mitte mõni üksik eriti andekas rahvas või rass, nagu seda väidab kodanliku teaduse reaktsiooniline tiib, vaid paljud rassiliselt ning etniliselt segatud rahvad.

Peaaegu kõigi varasimate klassiühiskondade põhiliseks tootmistegevuse alaks oli maaviljelus. Karjakasvatus etendas kõikjal pigem täiendavat osa. Kohati oli suur tähtsus ka viinamarja- ja puuviljakasvatusel.

Vanimates kultuurmaades oli üldiselt maaviljeluse arenemise aluseks laialdane, hästi organiseeritud ja tsentraliseeritud kunstliku niisutuse süsteem. Siin ilmnes eriti selgelt metallist tööriistade tähtsus. Metallist tööriist labida või mõne muu kaeveriista näol oli vististi hädavajalikuks vahendiks suurte niisutussüsteemide rajamisel. Irrigatsioon oli tähendatud jõgede poolt üleujutatavatel madalikel maaviljeluse olemasolu ja arenemise põhiliseks, hädavajalikuks tingimuseks. Nii niisutussüsteemide rajamine kui ka korrashoid ja sellest tekkivad keerulised majanduslikud ning ühiskondlikud suhted vajutasid teatava pitseri ka riigikorrale, soodustades selle tsentraliseerimist. Sellest hoolimata oleks jäme viga väita, et vanimad riiklikud moodustised tekkisid üksnes tänu tsentraliseeritud niisutussüsteemile.

Vanimate riikide tekkimise algetappi tähistab, nagu näitab eranditult kõigi ülalnimetatud maade ajalugu, terav hõimudevaheline võitlus ja rea ülemvõimu taotlejate peali-

kute rivaalitsemine. Riik kui klassivõimu organisatsioon sünnib vägivalla kaudu. Algul tekkisid väikesed, hiljem üha suurenevad ja oma piire laiendavad tsentraliseeritud des-pootiad.

Kõik äsja tekkinud riigid kannatasid oma olemasolu esimesel etapil alles algelisemal astmel olevate naabrite, sõjake nomaadide röövretkede all. Juhtus, et sellised nomaadid etendasid aktiivset ja olulist osa mõne maa ajaloos, kuid lõpuks sulasid nad siiski põliselanikkonna sekka ära. Ajaloo järgnevatel etappidel, kui nende riikide ümbruskonnas tekkisid ja arenesid teised, tihti veelgi võimsamad riigimoodustised, muutusid tavaliseks vallutusretked ja sageli esines ka ühe riigi täielikku alistamist teise poolt.

Tingituna ajaloolisest olukorrast, milles kõik varased riigimoodustised tekkisid ja arenesid, olid neile riigikestele omased lõhestavad sisesõjad, valitsejate ja dünastiade vahetumine, alatised kallaletungid väljastpoolt ja äärmine ebapüsivus, mis viisid sagedasti nende jäljetule kadumisele maapinnalt ja isegi ajaloo lehekülgedelt.

Kõigi varaseimate riikide poolt peetud sõdade iseloomulikuks jooneks oli vaenlase maa röövimise ja maksustamise kõrval vangide võtmine selleks, et muuta nad orjadeks. Sageli oli orjade soetamine sõja peaeesmärgiks. Selle välise orjanduse allika kõrval arenes ka sisemine allikas — võlaorjus. Sel teel kogunesid mõnedesse varasemaisse riikidesse suured orjade hulgid, kelle ekspluateerimine aja jooksul saavutas ühiskondlikus tootmises valitseva koha. Kuid varaseimate riikide majandussüsteemi ja tootmisviisi ei määranud mitte, nagu mõnel pool arvatakse, üksnes puh-takujuline orjandus, samuti ka mitte orjade arv. Varaseimale klassiühiskonnale on iseloomulik, et riik ja valitsev klass ekspluateerisid seal mitte ainult orjade, s. o. vangide ja võlaorjade tööd, vaid suurel määral ka vaba külaelanikkonda, vabu kogukondlasi, sugukondliku või naabrite kogukonna liikmeid. Sageli ei erinenud vabade külaelanike faktiline olukord peaaegu sugugi orjade omast. Suured niisutustööd, teede ehitamine ja korrashoid, kaitseehitiste, paleede ning templite püstitamine, ülikute, preestrite ja riigipea enda maade sunniviisiline harimine, pikk rida muid naturaalkohustusi, laialdase administratiivaparaadi ülalpidamise kulud ja lõpuks armee komplekteerimine ning ülalpidamine — kõik see lasus raske koormana nimeliselt vaba elanikkonna õlgadel. Kui sellele lisada kogukonna

parimate maade eksproprieerimine ja maaelanikkonnalt vaba liikumisvõimaluse võtmine, mis kujunes faktiliselt viimaste maa külge kinnistamiseks, saame õige pildi tolleaegse vaba elanikkonna olukorrast.

Varaseimad klassiühiskonnad tekkisid orjanduslike ühiskondadena. Seda seepärast, et orjapidamine on klassiühiskonna kõige primitiivsem ning kõige jämedam ekspluateerimise vorm ja et sellel tootlike jõudude arenguastmel ning selles inimkonna ajaloo staadiumis oli võimalik just ja ainult ühiskondliku tootmise orjanduslik vorm. Seega oli orjapidamine ajaloos esimeseks klassilise ekspluateerimise põhivormiks. Ürgkogukondliku korra lagunemise protsessis oleks võinud vahetult sugukondliku korra või sõjalise demokraatia järel tekkida ka feodaal-pärisorjuslik tootmisviis. See aga oleks võinud toimuda ainult tunduvalt kõrgema tootlike jõudude arengutaseme puhul.

Kõigi vanimate klassiühiskondade tekkimine toimus iseisvalt ja üksteisest sõltumata. Kuid geograafilise areeni ühtsus, kus need ühiskonnad paiknesid, mõnel puhul aga ka nende vahetu lähedus tingisid seda, et üksikute varaseimate klassiühiskondade vahel tekkisid ja arenesid varakult vastastikused ühendused ja mõjutused. Nendest sidemetest ja mõjutustest olenemata andis igaüks neist vanimatest ühiskondadest üksikult ja nad kõik üheskoos oma panuse kultuuri üldisesse arengusse ja etendasid selles oma osa.

KIRJANDUST

- Fr. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, Tallinn, 1958.
- Fr. Engels, Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks, Tallinn, 1958.
- V. I. Lenin, Riigist, Teosed, 29. kd., lk. 434—452.
- Д. Н. Анучин, Открытие огня и способы его добывания, М., 1923.
- Е. А. Богданов, Происхождение домашних животных, М., 1937.
- П. И. Борисковский, Начальный этап первобытного общества, Л., 1950.
- Н. Вавилов, Центры происхождения культурных растений, М., 1926.
- П. П. Ефименко, Первобытное общество, изд. 3, Киев, 1953.
- Н. И. Зибер, Очерки первобытной экономической культуры, изд. 3, с предисловием П. И. Кушнера, М., 1937.
- История культуры древней Руси, т. I, М., 1948.
- С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири, изд. 2, М., 1951.
- М. М. Ковалевский, Очерк происхождения и развития семьи и собственности, М., 1939.
- В. Л. Комаров, Происхождение культурных растений, изд. 2, доп., М.—Л., 1938.
- М. О. Косвен, Авункулат, «Советская этнография», 1948, № 1.
- М. О. Косвен, Матриархат. История проблемы, М.—Л., 1948.
- М. О. Косвен, К вопросу о военной демократии. Сборник «Проблемы истории первобытного общества», М.—Л., 1960.
- М. О. Косвен, Переход от матриархата к патриархату. Сборник «Родовое общество. Этнографические материалы и исследования», М., 1951.
- М. О. Косвен, Происхождение обмена и меры ценности, М., 1927.
- М. О. Косвен, Семейная община. Опыт исторической характеристики, «Советская этнография», 1948, № 3.
- А. Левина-Дорша и Г. Кунов, Первобытная техника, М.—П.
- Ю. Липс, Происхождение вещей, М., 1954.
- А. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955.
- Л. Г. Морган, Дома и домашняя жизнь американских туземцев, Л., 1934.
- Л. Г. Морган, Древнее общество, Л., 1934.
- Очерки по истории СССР. Первобытно-общинный строй и древней-

шее государство. Под ред. П. Н. Третьякова и А. Л. Монгайта, М., 1956.

Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э., Л., 1949.

Проблемы происхождения домашних животных, Л., 1933.

Происхождение человека и древнее расселение человечества, М., 1951.

П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, «Известия Гос. Академии истории материальной культуры», т. XIV, вып. I, 1932.

Э. Б. Тэйлор, Антропология, изд. 3, П., 1908.

Э. Б. Тэйлор, Первобытная культура, изд. 2, СПб., 1896—1897.

Г. Чайлд, Прогресс и археология, М., 1949.

SISUKORD

Eessõna	3
Sissejuhatus	5
Esimene peatükk. Kultuuri alged	12
Teine peatükk. Varase sugukondliku ühiskonna kultuur	26
Kolmas peatükk. Tehnika arenemine	38
Neljas peatükk. Majanduse arenemine	59
Viies peatükk. Majanduse arenemine (järg)	88
Kuues peatükk. Ühiskonna arenemine	110
Seitsmes peatükk. Vaimne kultuur	133
Kaheksas peatükk. Varase metalliaja kultuur	177
Üheksas peatükk. Ürgkogukondliku korra lagunemine .	195
Lõppsõna. Varaseimate klassiühiskondade tekkimine	216
Kirjandust	221

Косвен Марк Осипович
ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ПЕРВОВЫТНОЙ
КУЛЬТУРЫ

На эстонском языке

Оформление Э. Тали

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja T. Tender
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja I. Vahtre
Korrektorid E. Bitter ja Ü. Rattur

Ladumisele antud 29. IV 1961. Trükkimisele antud
24. VIII 1961. Paber 54 × 84, 1/16. Trükipoognaid 14.
Formaadile 60 × 92 kohaldatud trükipoognaid 11,48.
Arvutuspoognaid 12,66. Trükiarv 3000. Tellimise nr.
4449. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu.
Ülikooli 17/19. II.

Hind 45 kop.

45 kop.

A

23998

1123100

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

1 0300 00112310 0